

PATRIA

2 P 739

J. B. VAN HEUTSZ

PATRIA

**VADERLANDSCHE CULTUURGESCHIEDENIS
IN MONOGRAFIEËN**

**ONDER REDACTIE VAN
Dr. J. H. KERNKAMP**

XXIX

J. C. LAMSTER

J. B. VAN HEUTSZ

1942

AMSTERDAM

P. N. VAN KAMPEN & ZOON N.V.

INHOUD

	Bla.
I. Inleiding	7
II. Voor de derde maal op Atjèh	21
III. Van Heutsz' brochure „De onderwerping van Atjèh”	39
IV. Met verlof naar Nederland	61
V. Atjèh 1896	81
VI. „Het geheel voorwaarts!!”	101
VII. Gouverneur generaal van Nederlandsch Indië .	136
VIII. Besluit	174
Genealogische gegevens	177
Aanteekeningen	179
Literatuuropgave	183
Lijst van afbeeldingen	185

HIJ SCHIEP ORDE, RUST EN WELVAART
EN HEEFT DE VOLKEN VAN NED.-INDIË
TOT EEN EENHEID VEREENIGD.

Inscriptie Van Heutsz-monument te Batavia.

I. INLEIDING

Het zal nu ruim veertig jaar zijn geleden, dat Mevrouw Van Buuren te Breda, de echtgenoot van den kolonel der artillerie Van Buuren van het Nederlandsche leger, op een morgenwandeling door het Mastbosch, een groet in ontvangst nam van den boschwachter. Zij was in gezelschap van haar beide neefjes Van Heutsz, kinderen van haar broer in Indië, en onwillekeurig ging het haar plotseling door het brein, hoe deze oude stoere baas, jaren geleden heel wat te stellen had gehad met den vader van de beide jongens, in den tijd, dat ook deze nog een schooljongen was geweest. „Hier”, met een blik naar haar beide neefjes, „heb je nog familie van een ouden kennis van je; herinner je je den jongen Van Heutsz nog?” „Nou en of!! een eerste rakker! Mevrouw; daar is zeker niet veel van terecht gekomen, is 't wel?” Mevrouw Van Buuren wist niet hoe gauw ze de beide jongens wat meer naar het achterplan zou doen verdwijnen en antwoordde dan:

„Wat dat betreft, dat zal je misschien wel meevallen, hij is nu generaal in het Indische leger, en gouverneur van Atjèh!”

„Lieve hemel, wie had dat gedacht? Was die generaal Van Heutsz, over wien nu iedereen hier spreekt, werkelijk datzelfde lastige joch, dat hier zoo dikwijls den belhamel had gespeeld? En zijn dat nu zijn zoontjes? Tjonge, toch aardig van Mevrouw, dat ze hem dat nog even vertelde. Maar de wonderen zijn de wereld nog niet uit; wie had ooit kunnen denken, dat uit een dergelijken lastpost nog zoo'n beroemd man had kunnen opgroeien.”

In Breda, waar de jongen Van Heutsz op de bekende school van Vethaken was, noemde men hem in de wan-

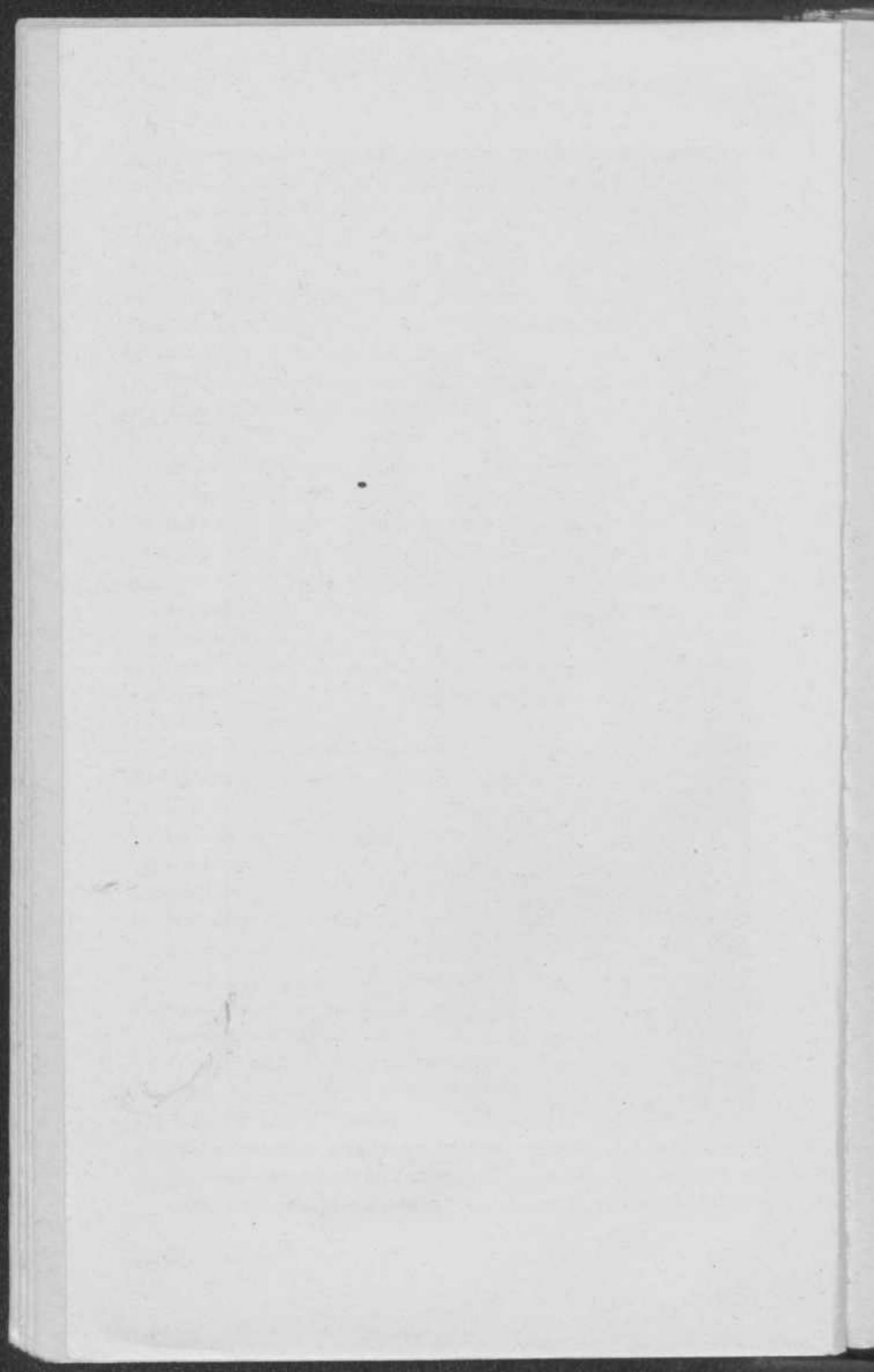
deling een lastigen leerling. En dat adjectief „lastig” heeft hem toen vooreerst niet verlaten. Lastig was hij op school; lastig bij het Instructie Bataljon, waar hij op 16-jarigen leeftijd als volontair in dienst was getreden, en bij het zesde regiment infanterie te Breda, waar hij als fourier de lessen van den cursus volgde; en lastig was hij ook als sergeant-leerling van den hoofdcursus te Maastricht, waar hij zijn opleiding voor officier heeft genoten.

Maar kwaad zat er niet bij. Want, hoewel hij geen brave Hendrik was, had zijn lastig karakter een anderen grond. Reeds als jonge man was Van Heutsz bekend om zijn rond, openhartig karakter, zijn eenvoud, den kameradschappelijken geest in zijn omgang met vrienden en kennissen, en zijn tegenzin in alles wat zweemde naar gemaaktheid. Door zijn nuchter gezond verstand en zijn scherp blik was zijn critische zin meer dan normaal ontwikkeld. En dit gevoegd bij zijn tegenzin om een onaangename waarheid onnoodig te verdoezelen door er doekjes om te winden, bracht hem dikwijls met anderen in conflict. Wanneer oude versleten dogma's hem onjuist of onpractisch leken, kon hij, zonder pardon, met één rake opmerking een of ander heilig-huisje omvergooien. In dien tijd was men het nu eenmaal niet gewend, dat jonge onderofficieren eenigszins vrijmoedig tactische inzichten, waarmede zij het niet eens waren, bestreden. Met zijn officieren-leeraren had hij het dan ook herhaaldelijk aan den stok, en ofschoon zijn nuchtere opmerkingen niet nalieten indruk te maken, vond men hem door zijn korte rake replieken dan ook een lastigen leerling.

Veel heeft hij in dien tijd afgepraat met een van zijn vrienden, den korporaal Van den Ende, die in tijden van drukte, schrijfwerk op zijn fouriersbureau verrichtte. Beiden waren zoons van officieren, zij hadden hetzelfde onderwijs genoten, en het verschil in militairen graad was geen beletsel geweest voor het ontstaan van een onderlinge vriendschap. Wanneer Van Heutsz door

J. B. van Heutsz
1851-1924

zijn spontane kritiek wel eens moeilijkheden ondervond, trachtte Van den Ende hem er toe te brengen, „wat water in zijn wijn te doen”.

„Wees toch verstandig, kerel, je begrijpt toch wel, dat je er alleen nadeel van kunt ondervinden, als je een of meer van de officieren-leeraren tegen je inneemt”.

Maar in den regel was het succes van dergelijke goed bedoelde pogingen gelijk nul, een enkelen keer zelfs negatief. In een opwelling van jeugdigen overmoed liet Van Heutsz zich eens tegenover Van den Ende ontvallen:

„Maar denk je nu werkelijk, dat als je je zelf in staat voelt, om nog eenmaal iets groots tot stand te brengen, dat je dan je heil zou zoeken in transigeeren en cajo-leeren, alleen om een vriendelijk gezicht te zien?”

„Iets groots? Wat bedoel je eigenlijk?”

„Dat's nog al duidelijk, iets groots, zooals b.v. Napoleon heeft gedaan en andere groote mannen! Waarom zou ik dat ook niet kunnen?”

„Och kom, je bent niet recht wijs, wat haal je je in je hoofd?”

Jaren later heeft Van den Ende nog menigmaal, maar toen met een ander inzicht, aan dit „dwaze” jeugdgesprek terug gedacht.

In 1870 (hij was toen 19 jaar) vroeg en verkreeg Van Heutsz overplaatsing als sergeant naar het 2e regiment infanterie te Maastricht. Als sergeant had hij meer gelegenheid voor studie, dan in den drukken werkkring van fourier; en in Maastricht zelf leken hem de kansen voor slagen voor het toelatingsexamen voor den hoofdcursus aldaar ook grooter. Twee jaar later slaagde hij voor het officiersexamen, en in October 1872 werd hij als 2e luitenant weer bij het 6e regiment infanterie te Breda ingedeeld.

Zijn benoeming tot officier viel samen met een kentering in den voor ons koloniaal prestige zoo beschamenden toestand op Noord Sumatra. Het was vooral de Atjèh-zaak, waarover de jonge onderofficier en later

2e luitenant Van Heutsz zoo menigmaal zijn verontwaardiging had gelucht. Zooals bekend is, hadden wij bij het Londensch tractaat van 1824 tegenover Engeland de verplichting op ons genomen er voor te zorgen, dat de veiligheid van handel en zeevaart niet door Atjèh in gevaar zou worden gebracht; echter met het voorbehoud van eerbiediging van Atjèh's onafhankelijkheid. Dat de ondoordachte aanvaarding van deze voorwaarden ons op Noord Sumatra in moeilijkheden zou brengen, is voor ieder, die de Indische toestanden en verhoudingen kent, duidelijk. „Tuchtigen mochten wij Atjèh zooveel we wilden, maar door occupatie van het grondgebied een blijvend goeden toestand scheppen, dat mochten wij volgens de toezegging van 1824 niet”, aldus H. Colijn in „Neerlands Indië”, samengesteld onder leiding van H. Colijn, 1911, Dl. II, pg. 22. En elders: „Ieder ander was door die voorwaarde niet gebonden, en dus kon ieder Brooke, Gibson, Wilson doen, wat ons, den beheerschers van heel het overige Sumatra, onmogelijk was.”¹⁾

In enkele trekken heeft Dr. F. W. Stapel den toestand na 1824 zeer juist geschetst: „Sedert (1824) zijn de conflicten tusschen de Atjèhsche zeeroovers en de handelsmogendheden niet van de lucht. Soms protesteerden de benadeelden bij het Ned. Indische gouvernement, dat op zich had genomen de veiligheid in deze wateren te handhaven. Maar soms ook verschaften zij zichzelf recht, daar Atjèh immers een onafhankelijke staat was, die verantwoordelijk kon worden gesteld voor de misdaden zijner onderdanen. De regeering te Batavia zou gaarne alles hebben gedaan om inmenging van buitenlandsche mogendheden te voorkomen, doch was daartoe niet in staat. Zoodra zij maar iets krachtiger tegen de Atjèhers optrad, appelleerden deze bij hun Engelsche beschermers, die onmiddellijk wezen op de clause uit het tractaat van 1824, die aanslagen op Atjèh's onafhankelijkheid verbood.”²⁾

Het is hier niet de plaats om nog eens het relaas van de voornaamste der talrijke incidenten (afloopen van

schepen, vermoorden der bemanning, strooptochten op ons gebied, enz.) te herhalen. Voldoende zij het te weten dat de toestand in de Atjèhsche wateren zich tenslotte in het begin der zeventiger jaren zoodanig had toege- spitst, dat de internationale handel steen en been klaagde, en dat zelfs de gouverneur van de Straits Settlements zich genoodzaakt had gezien, om bij herhaling te waarschuwen voor het gevaar, dat personen en goederen in Atjèh en in de Atjèhsche wateren dreigde.

Toen begreep ook Engeland, dat het zóó niet verder ging. Bij het Sumatra-tractaat van 2 November 1871 kregen wij de handen op Noord Sumatra vrij. Het voorbehoud van de Atjèhsche onafhankelijkheid kwam te vervallen. Terzelfder tijd deden wij ten behoeve van Engeland afstand van ons bezit op de Goudkust van West Afrika.

De kort daarna in het werk gestelde pogingen om met Atjèh tot een vergelijk te komen, faalden. Zelfs moest de regeering vernemen, dat Atjèh, gedurende de onderhandelingen, hulp en bescherming had gezocht bij vreemde mogendheden (Engeland, Amerika, Turkije, Italië, Frankrijk). Toen dan ook het gevaar voor internationale verwickelingen steeds grooter werd, en Atjèh voor geen rede vatbaar bleek, ontbrandde tenslotte in Maart 1873 de krijg. De eerste expeditie in Maart 1873 overhaast naar Noord Sumatra gezonden, werd echter een mislukking, en de troepen keerden in Mei van hetzelfde jaar te Batavia terug.

Uiteraard besloot de regeering toen om in het volgende gunstige jaargetijde onmiddellijk een krachtige en vollediger geëquipeerde troepenmacht naar Noord Sumatra te zenden. En onder de officieren van het Nederlandsche leger, die kort daarop overplaatsing aanvroegen naar het Nederlandsch Indisch leger, behoorde ook de nog geen jaar geleden tot 2en luitenant benoemde Van Heutsz. Ook hij wilde zijn steentje bijdragen aan het vervullen van den Nederlandsch nationalen plicht om aan den toestand van anarchie en onveiligheid op Noord

Sumatra en in de Atjèhsche wateren een einde te maken. Tot nu toe had Van Heutsz belangstelling gehad voor de toestanden op Noord Sumatra; maar sinds het begin van de eerste expeditie had Atjèh hem ingepalmd, en het zou hem voorloopig ook niet meer los laten.

Een gunstige beschikking op zijn verzoek volgde, en op 22 September 1873 vertrok Van Heutsz met het s.s. „Borneo” van Nieuwe Diep naar Nederlandsch Oost Indië. Ook de aankomst van de „Borneo” op de reede van Batavia stond in het teeken van Atjèh. De expeditionnaire transportvloot voor de tweede expeditie naar Atjèh onder den generaal Van Swieten zou op 1 November 1873 van Batavia zijn vertrokken, toen plotseling onder de troepen cholera was uitgebroken, waardoor het vertrek tot den 12den November moest worden uitgesteld. Toen de 2e luitenant Van Heutsz zes dagen later op 18 November ontscheepte, en hij bij de aankomst in de hoofdstad van Tropisch Nederland de voor den Westering zoo bekoorlijke indrukken opdeed van de eerste kennismaking met het nieuwe vaderland, was een ieder te Batavia nog vol van het recente groote gebeuren.

Voor den jongen officier waren deze eerste indrukken overstelpend: de troepenmacht, die op dat moment naar Noord Sumatra onderweg was, had met den trein meegerekend een sterkte van 13 000 man! Iets dergelijks had zich in de Indische krijgsgeschiedenis nog niet voorgedaan. Onvergetelijk was hem de aankomst zelf in deze vreemde ongekende wereld, die hij zich toch weer anders had voorgesteld, dan de werkelijkheid bleek te zijn. Wat een woelige en levendige drukte in de benedenstad met de dicht op elkaar gebouwde ouderwetsche kantoren en Chineesche toko's, en met de beheerschte bedrijvigheid in de belommerde Kalibesar — de voor naamste Europeesche handelswijk. In de Chineesche winkelbuurt een geroezemoes van ventende kooplieden en wandelende limonadestalletjes, van Javanen, Chinezen, Arabieren en Westerlingen, een gewirwar van tal van vreemde wagentjes, dosàdos, deelemans, getrokken

door miniatuurpaardjes, en een heen en weer drijven van prauwen, tongkangs, en bamboevlotten langs de grachten met haar pittoreske bruggetjes — en dat alles in de brandende hitte van een klaterende tropenzon op de boomlooze winkelstraten.

En dan de verademing, toen langs Noordwijk, Rijswijk, Waterlooplein, enz. het aspect der stad geleidelijk overging in een aaneenschakeling van dicht belommerde villawijken. Onder de schaduw van tamarinde-, kanari-, tandjoeng-, kenanga- en andere boomen, en half verborgen achter dichte groene hagen en sierheesters, begonnen geleidelijk de helder wit gekalkte woonhuizen op te doemen — de Europeesche stad: ruim gebouwde woningen zonder verdieping, met breede open voorgalerijen, gedragen door witte zuilen, en evenals de ramen beschermd tegen het zonlicht door groene jaloezieën, omringd door koele boschjes van palmen en sierplanten in wit gekalkte bloempotten en groen geverfde houten vaten, en met een sfeer van orde, lommer, helderheid en verademing. Waren deze netjes onderhouden frissche gebouwen, met die rustige, beheerschte Javaansche soldaten (allen op bloote voeten!!) werkelijk kazernes? Welk een verschil met de logge, verwaarloosde, oude, rommelige gebouwen van de Maastrichtsche kazernes, zooals hij die een jaar geleden nog gezien had! Maar ook welk een vreemde regeling om het grootste gedeelte van je leger op bloote voeten ten strijde te zenden!

Maar hoe dan ook, kazerne of niet, de sfeer van weldadige koelte, te midden van felle plekken van een tintelenden zonnebrand, van orde en helderheid strekte zich uit over alles: woningen, paviljoens, kantoren, winkels, de bureaux van den plaatselijken commandant en van den legercommandant op het Waterlooplein en in het Hertogspark, en over de kazernes en de bureaux van het subsistentenkader op Senen, waar de nieuw aangekomen officieren en minderen verdere instructies betreffende plaatsing en reis naar hunne aanstaande garnizoenen in ontvangst moesten nemen.

Doch achter deze uiterlijke kalmte lag de nawerking verborgen van hevige beroering en spanning. Bij alle nieuwe en hernieuwde kennismakingen werd al spoedig het thema van den dag aangesneden: Atjèh, Atjèh en nog eens Atjèh. Men raakte er niet over uitgepraat, over de mislukte eerste expeditie, die vijf maanden geleden het hoofd had gestooten voor den kraton, en die na slechts drie weken (8—29 April) op Atjèhschen bodem te hebben vertoefd, weer voor den terugkeer naar Java was ingescheept; over de oneenigheden tusschen de regeering en den teruggekeerden tweeden bevelhebber (de eerste bevelhebber generaal Köhler was gesneuveld), over de beroering in pers en vlugschriften, enz.

Voor den jongen Van Heutsz, was dit alles, na de prettige verrassing van de eerste kennismaking met Batavia, een groote ontzuivering. Nog jaren later kon hij zich wrevelig hierover uitlaten: „Een ieder was zoo in beslag genomen door een strijd over misverstanden en persoonlijke oneenigheden, dat de kern van de zaak, de onderwerping van Atjèh, soms wel bijzaak leek.” In ieder geval had de regeering door de wijze van uitrusting der 2e expeditie wel getoond, dat het haar ernst was, om de fouten, nog geen half jaar geleden gemaakt, thans met één grooten slag te herstellen.

Met dat al, was het hem nu wel duidelijk meende Van Heutsz, dat hij voor de groote actie te laat was gekomen. Pas uit Nederland gekomen officieren en minderen werden bij voorkeur niet dadelijk te velde gestuurd. In den regel plaatste men nieuwelingen eerst gedurende minstens zes maanden, liefst een jaar, in een of ander garnizoen, zoowel in het belang van een geleidelijke acclimatisatie, als van een grondige voorbereiding voor hun taak te velde.

Aldus werd Van Heutsz ingedeeld bij het 13e bataljon infanterie te Soerabaja, en ook hier handhaafde hij weer zijn reputatie van een eigenwijs, maar ijverig jong officier, die niet schroomde om onder alle omstandigheden de dingen bij den juisten naam te noemen. Toch

begon de stemming te zijnen opzichte geleidelijk te veranderen. Al spoedig begrepen zijn superieuren, dat Van Heutsz met zijn dikwijls al te openhartige ontboezemingen tenslotte toch een „kerel uit één stuk” was; men waardeerde, dat men zijn meening altijd onverbloemd te hooren kreeg, en in ieder geval wist men wat men aan hem had. Onder de collega's, die hem als een goeden kameraad met een opgewekt karakter leerden kennen, maakte hij al spoedig school; en dit te meer, toen bleek, dat zijn dikwijls origineele opmerkingen steeds getuigden van een nuchter, zakelijk oordeel en van een scherp blik.

Intusschen was uit het Atjèhsche oorlogsnieuws gebleken, dat er daar op Noord Sumatra hard werd gevochten, en dat aan den tegenstander de eene gevoelige slag na den anderen werd toegebracht. De troepen waren ten Oosten van de monding van de Atjèh rivier geland, hadden achtereenvolgens de stellingen van Tiban, van Peunajong, en van Lemboe veroverd, en tenslotte waren in Januari 1874 ook de meuseugit (moskee) en de kraton in onze handen gevallen. Enkele dagen na de verovering van den kraton was de voortvluchtige jonge sultan aan cholera overleden, en toen werd het oorspronkelijke plan, om zoo mogelijk met den sultan van Atjèh een tractaat te sluiten, geheel verlaten. In stede daarvan werd tot een blijvende vestiging in Atjèh besloten, en reeds den 31en Januari 1874 gaf de opperbevelhebber, generaal Van Swieten, een proclamatie uit, waarbij het gezag van den sultan van Atjèh werd vervallen verklaard, en dat van het Nederlandsch Indische gouvernement daarvoor in de plaats werd gesteld.

Men meende hiermede het doel van de expeditie te hebben bereikt. In April d.a.v. vertrok de generaal Van Swieten met het grootste gedeelte van de expeditionnaire troepenmacht, en bleef de kolonel Pel als militair tevens civiel gouverneur, gesteund door een militaire bezetting van nog geen 3300 man, op Atjèh achter. Atjèh was overwonnen, de sultan overleden, en binnen afzienbaren

tijd zou de algeheele pacificatie nu wel van zelf volgen. Althans dat dacht men!

Het is den lezer bekend, dat dit optimisme misplaatst is gebleken; het was een groote vergissing, en tevens de inzet van tal van andere vergissingen in dit tragische conflict. En eveneens is het algemeen bekend, dat wij aldus op Noord Sumatra langs lijnen van geleidelijkheid verzeilden in een vijfentwintigjarige periode van betreurenswaardige stelselloosheid, waarvan de wedergade in de Indische krijgsgeschiedenis nergens is te vinden.

Ook de 2e luitenant Van Heutsz ondervond, dat hij voor de krijgsverrichtingen op Atjèh waarlijk nog niet te laat was gekomen. In April 1874 hadden onze troepen bij een mislukte bestorming van de stelling Lampoeh Oe (slechts 2 km. ten O. van den kraton) een verlies geleden van 9 gesneuvelden en 86 gewonden, en sindsdien was de tegenstander steeds driester opgetreden. In de zomermaanden van 1874 had de minister van koloniën den toestand van onze hoofdvestiging Koetaradja hachelijk genoemd. Toen dan ook in de laatste maanden van 1874 weer versterkingen naar Atjèh werden gezonden, verkreeg ook de luitenant Van Heutsz overplaatsing naar het oorlogsterrein, en in November van dat jaar werd hij ingedeeld bij het 3e bataljon infanterie te Koetaradja.

Nauwelijks 24 jaar oud, werd hij in Mei 1875 benoemd tot adjudant van den tweeden bevelhebber der krijgsmacht op Atjèh, en bij de gevechten, welke in dien tijd plaats hadden, tot zuivering van het gebied om onze hoofdstelling, onderscheidde hij zich zoodanig, dat hij in November 1875 benoemd werd tot ridder in de 4e klasse van de Militaire Willemsorde. Terzelfder tijd kreeg hij eervol ontslag als adjudant, om te worden benoemd tot adjudant van den staf van den civiel en militair gouverneur van Atjèh (October 1875). In den tijd, dat hij deze verantwoordelijke functie vervulde, had onder meer de befaamde tocht van generaal Pel van

December 1875 tot Januari 1876 plaats. Voor Van Heutsz moet het een groote voldoening zijn geweest, dat kundige en ervaren krijgsoversten als een generaal Pel en een overste Engel hem, niettegenstaande zijn jeugdigen leeftijd, voor de vervulling van deze speciale diensten hadden uitverkoren. De juistere denkbeelden, die zich den laatsten tijd geleidelijk over de waardeering van Van Heutsz' capaciteiten baan hadden gebroken, kregen dan ook op het oorlogsterrein definitief hun beslag. Toen hij in Februari 1876 tot 1^{en} luitenant werd benoemd, en hij eenige weken later als adjudant bij het 2^e bataljon op Java werd geplaatst, kon hij met gerechvaardigde voldoening terugzien op hetgeen hij als 2^e luitenant te velde had gepresteerd, en op de bewijzen van waardeering, die hem daarvoor ten deel waren gevallen.

20 Maart 1877 trad Van Heutsz in het huwelijk met Maria Henriette van der Zwaan. Hij vond in haar een rustige ingetogen echtgenoot, die zich gedurende hun geheel huwelijksleven, steeds met volle toewijding gaf aan de bescheiden huiselijke plichten en zorgen voor haar gezin, man en vijf kinderen (drie zoons en twee dochters). Evenmin als Van Heutsz zelf, hield zij van officieele plechtigheden en beschouwde deze dan ook nooit anders, dan als een noodzakelijk kwaad, dat men zoo goed mogelijk met een vriendelijk gezicht had te ondergaan.

Zelfs toen Van Heutsz tot de hoogste positie in den lande werd geroepen, bleef zijn echtgenoot in de eerste plaats de zorgzame huisvrouw. Ook toen nog was haar voornaamste aandacht gewijd aan de belangen van haar gezin. En op kiesche wijze wist zij in het officieele leven van haar echtgenoot steeds een houding van vriendelijke en welwillende gereserveerdheid te bewaren.

Drie jaren later, in 1880, volgde weder een plaatsing in Atjèh, en nu is de toestand daar voor Van Heutsz een openbaring. Na de teleurstellingen en tegenvallers gedurende de jaren 1876 en de eerste helft 1877 was er

onder den nieuwen gouverneur, generaal Van der Heijden (Juli 1877—Maart 1881), een frissche wind gaan waaïen. Zijn beroemde tochten in de vallei van Groot Atjèh van Juli 1878 tot Juli 1879 waren met een glansrijk succes beëindigd. Geheel Groot Atjèh was tot onderwerping gebracht, en ook in de Onderhoorigheden heerschte rust. De bevolking was weer allerwegen in de gampongs teruggekeerd en aan den dagelijkschen arbeid gegaan. Men was op weg de rampen van den oorlog te vergeten, de sawahs werden weer geregeld beploegd, de opgewekte feestvreugde bij danspartijen en kandoeri's (feestmaaltijden) was terug gekeerd, het geregelde verkeer op wegen en paden had zich weer hersteld, de pasars (markten) werden druk bezocht, en op groote marktdagen reisden drommen Toenoengers (Bovenlanders), mannen, vrouwen en kinderen, allen in feestdos, naar Koetaradja, om zich met eigen oogen te overtuigen, van al het wonderbaarlijke dat „Koning Eén-oog”³⁾ in den kraton en omgeving tot stand had laten brengen. Kortom, aan alle verzet was een einde gekomen; en officieren en ambtenaren bezochten ongewapend, hoogstens alleen vergezeld door de betrokken Atjèhsche hoofden, de gampongs van hun gebied. En toch . . . niettegenstaande dit alles waarschuwde de man, aan wiens moed, inzicht en krachtige actie dit alles te danken was, de generaal Van der Heijden, voor een te groot en voorbarig optimisme. In zijn dagorder van 5 September 1879 — den datum waarop alle te velde staande colonnes waren ontbonden — klonken zijn waarschuwende woorden, die thans nog als een toen niet gewaardeerd orakel naklinken over Atjèhs historie: „. . . Maar nog geruimen tijd wordt de krachtige steun der troepenmacht vereischt om een goed bestuur in te voeren en een geregelde orde van zaken te scheppen.” (Cursiveering van schrijver). Tegen zijn advies in, ging de gouverneur generaal Van Lansberge over tot splitsing van het civiel en militair bestuur; en een van de eerste maatregelen, welke de nieuwe gouverneur Pruys van der

Hoeven (April 1881—Maart 1883) nam, was om onmiddellijk een einde te maken aan de aanbevolen „einde-looze patrouilleeringen”. Aan de militaire patrouilles werd kort en bondig verboden om de kampoengs te bezoeken en gewapende Atjèhers te arresteeren, en de handhaving van rust en orde werd in hoofdzaak opgedragen aan afdeelingen politie. Doch laten wij de geschiedenis niet vooruit loopen, vooral niet in deze donkerste periode van den Atjèh-krijg, waarin ten koste van ruim 1600 dooden en gewonden alles grondig en volkomen werd afgebroken, wat Van der Heijden en zijn voorgangers hadden opgebouwd.

Van Heutsz had in 1880 examen gedaan om toegelaten te worden tot het volgen van de lessen aan de hogere krijgsschool te 's Gravenhage. Hij slaagde, doch aangezien het aantal plaatsen beperkt was, kregen van de geslaagden de oudsten in ancienniteit de voorkeur, en Van Heutsz viel daardoor uit. Het volgende jaar deed hij voor de tweede maal examen, slaagde weer, doch thans kregen de kandidaten met de hoogste cijfers de voorkeur, en weer moest Van Heutsz uitvallen. Toen diende hij bij de betrokken autoriteiten een reclame in; doch tevergeefs wees hij er op, dat hij aldus de dupe zou worden van een meten met twee maten. Geen overreding hielp, voor zijn protesten bleef men doof, hij was en bleef afgewezen. Dat was den voortvarenden en verdienstelijken officier te bar. Het is nu eenmaal een ongeschreven wet, dat een officier, die de lessen van de krijgsschool niet heeft gevolgd, weinig kans heeft voor het bereiken van de hogere rangen en leidende betrekkingen in het leger. Bovendien werd het tijd voor hem om zijn krijgsschoolplannen tot een uitvoering te brengen (kapiteins worden niet tot het examen toegelaten), en zoo nam hij dan ook weer een besluit, dat den man teekende, die altijd recht op het doel afgaat.

Hij vroeg en kreeg zes maanden verlof naar Europa buiten bezwaar van den lande. Dat wil zeggen, dat hij

als ongefortuneerd officier zonder inkomsten naar Nederland kon vertrekken, en bovendien voor zich en zijn gezin (echtgenoot en drie kinderen) zelf de dure bootreis heen en terug zou moeten betalen, en dan maar verder een weg moest zoeken, om dien tijd in patria rond te komen. Bezwaren te over dus, maar zooals hij placht te zeggen: „Bezwaren zijn van die vervelende zaken, die alleen in de wereld zijn geschopt om ze te overwinnen!” Hij telde ze niet. 20 Augustus 1881 kwam Van Heutsz met zijn gezin in Nederland aan, en... medio September d.a.v. was hij reeds bij de hogere krijgsschool te Den Haag gedetacheerd, uiteraard met toekenning van de uit deze detachering voortvloeiende inkomsten en vergoedingen. Gelukkig voor hem huldigden de autoriteiten in Nederland in deze zaak een redelijker en mildere opvatting.

Na afloop van de krijgsschoolstudiën kwam hij in December 1883 in Nederlandsch Indië terug, en werd hij als adjudant bij het garnizoensbataljon van Sumatra's Oostkust te Medan geplaatst. (Januari 1884—December 1885). Ook hier zorgden de strooptochten van Atjèhsche benden in het grensgebied van Temiang (Seroewai), dat hij indirect met Atjèh voeling bleef houden. 10 Januari 1886 werd hij bevorderd tot kapitein. In de jaren 1886 en 1887 volgden de voor de ex-leerlingen van de krijgsschool voorgeschreven detacheringen bij andere wapens en diensten (cavalerie, artillerie en generale staf), en van medio 1887 af was hij als kapitein werkzaam bij den generalen staf, om in Augustus 1887 te worden benoemd tot chef van den staf in Atjèh en Onderhoorigheden.

Dit was de derde maal, dat hij op Atjèh werd geplaatst, en in deze derde periode kwam hij eerst goed in de gelegenheid om zijn capaciteiten te toonen. De twee belangrijke en bewogen jaren, gedurende welke hij de leiding had van den staf (Augustus 1889 tot Augustus 1891) zouden hem een scherp kijk op en een grondige kennis van de Atjèhsche toestanden geven.

II. VOOR DE DERDE MAAL OP ATJÈH

Sinds Van Heutsz het toentertijd rustige Atjèh voor de tweede maal had verlaten, hadden er groote veranderingen plaats gehad. Door de halsstarrigheid, waarmede de gouverneur Pruys van der Hoeven zijn falende vredespolitiek was blijven doordrijven, met verzaking van alles, wat zweemde naar een consequent krachtige handhaving van het gezag, was het verzet weer allereuwen opgelaaide. Na anderhalf jaar van positioneele actie waren de activiteit van den vijand en onze verliezen zoo schrikbarend toegenomen, dat er eindelijk in April 1882 niets anders opzat, dan de hulp van het leger weer in te roepen bij het handhaven van rust en orde.

Toch bleef Pruys van der Hoeven optimistisch. Uit zijn rapporten aan de regeering bleek niets van het gevaar der, voor de meeste deskundigen zichtbaar naderende debacle. Integendeel, hij sprak zelfs de hoop uit op een toenemend betere gezindheid der bevolking. Wij zullen echter de trieste periode van onkunde, weifelmoeidigheid en stelselloosheid, die na het vertrek van den generaal Van der Heijden, door het rampzalig optimisme van zijn opvolger werd ingezet, slechts met enkele trekken aangeven. Voldoende zij het te weten, dat het algemeen verzet en de aanvallen van den vijand tenslotte een dusdanige hoogte bereikten, dat de aanwezige troepenmacht nauwelijks voldoende was, om alleen den transportdienst tusschen de verschillende militaire posten te beveiligen. Meermalen was voor de bescherming van het fourageeren van een der posten een uitgebreide actie van een sterke troepenmacht noodig (150 tot 200 man en meer), welke ons dan in den regel verschillende gesneuvelden en gewonden kostte.

In dezen hachelijken toestand kwam ook geen verbetering, nadat in Mei 1883 versterkingen naar Atjèh waren gezonden, echter met het uitdrukkelijk voorbehoud, dat in verband met den toestand van het leger en van 's lands geldmiddelen in geen geval op meer versterking mocht worden gerekend.

Toen volgde eindelijk in 1884 het pijnlijke moment, dat de zg. geconcentreerde linie moest worden ingericht. Zij bestond uit een kring van sterke militaire posten, aangelegd met een straal van ongeveer vijf kilometer om Koetaradja en in het Noordwesten en het Noordoosten aangeleund aan de zee. Koetaradja zelf werd geheel ingesloten door een versterkt ijzeren hek van eenige meters hoogte, en de posten waren onderling en met Koetaradja door een trambaantje verbonden.

Gedurende het gouverneurschap van den generaal Demmeni (Augustus 1884 tot December 1886) kreeg het eenmaal zegevierende leger van „Kareltje” van der Heijden de opdracht om, achtervolgd door den opdringenden tegenstander, geleidelijk het geheele overige gebied van Groot Atjèh prijs te geven. En onze Atjèh-krijgers werden met een taak van werkeloos toekijken, veilig opgeborgen achter deze linie, of zooals de soldaten bitter opmerkten: „opgesloten in de kooi van Demmeni”.

Het spreekt van zelf, dat onze terugtrekkende beweging koren op den molen was van onze tegenstanders. In de eerste plaats van den fanatieken geestelijken verzetsleider Teungkoe di Tiro Tjèh Saman. Hij werd niet moede te verkondigen, dat thans het spel voor de ongeloovige Hollanders op Noord Sumatra was uitgespeeld. Met hernieuwden ijver preekte hij den heiligen oorlog tegen de ongeloovigen; en zijn oelama's⁴⁾ trokken het geheele land door voor het opvorderen van den ha'sabil (geldelijke bijdrage voor den heiligen oorlog), en om alles voor te bereiden om de Hollanders in zee te drijven.

Tot onze onverzoenlijke tegenstanders behoorde ook

Toeankoe Hasjim, een telg uit een zijlinie van het sultansgeslacht, tevens voogd over den minderjarigen pretendent sultan. Onder zijn leiding werd in 1884 in de meuseugit (moskee) Indrapoeri een vergadering van de voornaamste ons vijandig gezinde hoofden belegd, waarop de jonge sultan Toeankoe Moehamat Dawot meerderjarig werd verklaard en als sultan van Atjèh gehuldigd.

Tegenover de hernieuwde levendige vijandelijke agressie volgden wij een politiek van verzoening, van non-interventie en van geduldig afwachten binnen de geconcentreerde linie. Zelfs de algemeene rigoreuze blokkade, welke de regeering bij het bezetten der linie had gewenscht, bleef achterwege. In stede daarvan werden slechts enkele gedeelten van de kust gesloten en geblokkeerd, terwijl op de overige kustgedeelten een soort van scheepvaartregeling werd ingevoerd. Reeds in Maart 1885 werd echter de blokkade opgeheven, nog voor het einde van hetzelfde jaar onderging de scheepvaartregeling hetzelfde lot, en kort daarop verbood de regeering zelfs de geringste beperking van den handel der kuststaatjes met het buitenland.

Tot goed begrip van den aard dezer dwangmiddelen tegenover onwillige Atjèhsche kuststaatjes, zij er de aandacht op gevestigd, dat men hierbij de keuze had tusschen:

1) een rigoreuze consequent toegepaste blokkade van het geheele kustgebied, en

2) een scheepvaartregeling, waarbij enkele centrale posten langs de kust voor den in- en uitvoer werden aangewezen, en alle betalingen en rechten, welke den hoofden en handelaren toekwamen door onze handen gingen.

In het eerste geval was de bekende „stok achter de deur” dus: *Doen wat ik wil, of ik sluit uw gebied!*; bij de scheepvaartregeling, die den handel minder belemmerde, echter: *Doen wat ik wil of ge betaalt extra!* ⁵⁾ Het is zonder meer duidelijk, dat een scherpe consequent

toegepaste blokkade van het geheele kustgebied het karakter van een oorlogsmaatregel had, en het streven er dus op gericht moest zijn, deze eventueel zoo spoedig mogelijk door een scheepvaartregeling te vervangen. Met behulp van een efficiënte toepassing van deze maatregelen zouden aan Atjèh (en dat bleek ook later wel) op gevoelige wijze de duimschroeven kunnen worden aangezet. Met het hierboven genoemde stelsellooze geschipper van 1884—1885 werd echter niets bereikt.

De resultaten van deze soort van verzoeningspolitiek waren allerbedroevendst. Zelfs binnen de „kooi van Demmeni” werden wij niet met rust gelaten, en Teungkoe di Tiro zag zelfs kans door te dringen in het dicht begroeide noordoostelijke gedeelte van het gebied binnen de linie, en dat in een voortdurenden toestand van onveiligheid te houden. Doch ook elders waren vernielingen van trambanen en bruggen, beschietingen van posten, patrouilles en werkploegen, overvallingen, beroovingen en plundertochten, zoowel binnen als buiten de linie, aan de orde van den dag.

Geen pen heeft met zoo weinig woorden den toestand, die hieruit werd geboren, treffender geteekend dan die van den verontwaardigden Dr. Snouck Hurgronje, die later (in 1899) schreef over den tijd, „toen een doemwaardig zoogenaamd stelsel hen (onze militairen) veroordeelde om, gelijk de aap aan den ketting, het gesar der omgeevenden te verdragen zonder vrijheid om de plagers verder te vervolgen dan die ketting reikte, toen systematisch de onmacht onzer militairen tot het uitvoeren van krijgsoperaties werd gepredikt, en eenige duizenden soldaten werden misbruikt om een ellendig lapje grond te bewaken, dat noch in zichzelf, noch als kiem van meer of beter, ook maar de geringste waarde had. Die concentratie, uitgevonden om eenen minister in plaats van ernstigen arbeid cynisch gemak te verschaffen, was de immoreele moeder van gansch een geslacht van immoreele kinderen. De door haar tot beginsel verheven beginselloosheid werkte besmettend op

wie in Atjèh te arbeiden hadden. Zij kweekte onwaarheid in de rapporten, zij maakte het bestaan onmogelijk van gouverneurs, die hunnen officieren quasi vrijheid van militaire actie lieten, maar onder de voorwaarde, dat zij nimmer dooden en gewonden zouden thuis brengen, en anders persoonlijk de verantwoordelijkheid zouden dragen, van de euvelaad, dat zij als militairen hadden gehandeld. Zij bracht wangedrochten ter wereld als de schandelijke Oemar-comedie; ambtenaren van solieden aanleg, maakte zij sceptisch, onverschillig, eindelijk traag; officieren lusteloos, minderen vreesachtig soms." ⁶⁾

In dezen tijd viel ook de beschamende periode, dat Europeesche zoowel als Inlandsche militairen deserteerden en naar den vijand overliepen.

Eerst onder het bestuur van den generaal Van Teijn (December 1886 tot Mei 1891) kwam in dezen toestand een merkbare verandering ten goede; en het is vooral zijn stafchef, de kapitein van den generalen staf Van Heutsz, die hierin een belangrijk aandeel heeft gehad. Bij zijn optreden als gouverneur had Van Teijn de opdracht ontvangen om een afwachtende houding te blijven aannemen. Tezelfder tijd moest getracht worden om met behulp van een geleidelijke toenadering tot Keumala (in boven Pidië, waar de partij van den sultan c.s. zich had gevestigd) een mogelijk herstel van het sultanaat onder ons protectoraat te bevorderen.

Al spoedig zag Van Teijn in, dat ten spijt van alle schoonklinkende beloften en fraaie voorspiegelingen over onderwerping der sultanspartij, een voortdurend passief afwachten van de resultaten der verzoeningspolitiek geen enkele kans op succes bood. Hij besloot dan ook over te gaan tot een meer actief optreden, al naar gelang van de omstandigheden gesteund door een blokkade of een scheepvaartregeling.

Doch Van Teijns voorstellen, in 1887 ingediend, om de Westkust van Atjèh te sluiten als een bestraffingsmaatregel o.a. voor de overvalling door Teukoe Oema

van het s.s. „Hok Canton” op de reede van Rigaïh (Juni 1886) werden afgewezen. Het volgende jaar evenwel kreeg de gouverneur de gevraagde toestemming, en Teukoe Oema, die thans zijn winstgevendende peperhandel ernstig bedreigd zag, was genoodzaakt om het door hem veroverde gebied aan de rechthebbenden terug te geven. Zelfs deed hij eenige pogingen om, ten spijt van zijn overvallen, plundertochten en andere politieke zonden, weer in genade te worden aangenomen.

Thans behoefde de gouverneur niet lang meer te wachten op verdere toestemming tot sluiting der kust en volgde een geleidelijke uitbreiding, totdat in Februari 1889 de geheele West- en Noordkust was afgesloten en in Mei 1890 ook de vischvangst werd verboden. De gevolgen bleven niet uit. De Atjehers gaven weer blijk te begrijpen, dat het bestuur te Koetaradja weer in krachtige handen was, en dat de verhalen van de oelama's over onze vrees voor Teungkoe di Tiro niet meer met den gang van zaken klopten. Geleidelijk trad thans in 1888 en het begin van 1889 een toestand van rust in, als sinds het aftreden van generaal Van der Heijden niet meer gekend was.

Terzelfdertijd was ten gevolge van een onderlingen twist in de verzetspartij, de jonge sultan, die zich tegen zijn voogd Toeankoe Hasjim verzette, van Keumala naar Groot Atjeh getrokken, en had zich daar bij Teungkoe di Tiro aangesloten. En ziet! De fanatieke oelama-leider, Teungkoe di Tiro, wendde zich thans tot de verfoeide ongeloovige Hollanders om zijn bemiddeling aan te bieden voor de onderwerping van den sultan en ook zelf den strijd te staken.

Doch na een grondig onderzoek naar de werkelijke motieven van deze geste en na rijp beraad kwam men tot de slotsom, dat het aanknoopen van onderhandelingen onder de gegeven omstandigheden en op de onderwerpelijke basis geen kans op succes beloofde en niet in 's lands belang was. Het voorstel werd daarom afgewezen. Trouwens kort daarna bleek deze heele twist in

den boezem der oorlogspartij slechts een storm in een glas water te zijn geweest; de sultan keerde naar Keumala terug en verzoende zich weer met Toeankoe Hasjim. Intusschen was het aanzien van het bestuur te Koetaradja in de oogen der Atjèhers, ook al naar aanleiding van zijn besliste houding in deze zaak, aanmerkelijk gestegen.

Toen na de verzoening te Keumala het verzet weer begon op te leven, achtte Van Teijn het oogenblik gekomen, om thans ook door krachtiger militair optreden te toonen, dat zijn geduld ten einde was. Onlusten in Mei 1889 te Idi (Oostkust van Atjèh) uitgebroken, werden krachtig en snel onderdrukt; op eigen initiatief verhaalde de gouverneur de kosten van deze actie op den vijand door het opleggen van een oorlogsschatting van 10 Str. dollars op ieder uitgevoerde pikol peper.

Vervolgens kwam Teungkoe di Tiro aan de beurt. Deze laatste had op slechts 1200 meter ten Oosten van den meest noordoostelijken post van de geconcentreerde linie Koeta Pohama een sterke benteng Koeta Toeankoe laten aanleggen. Na een aanvankelijk échec van een colonne onder den majoor Van der Sande in Juli 1889,⁷⁾ slaagde de chef van den staf Van Heutsz er in, om in Januari 1890 Koeta Toeankoe bij verrassing te nemen en te bezetten. De aangelegde versterkingen en bentengs in deze omgeving werden geslecht en gera-seerd, ook elders werden de veldwerkjes van den tegenstander vernietigd, en het nog niet geheel voltooide werk aan de geconcentreerde linie en het open kappen van een vrije 1000-meter strook er om heen werd be-eindigd. Na korten tijd heerschte er in het door ons bezette gebied weer rust.

Het ligt voor de hand, dat in een periode, waarin twee krachtige figuren als een Van Teijn en een Van Heutsz op zoo zakelijke wijze konden samenwerken als hier het geval was, resultaten werden bereikt, welke in alles het tegendeel waren van hetgeen gedurende de laatste jaren was vertoond. Nu onze tegenstanders zagen,

dat bij iedere nieuwe poging tot verzet steeds krachtiger werd ingegrepen, ging de verbetering van den algemeenen toestand met sprongen vooruit, en bij verschillende van de voornaamste tegenstanders, en vooral bij hen, die in hun handelsbelangen werden bedreigd, begonnen zich teekenen van oorlogsmoeheid te toonen.

Uiteraard was de reactie op den troep juist omgekeerd. De duffe geest van apathie, van passiviteit en wankelmoedigheid, die zich gedurende den tijd, dat de bezetting werkeloos in de linie was opgesloten geweest, van velen had meester gemaakt, was weer verdwenen. Reeds kort na de komst van Van Teijn was er op Koetaradja een andere wind gaan waaien. Doch na het optreden van den steeds opgewekten en optimistischen stafkapitein Van Heutsz, wiens zelfvertrouwen en besluitvaardigheid weer overal waar hij verscheen, zelfs de grootste pessimisten met nieuwen moed en hoop bezielde, was de stemming weer op een hoogtepunt aangeland.

Men denke intusschen niet, dat Van Teijn en Van Heutsz het over de onderwerping van Atjèh in alle opzichten eens waren; vooral over een der principieele punten verschilden zij van meening en zij zijn hierover nooit tot overeenstemming kunnen komen. Van Teijn deelde nl. de inzichten van de regeering, dat het herstel van het sultanaat het ware middel was om de onderwerping van Atjèh te verkrijgen. In zijn brochure „De onderwerping van Atjèh” schrijft Van Heutsz hierover (1902): „Dit inzicht heb ik nooit kunnen deelen; veel heeft de Generaal daarover met mij gesproken, na zijn vertrek naar Nederland heeft ZHEG. zelfs nog uitvoerig met mij over deze aangelegenheid gecorrespondeerd, doch heeft hij mij nooit van de wenschelijkheid, nog minder van de noodzakelijkheid van een herstel van het sultanaat kunnen overtuigen, ik hem evenmin van het verkeerde om in die richting de oplossing van het Atjèh-vraagstuk te zoeken.”⁸⁾

Doch voor een evenwichtige en succesvolle samenwerking was dit meningsverschil niet in het minst een

beletsel. Beiden toch waren van meening, dat in de eerste plaats met groote beslistheid en met krachtige hand tegen eventueel verzet moest worden opgetreden; beiden meenden ook dat de noodig geachte dwangmaatregelen met de uiterste consequentie moesten worden toegepast en volgehouden, zoolang totdat een beslissend resultaat zou zijn bereikt; en met groote voortvarendheid, zelfvertrouwen, standvastigheid en onversaagdheid werkten zij beiden samen om *het doel*, de onderwerping van Atjèh, te benaderen, om het even of dit nu al of niet met behulp van een hersteld sultanaat moest geschieden. Zoo ontwikkelde zich bij deze twee wilskrachtige figuren een wederzijdsche verhouding van volle waardeering, zoowel voor elkaars tegengestelde meeningen als voor elkanders militaire bekwaamheden en eigenschappen. En voor de omgeving op Atjèh beteekende de combinatie Van Teijn-Van Heutsz een verfrisschende herleving en opstanding uit een toestand van apathie en weifelhoedigheid.

Te midden van de voortdurende drukke werkzaamheden, die de actie op Atjèh medebracht, wisten beiden nog den tijd te vinden om ook de fouten van het materiaal, waarmede te velde moest worden gewerkt, onder de oogen te zien. Het was hun een doorn in het oog, dat de inlandsche soldaten nog steeds ongeschoeid waren gebleven. Men behoeft waarlijk geen militair te zijn, om te begrijpen in welke mate de offensieve geest van een troep militairen werd geremd, wanneer hij order kreeg barrevoets een actie of een stormaanval te ondernemen over een terrein, dat met randjoe-versperringen (bamboe voetangels met scherpe in het vuur geharde punten) was beplant. Ook achtten zij het misplaatste zuinigheid, dat ons leger nog steeds bewapend was met de ouderwetsche Beaumont-geweren en Remington-karabijnen, terwijl de buitengewone eigenschappen van het klein-kaliber repeiteergeweer reeds algemeen werden erkend.

Toen dan ook in September 1889 aan den generaal Van Teijn de betrekking van chef van het wapen der

infanterie werd aangeboden, bedankte hij daar weliswaar voor, omdat hij zijn taak op Atjèh niet ontijdig in den steek wilde laten, maar toch maakte hij van deze gelegenheid gebruik om eenige voorstellen in te dienen voor enkele verbeteringen, die hij toen het meest urgent achtte. Zij betroffen 1) de invoering van een klein-kaliber repeteergeweer, 2) het verstrekken van schoenen met sokken en slobkousen aan de ongeschoeide inlandsche militairen van het leger, en 3) een verbeterde bepakking van den soldaat.

Vijf jaar later, in 1894, had de bekende Lombok-expeditie plaats, en... onze militairen mochten met onderwetsche Beaumont-geweren vechten tegen met repeteergeweren bewapende Baliërs; de inlandsche soldaten waren nog steeds blootsvoets. En ook in 1896, toen het verraad van Teukoe Oema op Atjèh alles in lichter laaie zette, was er van de voorgestelde verbeteringen nog zoo goed als niets uitgevoerd. Wel was de voorbereiding toen echter reeds zoo ver gevorderd, dat een en ander geleidelijk kon worden tot stand gebracht.

Het is ook uit dezen tijd van Van Teijn en Van Heutsz, dat de oprichting dateert van een korps, dat later een hoofdrol zou vervullen bij de verdere actie in en de pacificatie van het gewest. Zoowel Van Heutsz als Van Teijn waren reeds eenigen tijd zoekende geweest naar middelen om uitrusting, bewapening en, waar wensche-lijk, ook de strijdmethoden, meer te doen aanpassen aan de eischen voor het voeren van den eigenaardigen kleinen oorlog, zooals deze zich op Atjèh had ontwikkeld. Zware Beaumont-geweren met lange bajonetten („hooivorken” zeiden de soldaten), rammelende uitrustingsstukken, zooals een onhandig kapmes met metalen scheede, plomp leerwerk, het een was al ongeschikter en onpractischer dan het andere. Vooral bij het leggen van hinderlagen, afslaan van klewangaanvallen en nachtelijke patrouilles bleek dit soort van wapens te zwaar en te onhandig.

Het was de Maleische hoofd-djaksa (inlandsch officier

van justitie) Mohammad Arif te Koetaradja, die eveneens reeds de aandacht had gevestigd op het gemis van een soort van lichte infanterie, meer geëigend om den Atjèher, ten deele ook met zijn eigen strijdmethoden, aan te pakken. „Hij raadde daarom aan, een aantal militairen uit te kiezen, die genoeg persoonlijken moed hadden om den vijand in het wit van de oogen te durven zien, die genoeg zelfvertrouwen bezaten, om zich niet angstvallig vast te klemmen aan hun geweer, doch den vijand met het blanke wapen te lijf durfden gaan, deze mannen op dezelfde wijze te bewapenen als de verzetslieden en hen in mobiele detachementen in te deelen. Deze detachementen moesten dan den Atjèher gaan opzoeken, in stede van hem af te wachten. Daardoor en daardoor alleen zou het gelukken, den tegenstander respect in te boezemen en verbetering te brengen in den toestand.”⁹⁾

Hetgeen Van Teijn en Van Heutsz zochten, heeft uiteraard parallel geloopt met wat Mohammad Arif hier in enkele duidelijke omschrijvingen tot uiting bracht. In April 1890 werd het Korps Maréchaussée opgericht tot handhaving van de orde en de rust binnen de geconcentreerde linie. De sterkte, die aanvankelijk 2 officieren en ongeveer 200 minderen bedroeg, werd reeds in het begin van 1892 uitgebreid tot 4 officieren en 240 minderen. Zij werden gerecruteerd uit de officieren, onderofficieren en de beste niet-Europeesche manschappen van het leger. Het korps was ingedeeld in 12 brigades van ieder 20 man, nl.: één Europeesch onderofficier-brigadecommandant, 1 onderofficier, 1 korporaal en 17 manschappen van niet-Europeeschen landaard. Mutaties werden tot het uiterst noodzakelijke beperkt, zoodat de brigade een homogene eenheid van 20 mannen werd, die elkaar door en door kenden en volkomen op elkaar vertrouwden. Zij werden bewapend met een karabijn, een klewang en een kris, en ook de inlandsche maréchaussée kreeg in tegenstelling met de inlandsche infanterie schoenen.

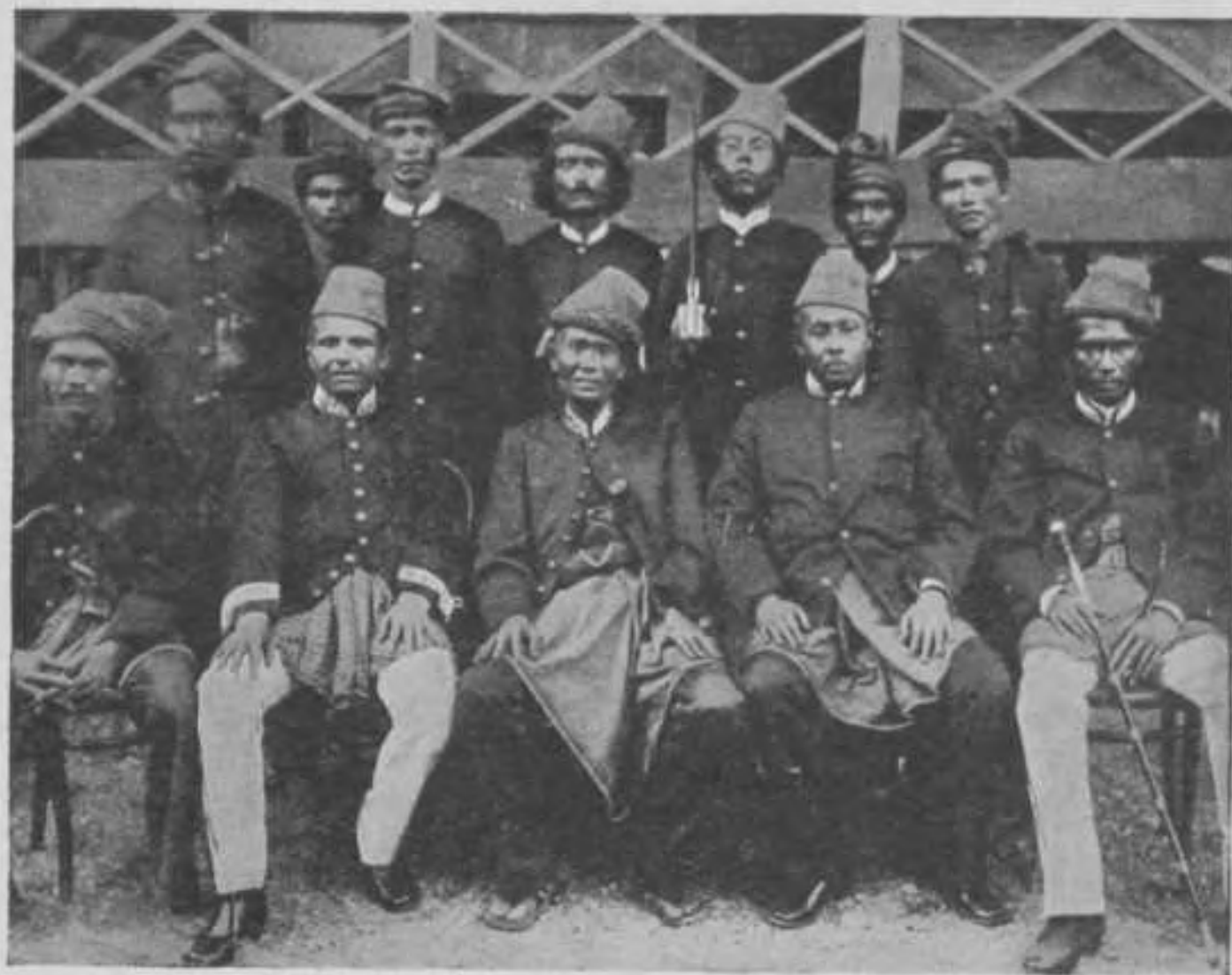
Aldus werd door den stafkapitein Van Heutsz de grondslag gelegd voor een korps strijdbare politieszoldaten, bestemd en geschikt om den Atjehschen tegenstander in de tegen-guerilla in zijn eigen strijdmiddelen en strijdmethoden te overtreffen. Hoe zij voor den kolonel en generaal Van Heutsz als zijn onafscheidelijke lichte stoottroepen met een onweerstaanbaar élan bijna allereigen de spits zouden afbijten, komt later ter sprake.

Deze oprichting van het korps *maréchaussée*, het voorstel voor de geschoeide inlandsche troepen, voor de bewapening met de klein-kaliber repeteeergeweren, het waren slechts enkele episoden uit het veelbewogen leven van Van Heutsz, maar noodzakelijke episoden voor den man, die steeds en altijd minstens eenige centimeters verder zag dan de omstanders, die niets aan het toeval overliet, en die ook de groote worsteling voorvoelde, welke nog in den Archipel gestreden moest worden.

Zeker, officieel waren deze voorstellen afkomstig van den generaal Van Teijn, en, zooals bekend, was ook diens streven gericht op een zoo groot mogelijke paraatheid van ons militair gezagsorgaan. Maar even vast staat ook, dat bij het opstellen van deze voorstellen zijn vertrouwde en gewaardeerde stafchef een hartig woordje heeft meegesproken.

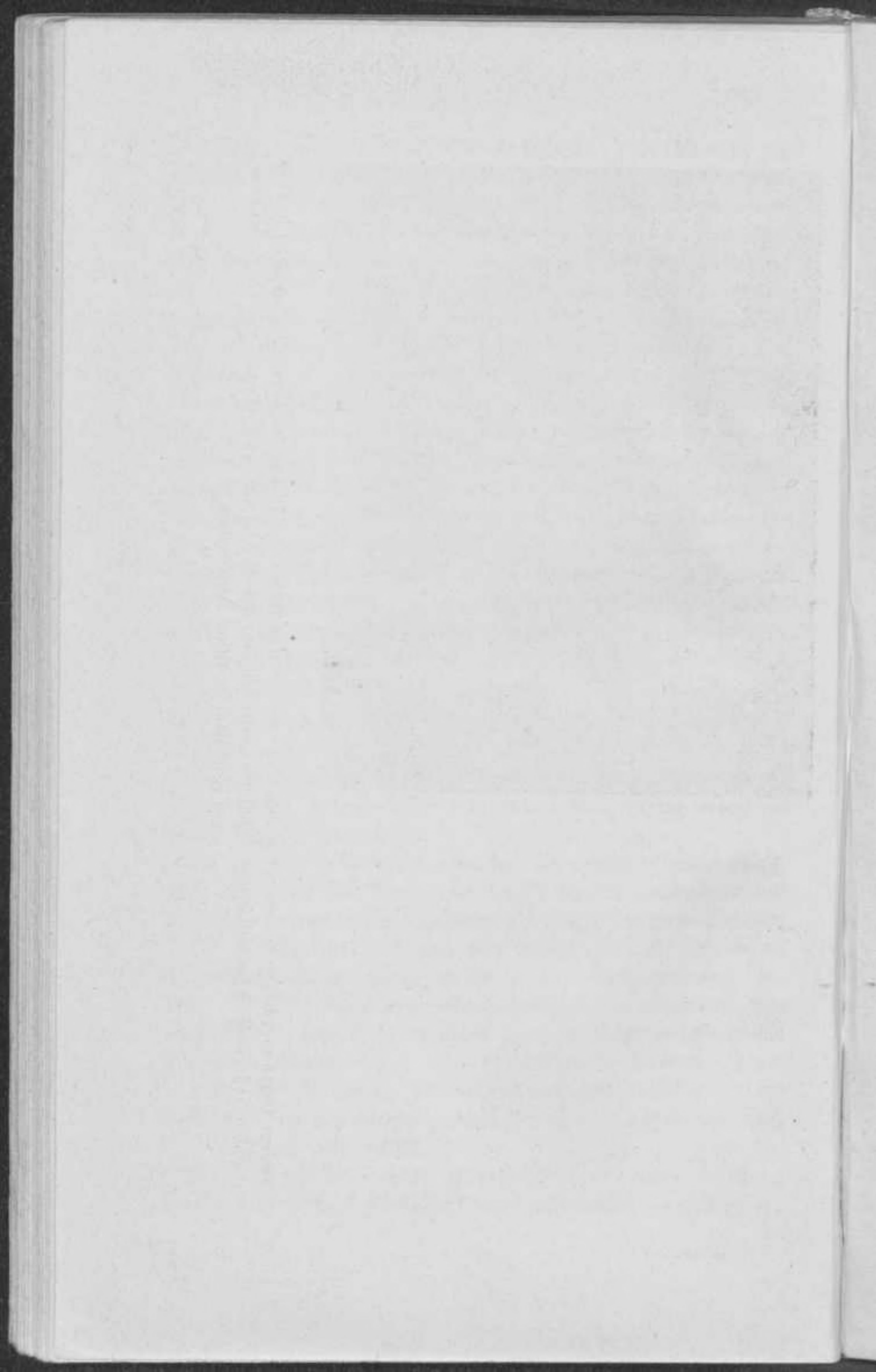
De laatste groote actie onder de persoonlijke leiding van den generaal Van Teijn had plaats op de Oostkust bij Idi in de maanden Juni en Juli van 1890. Van Heutsz, die pas was hersteld van een schotwond in de borst, opgedaan bij een actie in de maand Februari van dat jaar, werd bij deze excursie ingedeeld als chef van den staf. Gedurende deze meesterlijk geleide expeditie werd den tegenstander een zoo gevoelige nederlaag toegebracht, dat hij reeds na enkele weken van alle verder verzet afzag, en de troepenmacht in het begin van Juli kon worden ontbonden.

Aan de verschillende staatjes, die in deze onlusten waren betrokken geweest, werden boeten opgelegd, te

Teukoe Oema met eenige onderaanvoerders. Na vele avontuurlijke strooptochten en overvallen werd hij in 1893 door het Nederlandsch bestuur in genade aangenomen. Drie jaar later liep hij weer naar de partij van het verzet over.

Foto Koloniaal Instituut Amsterdam

betalen door een extra uitvoerrecht op de peper. In November 1891 was deze geheele oorlogsschatting ten bedrage van 137.000 Str. dollars voldaan.

Van Heutsz, die in Juni 1890 voor zijn prestaties in 1889 was begiftigd met de „Eeresabel”, werd voor zijn verdiensten bij deze Idi-expeditie in October van het volgende jaar buitengewoon bevorderd tot majoor.

Ten slotte zou een overzicht van het gouverneurschap-Van Teijn, hoe kort dan ook, onvolledig zijn, als geen melding zou worden gemaakt van „der Dritte im Bunde”, een alhoewel minder bekende, zeker niet minder belangrijke figuur, den assistent-resident Ruijsse-naers, den bekwamen politieken adviseur van Van Teijn, en ook de man, die den eersten stoot gaf voor een bezoek op Atjèh van den bekenden Islam-kenner Dr. Snouck Hurgronje. Reeds in de eerste jaren van Van Teijns bestuur had Dr. Snouck Hurgronje pogingen aangewend toestemming te krijgen voor een semi-particulier bezoek aan Atjèh, ten einde buiten het Nederlandsche bestuur om een studie te maken van het Atjèhsche volk, zijn politiek-religieuze verhoudingen, zijn mentaliteit, zijn drijfveeren voor en zijn opvattingen en verwachtingen over den krijg met de „compagnie”.

Gedurende zijn zoo bekend geworden reis naar Djidda en Mekka in 1884 had Snouck (Abd'lGaffar) reeds heel wat afgepraat met Atjèhsche pelgrims, die evenals hij de bedevaart maakten naar het graf van den Profeet. Sindsdien was zijn belangstelling voor de tragische puzzle op Noord Sumatra dermate toegenomen, dat hij tenslotte in Den Haag toestemming verzocht en ook verkreeg om, hetzij als Abd'lGaffar, hetzij als ambteloos Europeesch reiziger een bezoek aan het vijandelijk gebied van Atjèh te brengen. Bijzonder geestdriftig was men in Den Haag voor het plan niet geweest; alleen, men maakte geen bezwaren, mits ook de Indische regeering zich met deze reis kon vereenigen. Toen Buitenzorg zijn toestemming had gegeven, ging Snouck in het voorjaar van 1889 op reis naar Indië, en kwam hij in April

te Pinang aan. Van daar zou hij dan oversteken naar Atjèh, en buiten de Nederlandsche bestuursposten om, aanraking met de Atjèhers zoeken.

Intusschen had de Indische regeering toch nog het advies ingewonnen van den generaal Van Teijn; die na overleg met den assistent-resident van Groot Atjèh Goossens, het bezoek ontraadde. Goossens vreesde, dat de werkelijke afkomst van Abd'lGaffar voor de Atjèhers niet lang verborgen kon blijven, en dat men dan uiteraard op zijn minst wantrouwen zou gaan koesteren. In Koetaradja leefde men in dien tijd nog in de stille hoop van een mogelijk succes der verzoeningspogingen, en de kansen op een nog steeds verwachte onderwerping van de Keumala-partij wilde men er niet door verspelen. Te meer niet, waar men deze reis, en niet ten onrechte, toch nog altijd als een gewaagd en hachelijk ondernemen beschouwde.

Om kort te gaan: In Pinang kreeg Snouck bericht, dat hij naar Batavia moest doorreizen, waar hem een andere opdracht wachtte. En zoo werd hij na eenig geschrijf en gewrijf op Java werkzaam gesteld voor de bestudeering van de Islamietisch-inlandsche maatschappij en van de gebruiken, de gewoonten en de gedachtenwereld der inheemsche bevolking. Ruim 1½ jaar was hij met dezen arbeid bezig geweest, toen de regeering in Februari 1891 het verzoek van den gouverneur Van Teijn ontving om Dr. Snouck Hurgronje zoo mogelijk met eenigen spoed een reis naar Atjèh te willen doen ondernemen. Een geheel andere houding dus dan die van April 1889.

Wat was er dan wel in Atjèh gebeurd, dat het inzicht in de wenschelijkheid van een verkenningsreis door Snouck aldus was gewijzigd?

In de eerste plaats stond dit in verband met het vertrek van den heer Goossens, die indertijd niets van het Abd'lGaffar-avontuur had willen weten, en die medio 1890 als assistent resident van Groot Atjèh was vervangen door Ruijssenaers: „... Een man van helder door-

zicht en krachtig initiatief" noemde Van Heutsz hem in zijn latere brochure, die er veel toe had bijgedragen, om „ons zeer getaand gezag en invloed op Groot Atjèh weer te herstellen." ¹⁰⁾

Ten tweede was de verzetspartij, die al lang in zak en asch zat, ongeveer een half jaar na de komst van Ruijsse-naers door een dubbelen gevoeligen slag getroffen. In Januari 1891 waren op twee achtereenvolgende dagen onze beide geduchtste tegenstanders, Panglima Polém en Teungkoe di Tiro, overleden. De minderjarige opvolger van den eersten, Radja Dawot, kwam onder voogdij van een raad, waarin zich eveneens stemmen deden hooren, om het verzet te staken. Door den dood van den laatsten, die door zijn zoon werd opgevolgd, kreeg de eenheid in de z.g. geestelijke partij, die der oelama's, een geduchten knak.

Onder deze omstandigheden voelde Ruijsse-naers het gemis van voldoende gegevens omtrent de onderlinge verhoudingen tusschen de verschillende landschaps-hoofden, de Keumala-partij en de geestelijke verzets-partij van Teungkoe di Tiro. Wel is waar wist hij, evenals Van Teijn en Van Heutsz, dat de fanatieke volgelingen van Teungkoe di Tiro, tot onze meest verbitterde tegenstanders behoorden, maar eveneens was hij er van overtuigd, dat wij in 1889, toen het voorgenomen onderzoek van Snouck Hurgronje op Atjèh was misgelopen, een steek hadden laten vallen, welke hij hoe eerder hoe beter weer wilde ophalen.

Van Heutsz, die uiteraard iedere kennis over het geestesleven, den aard en de mentaliteit onzer tegenstanders op Atjèh als winst beschouwde, had niettemin voor zich zelf reeds eenige hoofdlijnen geformuleerd. Trouwens na het verschijnen van zijn brochure „De onderwerping van Atjèh" zijn die wel voldoende bekend geworden. Ze komen dan ook later wel ter sprake. In ieder geval begreep hij, die Snouck o.a. nog uit Den Haag kende als leeraar aan de krijgsschool, dat een onderzoek als het onderhavige bij den man van den

vermaarden pelgrimstocht naar Mekka in goede handen zou zijn. En zonder twijfel zal hij wel hebben verwacht, dat een scherpzinnig en koelbloedig waarnemer als Dr. Snouck Hurgronje bij zijn onderzoek tot een slotconclusie zou moeten komen, waarvan de strekking niet anders dan parallel met die van zijn inzicht zou loopen. Van Heutsz zal dan ook wel sterk „voor” hebben geadviseerd.

Van Teijn, die het met Ruijsenaers eens was, schreef toen een brief naar Buitenzorg, waarin hij opmerkte, dat het nu, na den dood van Teungkoe di Tiro, van belang was te weten, hoe de gezindheid der geestelijke partij in het algemeen was, en in welke richting zij zou trachten invloed uit te oefenen op de Keumala-partij. Hij stelde voor, Dr. Snouck Hurgronje met een onderzoek in dezen te belasten.

In verband met een uitstel der reis vanwege de poeasa (de Mohammedaansche vastenmaand, waarin er van een ernstig werk met Mohammedaansche schriftgeleerden geen sprake kon zijn) kwam Snouck Hurgronje eerst in Juli 1891 in Atjèh aan, om en passant even waar te nemen, dat men in dien korten tijd met de Atjèh-politiek weer voor de zooveelste maal geheel overstag was gegaan. Doch dat zal later wel blijken.

Intusschen was zijn onderzoekingsreis nog juist op tijd aangevraagd. Want de gezondheid van den generaal Van Teijn, die reeds eenigen tijd minder goed was geweest, ging plotseling dermate achteruit, dat hij in het begin van 1891 aan de regeering had moeten mededeelen, verplicht te zijn wegens ernstige ongesteldheid zijn ontslag aan te vragen. Hij trad dan ook in Mei 1891 als gouverneur van Atjèh af. Of een van de eerste twee opvolgers, Pompe van Meerdervoort of Deijkerhoff, het initiatief zou hebben genomen om een studiereis als deze uit te lokken, is zeer de vraag. Zonder Van Teijn-Ruijsenaers was er van een Atjèh-verslag-Snouck Hurgronje waarschijnlijk voorloopig niets gekomen.

En terwijl Snouck Hurgronje zich gereed maakte voor zijn onderzoekingen, en voor het samenstellen van zijn verslag, dat later van groot belang zou zijn voor den verderen gang van den Atjèh-krijg, draaide het rad der historie onverbiddelijk verder, en naderde thans steeds sneller het einde van een der vele Atjèh-drama's. Vier jaren geleden had Van Teijn het bestuur van Atjèh aanvaard onder uiterst ongunstige omstandigheden: onzerzijds een gebrek aan vertrouwen in eigen kunnen, een verloren prestige en deserties van militairen naar den vijand; en bij den tegenstander een opgewekte en levendige geest van verzet, een voortdurende agressie tegen onze stellingen en een herboren vertrouwen op de uiteindelijke overwinning.

Einde 1890 was dit alles veranderd. Door de gevoelige militaire klappen, aan de Atjèhers toegebracht, waren ons gezag en ons prestige wederom hersteld, en was het zelfvertrouwen van den tegenstander op bedenkelijke wijze ingekrompen. Tengevolge van de consequente toepassing van de scheepvaartregeling verkeerde men allerwegen in groote moeilijkheden, heerschte er gebrek aan tal van noodzakelijke levensbehoeften, behalve rijst, en moesten de benden van Teungkoe di Tiro zich behelpen met eigen gemaakt kruit. De neiging tot onderwerping werd in het kamp van den tegenstander steeds sterker, en de invloedrijke avonturier op de Westkust Teukoe Oema, alhoewel nog steeds niet in genade aangenomen, schikte zich gewillig in alles naar onze wenschen. Toen dan ook in Januari 1891 de beide sterfgevallen van Panglima Polém en Teungkoe di Tiro bekend werden, heerschte er in het vijandelijke kamp een stemming van onbehagen en algemeene neerslachtigheid.

Edoch, ook naar Keumala lekten de geruchten door over Van Teijns ziekte, en . . . dat gaf weer nieuwe hoop, want dan zou hij allicht spoedig worden vervangen, en „de ondervinding, zoo spraken de hoofden en ouden van dagen, had tot dusverre geleerd, dat bij de Hollan-

ders iedere bestuursverandering wijziging bracht in de bestuursinzichten en wellicht zou de nieuwe bestuurder de sluiting (van de kust) weer opheffen..." Alhoewel de nood hoog was gestegen besloot men in ieder geval met verdere pogingen tot toenadering of onderwerping te wachten tot de komende bestuursverandering. Wie wist welke nieuwigheid de volgende bestuurder weer zou brengen? ¹¹⁾

Het was voor Van Teijn en zijn beide vertrouwde medewerkers Van Heutsz en Ruijsenaers, een hard gelag, dat de eerste in dezen kritieken tijd er, ten spijt van alle wilskracht, niet in slaagde om zijn ziekte de baas te worden. Veertien dagen vóór zijn aftreden bood hij echter de regeering een nota aan onder den titel „Voorstel algemeene scheepvaartregeling". Hierin gaf hij een uitvoerige beschrijving van de ontwikkeling der scheepvaartregeling in het gewest en van de toen geldende sluiting der kust; en hij betoogde met nadruk hoe, op den ingeslagen weg voortgaande, en de sluiting verscherpende, naarmate het resultaat langer mocht uitblijven, ten slotte de onderwerping zou kunnen worden afgedwongen.

.....

De eerste belangrijke maatregel, dien zijn opvolger de kolonel Pompe van Meerdervoort nam, was de gelegenheid openen tot het uitgeven van talrijke licentiën, waardoor de waarde van de sluiting tot nul werd gereduceerd.

Atjèh herademde: „Allah is groot, en de Hollanders zijn wel dapper, maar dom."

III. VAN HEUTSZ' BROCHURE „DE ONDERWERPING VAN ATJÈH”

Het was met Atjèh weer volkomen mis. Feitelijk zou men gerechtigd zijn te vragen, hoe het ooit goed zou hebben kunnen gaan bij een mate van gebrek aan doeltreffende belangstelling voor Atjèh (zelfs in de hoogste bestuurskringen), als bleek uit de beschrijving, welke Damsté gaf van het bezoek van den nieuwen gouverneur aan Buitenzorg:

„Overste Pompe van Meerdervoort zou worden de nieuwe gewestelijke bestuurder, en stond op het punt naar Atjèh te vertrekken, toen de heer Snouck Hurgronje hem te Batavia een bezoek bracht.¹²⁾ Pompe was dien dag juist bij den gouverneur generaal geweest; toch bleek hij geheel onwetend te zijn van de Atjèhreis, die aan Snouck Hurgronje was opgedragen en hij keek daar eenigszins onthutst van op; en zijn ergernis groeide, die dien dag al eer gewekt was door de kennelijke afwezigheid van belangstelling daar, waar men die had mogen verwachten. Zelf was hij naar Buitenzorg getogen met een volledig Atjèh-politiek program, maar de gouverneur generaal had geen kennis ervan willen nemen: verlangd werd enkel, dat hij het werk van zijn voorganger zou voortzetten, en in diens geest.

„„Excellentie””, had Pompe gezegd, „„ik heb mijn eigen ideeën inzake Atjèh en die zou ik U graag willen voorleggen.”” Maar dat te doen was hem niet gelukt; de gouverneur-generaal was niet nieuwsgierig geweest!”¹³⁾

.....

.....

De belangen van Atjèh waren in den loop der laatste jaren toevertrouwd geweest aan een drietal mannen, dat

slechts één groote zaak voortdurend voor oogen had gehad: Atjèh, Atjèh en nog eens Atjèh!; dat steeds en onder alle omstandigheden met een taaie volharding en een onverzettelijke vasthoudendheid, het oog onafwendbaar had gehouden op het groote einddoel: „aan Atjèh zijn wil op te leggen”; dat daardoor geen tijd en nog minder belangstelling had voor eigen en anderer gevoelens van gekwetste eigenliefde en persoonlijke griefjes; en dat dan ook met een onbevangen en breeden blik heenschouwde over onderlinge meeningsverschillen.

En thans was er een opvolger aangewezen, die het werk van zijn voorganger en dus ook zeker niet minder van Van Heutsz en Ruijsenaers, in hun geest zou moeten voortzetten. Het is weer Damsté, die een beschrijving heeft gegeven van de wijze, waarop de nieuwe gouverneur meende zijn mooie en groote taak te moeten aanvangen:

„Zijn (Van Teijns) opvolger, Pompe van Meerdervoort, zou toonen, dat Van Heutsz had afgedaan. De herinneringen, die hij van hem had van de krijgsschool waren niet prettig, en wat hij te Batavia had gehoord over zijn optreden in Atjèh, versterkte zijn geloof, dat die Van Heutsz zijn plaats niet wist; maar hij zou hem leeren waar hij staan moest!

Als Pompe aankomt voor Oelèëlheuë, heeft Van Heutsz alles geregeld voor zijn officiële ontvangst; de autoriteiten zijn uitgenoodigd om tegen zoo en zoo laat paraat te staan, en hijzelf gaat naar boord om den overste te verwelkomen. Hij deelt hem zijn beschikkingen mee en stelt voor, klokke zóóveel te debarkeeren. „„Ik denk er niet over!”” zegt de nieuwe civiele en militaire gezaghebber, „„morgenochtend ga ik pas van boord””. Ziezoo, hij heeft Van Heutsz een démenti gegeven, waarvan de Atjèhsche wereld zal gewagen. Van Heutsz keert alleen in die wereld terug, en er knetteren zoo eenige hartelijke wenschen op het punt van zeeziekte enz. enz. aan de order van den op de ree dobberenden gouverneur.” ¹⁴⁾

Toen Pompe dan zijn nieuwe taak te Koetaradja aanvaardde, vond hij daar een „nota van overgave” van zijn voorganger, waarin deze uitvoerig had omschreven, alles wat tot nu toe was verricht om een krachtigen druk op de verzetspartij uit te oefenen, de resultaten, welke daarbij waren bereikt, en den weg, die moest worden gevolgd om tot het beoogde einddoel, de onderwerping der verzetspartij, te geraken. De nieuwe bestuurder was het met deze nota niet eens, en dus ook niet met den wensch der regeering om het werk van zijn voorganger in diens geest voort te zetten.

De kolonel Pompe van Meerdervoort legde de nota naast zich neer, en voor de vijfde maal werd toen op het nog niet bedwongen Atjeh het oude recept toegepast van een „politiek van zachtheid, welwillendheid en rechtvaardigheid”. Dat hij het hiervoor noodig achtte om weer talrijke licentiën te doen uitreiken, waardoor de uitwerking van de sluiting werd te niet gedaan, werd reeds gezegd.

Zoo uitstekend als Van Heutsz had kunnen samenwerken met den stoeren man van de daad, den „ijzervreter” Van Teijn, zoo moeilijk werd zijn verhouding tot zijn ouden krijgsschoolleeraar. Van Teijn, zelf als Van Heutsz spontaan en vol zelfvertrouwen, had de openhartige adviezen van zijn opgewekten en rondborstigen stafkapitein steeds voor de volle honderd procent gewaardeerd; om het even of hij ze opvolgde dan wel voor kennisgeving aannam, of hij het er mee eens was of niet. En diezelfde Van Teijn, bij wien het kon bliksemen en onweeren, als hij meende dat zijn bevelen niet werden opgevolgd, wachtte met een stoïcijnsche kalmte af, als onder Van Heutsz’ leiding de zaken een enkelen keer wel eens anders liepen, dan hij had bevolen. Hij wist, dat wanneer zijn stafkapitein plotseling een onverwacht initiatief toonde, deze er ook altijd een grondige reden voor had.

Sinds de komst van Pompe was dit alles geheel anders geworden. Door den weg, welken deze insloeg, dreigde

een belangrijk deel van de door Van Teijn bereikte resultaten weer te loor te gaan. En de karaktereigenschappen van Van Heutsz waren er niet naar om zijn overtuiging geweld aan te doen, als Pompe al doceerende zijn meening over de Atjèh-politiek ten beste gaf. Toen dit weer eens in gezelschap van subalterne officieren geschiedde, en Pompe kritiek uitoefende op het werk van zijn voorganger, trok Van Heutsz op de hem eigen openhartige wijze partij voor Van Teijn, daarbij den kolonel Pompe niet in het minst sparende.

„Maar Van Heutsz, is dat nu een houding tegenover je meerdere, en dat nog wel in tegenwoordigheid van andere officieren! Zie je nu wel, dat je alle gevoel voor militaire subordination mist?”

„O, pardon kolonel, ik vergat me een oogenblik, doordat ik hier in tegenwoordigheid van subalterne officieren een generaal hoorde critiseeren”.

Door dergelijke botsingen werd de samenwerking er niet gemakkelijker op. Maar soit, als Pompe zich maar zou willen laten overtuigen, dat er op deze manier van zijn Atjèh-politiek niets terecht kon komen! Doch be-toogen noch overredingen hielpen, het Atjèh-wagentje rolde weer rechtstreeks een nieuw deraillement tegemoet, en Van Heutsz wenschte daaraan niet debet te zijn. Hij vroeg zijn overplaatsing naar Java aan, Pompe was blij van dezen lastpost te worden bevrijd en steunde het verzoek, en in Augustus 1891 vertrok Van Heutsz naar Batavia. Ook Ruijsenaers ging in dezelfde maand met verlof naar Java, en werd reeds op 1 September door den directeur van binnenlandsch bestuur opgeroepen naar aanleiding van een voorstel van Pompe van Meerdervoort om hem (R.) wegens ongeschiktheid voor zijn taak op Atjèh af te lossen. Kort en goed, het einde van het lied was, dat deze verdienstelijke en algemeen geachte Atjèh-figuur werd afgelost op voorstel van den nieuwen militairen gouverneur, die voor het eerst eenige maanden bestuurspraktijk achter den rug had. Aldus verlieten de beide steunpilaren van Van Teijn, tevens

de meest deskundige adviseurs voor zijn opvolger, reeds drie maanden na de komst van den nieuwen bestuurder het ongelukkige gewest, rampzalig proefkonijntje van al te humane heelmeeesters! Maar Pompe kon nu met een schoone lei beginnen, en had dus de vrije hand om met een andere politiek zijn geluk te beproeven.

Evenwel, de regeering, die tot nu toe met leede oogen had aangezien, hoe Pompe eigenmachtig was afgeweken van zijn opdracht, vond blijkbaar, dat het nu welletjes was geweest. Zij zette thans, vermoedelijk ten deele ook als reactie op de beroering in de Indische pers, de puntjes op de i; en als gevolg van de hierover ontstane briefwisseling vroeg Pompe zijn ontslag, en werd hij in Januari 1892 opgevolgd door den kolonel, later generaal, Deijkerhoff.

Zou dit alles noodig zijn geweest, als de gouverneur generaal in Mei 1891 tijd had weten te maken, om te luisteren naar een uiteenzetting, welke de nieuwe bestuurder van een der belangrijkste gewesten van den Archipel hem had willen geven, alvorens zijn komende taak te aanvaarden?

Een maand later was Dr. Snouck Hurgronje met zijn Atjèh-onderzoek gereed, dat dus zeven maanden had geduurd (Juli 1891—Februari 1892), in welken korten tijd hij kans zag een groote hoeveelheid belangrijk en waardevol materiaal voor de bestudeering van land en volk van Atjèh te verzamelen. Ook hij vertrok naar Java, en het verslag, dat hij samenstelde, komt later nog ter sprake.

Bij de komst van Deijkerhoff deed zich uiteraard de vraag voor: „Wat nu?” Zou, nadat binnen acht maanden, de Atjèhsche lei twee maal was schoon geveegd, weer worden terug gekeerd tot de door Van Teijn gevolgde politiek? Zou, nadat Atjèh weer gedurende acht maanden den tijd had gehad om op zijn verhaal te komen, de sluiting van de kust weer op nieuw worden ingesteld?

Na eenig geschrijf besloot men het thans nog eens

over een anderen boeg te gooien. N.l. een nieuwe scheepvaartregeling, die echter onvoldoende werd voorbereid en niet consequent werd toegepast, gepaard aan een verovering van Groot Atjèh met behulp van bondgenooten, beter gezegd bijna uitsluitend door bondgenooten.

Doch vóór het zoo ver was gekomen, verscheen tegen het einde van 1892 de bekende brochure van Van Heutsz.

De nazaat, die een halve eeuw later het ontmoedigend verhaal leest van de stelsellooze en soms lichtzinnige wijze, waarop een der belangrijkste vraagstukken uit dien tijd in Indië werd behandeld, heeft moeite om een gevoel van onbehagen te onderdrukken over een dergelijke haast onbegrijpelijke politiek. Voor de mannen, tijdgenooten echter, die na jaren lang aan de oplossing te hebben gearbeid, plotseling op de meest ongeschikte oogenblikken hun werk zagen onderbreken, was dit alles ontmoedigend en teleurstellend in hooge mate. Evenals Van Teijn had ook Ruijsenaers een nota samengesteld, en aan de regeering doen toekomen; hij had daarin uiteengezet hoe een consequent toegepaste scheepvaartregeling een van de machtsmiddelen kon zijn, waarmede op Atjèh met groot succes een krachtige pressie op onwillige landschappen kon worden uitgeoefend. Beide nota's werden naarstiglijk bestudeerd en in de archieven opgeborgen, publiciteit bleef echter achterwege. Op Atjèh ging men onverstoorbaar verder met, wat Snouck Hurgronje later noemde, het tot stelsel verheven systeem van stelselloosheid.¹⁵⁾

Toen besloot Van Heutsz een poging te wagen zijn landgenooten wakker te schudden, zonder er doekjes om te winden publiciteit te geven aan de fouten, waarmede wij op Atjèh steeds verder in het moeras raakten, en den weg aan te geven, waarop eindelijk aan het drama op Noord Sumatra een einde kon worden gemaakt.

Een korte beschrijving van enkele hoofdlijnen der oorspronkelijke inheemsche politieke indeeling van Atjèh moge echter aan de behandeling van Van Heutsz' belangrijke publicatie voorafgaan. Het gebied in zijn geheel heeft ongeveer den vorm van een gelijkbeenig trapezium, dat scheef op een van zijn hoekpunten staat. De grootste evenwijdige zijde, de Westkust, heeft hemelsbreed van Noordwest naar Zuidoost gemeten een lengte van rond 500 kilometer, de kleinste evenwijdige zijde, de Oostkust, eveneens van Noordwest naar Zuidoost 140 kilometer; de opstaande beenen van het trapezium worden gevormd door de Noordkust van Sumatra van West naar Oost ongeveer 250 kilometer, en door de oostelijke landgrens van Atjèh (met Sumatra's Oostkust en Tapanoeli) van Noord naar Zuid eveneens ongeveer 250 kilometer lang.

Een groot gedeelte van dit gebied wordt ingenomen door een majestueus bergland, gevormd door het noordelijk uiteinde van de zware ketens van het Barisan gebergte, die in 3 tot 4 evenwijdige rijen naast elkaar Sumatra van Noordwest naar Zuidoost over zijn geheele lengte doorsnijden. Een belangrijk deel van dit bergstelsel is met een zwaar, dicht en mooi oerwoud begroeid. De hoogste toppen van het Atjèhsche bergland bereiken een hoogte van 2500 tot bijna 3400 meter boven zee.

In het binnenland sluiten deze ketens enkele dicht bevolkte hoogvlakten in. De noordelijkste en belangrijkste, tevens de mooiste en aantrekkelijkste hoogvlakte met het fraaie bergmeer Laoet Tawar en met een weelderigen groei van dennenbosschen op de omringende berg- en heuvelruggen, is bewoond door de Gajo's. Een drietal landschappen, om dit meer gelegen (bovenloop van de Kroeëng (rivier) Peusangan) vormen thans de onderafdeeling ¹⁶ Takéngön; het vierde landschap Döröt (bovenloop van de Djambo Ajé) sluit zuidelijk hierbij aan. Een geweldige dwarsketen scheidt het Gajoland van de zuidelijk daarvan gelegen Alaslanden (bo-

venloop van de Kroeëng Tripa en van de Singkil rivier).

Veel belangrijker dan het door de Gajo's en Alassers bewoonde hoogland zijn echter de verschillende kuststreken. Overal waar het gebergte niet tot aan de kust reikt, zijn op de smallere en breedere kustvlakten landschappen gevormd. Politiek het belangrijkste was en is ook thans nog het gebied van Groot Atjèh. Hier mondt op slechts enkele kilometers afstand van de noordwestelijkste punt van Sumatra de Kroeëng Atjèh (of Kroeëng Ineung — Moederstroom — zooals de Atjèhers haar ook wel noemen) in zee uit. Het stroomgebied van deze Kroeëng Ineung, die evenals de hoofdketens van het Barisan gebergte de algemeene richting van Zuidoost naar Noordwest volgt, komt vrijwel overeen met het gebied van Groot Atjèh. En het voornaamste gedeelte, de dicht bevolkte Atjèh-vallei, ter weerszijden van de Atjèh rivier gelegen, wordt als een driehoek met scherp tophoek tusschen de noordelijkste ketens van het gebergte ingesloten.

Niet ten onrechte noemen de Atjèhers de drie federaties, waarin Groot Atjèh is verdeeld, dan ook de „hoeken”, de sagi's van dezen driehoek. De noordwestelijkste „hoek” de sagi der XXV moekims, die ten Noorden aan zee grenst, ligt ten Westen van de Atjèh rivier. Een moekim is een gebied, in den regel eenige gampongs omvattende, welks bewoners des Vrijdags in een gezamenlijke moskee (meusigit) hun godsdienstplichten vervullen. Eveneens aan zee grenzende ligt ten Oosten van de Atjèh rivier de sagi der XXVI moekims. Ten Zuiden van deze beide sagi's ligt in het binnenland de derde sagi, die der XXII moekims.

De eigenlijke „radja's” zijn de oelèëbalangs, die als vorsten over eenige moekims regeeren en de gampongen de moekimhoofden aanstellen. Tot de sagi der XXVI moekims behoort b.v. het oelèëbalangschap der XIII moekims Toengkob; een van de belangrijkste oelèëbalangschappen van de sagi der XXII moekims zijn de VII moekims Ba'ét. De invloedrijkste oelèëbalang is

tevens panglima sagi of hoofd van de sagi. De functie van oelèëbalang en van panglima sagi is in den loop van den tijd erfelijk geworden. Het geslacht Polém van de panglima's sagi der XXII moekims staat bij de bevolking het meest in aanzien.

Enkele kilometers van de monding ligt aan de Atjèh rivier het voormalige eigenlijke sultansgebied, de Kraton met omgeving, welks oppervlakte slechts enkele vierkante kilometers bedraagt. Van de werkelijke grootheid van het Atjèhsche sultanaat uit de 17e eeuw, toen een machtig havenkoning zijn invloed wist uit te strekken niet alleen over geheel Atjèh, maar ook over een groot deel van de kustgebieden van Noord en Midden Sumatra, is sindsdien zoo goed als niets overgebleven. Wel is waar werden de panglima's sagi door den sultan in hun ambt bevestigd, doch overigens was diens invloed op deze landschapshoofden zeer gering. Zij toch kozen den nieuwen sultan, en maakten van dat recht maar al te gaarne gebruik, om den toch reeds geringen invloed van het sultanaat nog zooveel mogelijk te knotten.

De Onderhoorigheden, waar de invloed van den sultan nog geringer was, bestaan uit een aantal landschappen op de Noordkust, op de Oostkust en op de Westkust, en uit het door de Gajo's en Alassers bewoonde hoogland.

Op de Noordkust is het meest westelijke landschap der Onderhoorigheden: Pidië, dat, door eenige verkeerspaden over de lage waterscheiding tusschen beide gebieden, in verbinding stond met de sagi der XXII moekims van de Atjèh vallei. Het westelijkste deel, de VII moekims Pidië met Padangtidji als hoofdzetel, behoorde tot deze sagi. Tegenwoordig gaan tram- en autowegverbindingen van Groot Atjèh naar Pidië van Seulimeum over de waterscheiding via Padangtidji naar Sigli, de hoofdplaats en haven van Pidië. Dit landschap, dat ongeveer het gebied vormt van de voormalige federaties van de XII en van VI oelèëbalangs is van alle Onderhoorigheden verreweg het belangrijkste, ook wat betreft het aantal inwoners.

Van de overige landschappen op de Noordkust verdienen nog vermelding (van West naar Oost): Meureudoe, Samalanga, Peusangan, Tjoenda met Lho'Seumawè, Geudong en Keureutoë.

Langs de Oostkust zijn de belangrijkste (van Noord naar Zuid): Simpang Oelim, Idi, Peureula', Langsa, Temiang. De belangrijkste rivieren, die op de Noord- en Oostkust uitmonden, zijn de Peusangen rivier, en de Djambo Ajé, die de grens vormt tusschen Keureutoë en Simpang Oelim. Tengevolge van het overheerschend vlakke terrein langs de Noord- en Oostkust wordt de verbinding tusschen de verschillende landschappen niet door berg- of zware heuvelruggen belemmerd.

Op de Westkust is de toestand anders. Hier dalen de zijruggen der Barisan ketens menigmaal tot in zee af, waardoor verschillende landschappen slechts over zee of langs steile bergpassen met elkaar in verbinding staan. Dit geldt in de eerste plaats voor de zg. zuidelijke nederzettingen der XXV moekims: Leupong en Lhong. Ook het meer zuidelijk gelegen landschap Daja is nog door zware bergruggen van Lhong gescheiden. Dan volgt echter naar het Zuiden een vlak, moerassig gebied, waarvan de voornaamste landschappen zijn: Lho'Kroeët, Rigaih, Teunom, Wojla, Meulaboh, Seunagan en Tripa. Ten Zuiden hiervan naderen de zijketens weer de kust, en herhaalt zich het landschapskarakter van het Noorden; de belangrijkste gebieden hier zijn Soesoh, Blang Pidië, Labohan Adji, Tapa'Toean, Troemon en Singkil. De voornaamste rivieren op de Westkust zijn de Teunom rivier, met in den bovenloop als zijrivier de Kroeëng Tangsé, de Kroeëng Tripa en de Singkil rivier.

In dit mooie en vruchtbare land, bewoond door een arbeidzame, welgestelde bevolking, dapper, vrijheidlievend en gehard in een twintigjarigen strijd met de Hollanders, was Van Heutsz thans voor de derde maal werkzaam geweest. Hij had de gelegenheid gehad om te ervaren, hoe wij in dezen strijd eenige malen op den

goeden weg waren geweest, en hoe wij dien weg uit misplaatste zuinigheid, een misplaatst gevoel van onmacht, en een verkeerd toegepaste politiek van humaniteit, steeds opnieuw weer hadden verlaten.

Hij wist hoe, tengevolge van het hardnekkig verzet onzer tegenstanders, onze successen in den regel slechts konden worden verkregen ten koste van bloedige offers; hoe deze zoo duur gekochte successen herhaaldelijk noodeloos weer waren prijs gegeven; hoe ten slotte deze krijg onze financieele krachten dreigde te ondermijnen.

Maar nog fataler was deze gang van zaken voor onze tegenstanders geweest. Wanneer onze troepen in een of ander gebied binnen vielen, dan gebeurde dit in den regel vrij onverwacht en plotseling. Alle proclamaties ten spijt ging dan alles aan den haal, mannen, vrouwen, kinderen, grijsaards. Duurde de tocht lang, dan hielden de uitgewekenen zich weken, soms maanden schuil in armzalige hutten en afdakjes in tuinen, bosschen, bergen en moerassen. In tijden van ziekten (cholera en malaria hebben vroeger hevig huisgehouden in Atjèh) was de sterfte in de primitieve schuilkampen van dergelijke uitgewekenen groot. Hadden dan tot overmaat van ramp nog gevechten plaats gehad in de gampongs, dan waren deze bovendien grootendeels verwoest, de rijstvoorraad gedund, het vee weggevoerd, en de aanplant beschadigd. Uitgeput, ziek en ondervoed, keerden dan ten slotte de vluchtelingen in de gampongs terug. En de stemming werd er al niet beter op, wanneer men dan in stede van het oude gastvrije huis, een verwoeste ruïne terug vond. Wanneer zich een dergelijk triest spelletje eenige malen in hetzelfde gebied had herhaald, liepen de gampongs eindelijk voor goed leeg, en vestigde men zich meer in het binnenland of elders buiten het onmiddellijk bereik van onze troepen.

Anderzijds waren ook de benden kwaadwilligen, die zich geregeld vormden, voor de bevolking een voortdurende financieele belasting. Men was gedwongen geregeld zijn wang sabi te offeren voor het bestrijden van de

oorlogskosten, zeker niet altijd zonder tegenzin, maar men offerde toch. In hun eischen voor hun directe behoeften waren de rondtrekkende benden geenszins bescheiden. Met groote hardnekkigheid en onversaagd hielden zij den strijd vol, maar in de rustpauzen bracht men den tijd door met hanengevechten, dobbelen, opiumschuiven, soms ook met godsdienstige maaltijden (keundoeri's). Direct of indirect drukten de kosten hiervan steeds op de gezeten bevolking. Een deel der benden ten slotte bestond slechts uit avonturiers, dobbelaars en opiumschuivers, en oefende een funesten invloed uit op de jonge mannen. Menige jonge kerel, belust op avontuur, verliet zijn gampong en zijn sawah, en verwisselde ploeg en patjol voor klewang en geweer. Zoo was in gebieden, waar herhaaldelijk werd gevochten, de bevolking materieel op bedenkelijke wijze achteruit gegaan. Doch door de heerschende onrust, de onzekerheid van het bestaan en de toenemende ongebondenheid, ging zij ook fysiek en moreel achteruit.

In deze meest geplaagde gebieden zat de gampongbevolking niet zelden zoowel in letterlijken als in figuurlijken zin tusschen twee vuren. Werd men verdacht met de kompeunie te heulen, dan maakten de bendehoofden korte metten, brandschatten de schuldige gampongs zwaar, of vermoordden de „landverraders”. Nestelden de vijandelijke benden zich in een of ander gebied, dan werden bij beschietingen op onze patrouilles de gampongs door ons zwaar beboet.

Voor Van Heutz was dit alles te meer een gruwel, daar hij rotsvast overtuigd was van het absoluut onnoodige van dezen fatalen toestand. De herhaaldelijk door de regeering gegeven verzekering, dat noch onze geldmiddelen, noch de sterkte van ons leger, ons in staat stelden om in Atjèh krachtiger op te treden, achtte hij een waandenkbeeld. En de beschamende gevolgen van ons gebrek aan zelfvertrouwen, ons ongemotiveerd gevoel van onmacht, onze weifelhoedigheid en onze stelselloosheid achtte hij in het kort gezegd in strijd met onze kolo-

niale waardigheid en een ondermijning van ons koloniaal prestige.

Zoo staat dan ook als motto boven zijn einde 1892 verschenen publicatie „De onderwerping van Atjèh” ¹⁷⁾.

„De Atjeh-oorlog knaagt aan ons koloniaal bezit, hij moet eindigen. Laten wij eindelijk aan de beschaafde wereld toonen, dat wij daartoe in staat zijn.”

De grondstellingen waarvan hij in zijn brochure uitgaat zijn:

- 1) Een vrijheidlievend en krijgshaftig volk onderwerpt zich niet anders dan *gedwongen*.
- 2) Vóór alles moeten wij daarom den Atjèher laten voelen de macht te bezitten, om onzen wil te doen eerbiedigen, onverschillig welke middelen wij toepassen.
- 3) Alleen hij, die toont de macht te bezitten om zijn wil te doen eerbiedigen, overal en onder alle omstandigheden, ook, waar noodig, door doeltreffende gebruikmaking van den sterken arm, zal de man zijn, die Atjèh tot onderwerping brengt... (Ind. Milit. Tijdschr. 1892 pg. 1076 en 1085, id. 1893 pg. 34 en 127).

Als de schrijver zijn brochure dan aanvangt met een kort historisch overzicht van den Atjèh-oorlog 1873—1892 wijst hij er in de eerste plaats op, hoe reeds van den aanvang af bijna iedere bestuursverandering wijziging had gebracht in de bestuursinzichten ten aanzien van Atjèh. En aangezien Atjèh toen reeds zijn 11en gouverneur had, kan men zich ook zonder nadere beschrijving een denkbeeld vormen van de gevolgen hiervan; vooral bij een tegenstander, die maar al te gaarne gebruik maakte van de vele zwakke plekken in deze stelselloosheid.

Bij het maken van zijn gevolgtrekkingen uit het gegeven historisch overzicht loopt daar als een roode draad doorheen de gedachte: „Er leiden verschillende wegen naar Rome” (I.M.T. 1892 pg. 1070), maar daar naast vóór alles *geen* lijdelijk afwachten, en *geen* sprin-

gen van den hak op den tak. De voortdurend terugkeerende perioden van een lijdelijke passiviteit, en steeds wisselende inzichten in de te voeren politiek en actie, achtte hij, en terecht, de groote fouten, die tot op dat oogenblik in Atjèh waren gemaakt.

Dat wil niet zeggen, dat hij een doelmatige verandering van een stelsel op het juiste oogenblik afkeurde. Integendeel! Van een universeele alleen zaligmakende heilsleer wilde hij zelfs niets weten. Hoe moest worden opgetreden, hing af van tijd en omstandigheden, van de momenteele verhoudingen en stemmingen bij den tegenstander en bij ons zelf.

Hij was er dan ook van overtuigd, dat de weg door generaal Van Swieten in begin 1874 aangegeven om toen dadelijk het politiek beleid op den voorgrond te stellen, ons de onmisbare kennis van land en volk en van het Atjèhsche staatsbestuur zou hebben gebracht. En daaruit zou binnenkort zijn gebleken met welke middelen men een bevredigend resultaat zou hebben kunnen bereiken. M.a.w. volgens Van Heutsz beteekende Van Swietens systeem een behoorlijk onderzoek naar de kwaal, daarna het stellen van een diagnose, en vervolgens handelen naar bevind van zaken. In stede daarvan echter werd onze troepenmacht in een klein gebied over 38 kleine posten versnipperd, en geraakte het civiel beleid op den achtergrond (I.M.T. 1892, pg. 1067—1068).

Ook het stelsel van Generaal Pel, die in 1875—1876 Groot Atjèh van de zee afsloot door het bezetten van een Oost-West-linie van Kroeëng Raja tot Kroeëng Raba, achtte hij onder de vigeerende omstandigheden bruikbaar: „Er leiden verschillende wegen naar Rome en ook het stelsel van generaal Pel, zou de oplossing van het vraagstuk niet in den weg hebben gestaan. Integendeel!” Doch ook na Pels bestuur volgde de gebruikelijke fout: nog voordat afdoend succes was bereikt, volgde onder diens opvolger weer een politiek van verzoening (ib. pg. 1072 e.v.).

Toch achtte Van Heutsz de nadeelen van dit alles tot

aan het aftreden van den generaal Van der Heijden in April 1881 nog niet zoo funest als hetgeen later geschiedde: „Hadden wij — zooals we zagen — tot aan het aftreden van generaal Van der Heijden, al verschillende stelsels gevolgd, nadeel had dit alleen opgeleverd voor onze draagkracht, niet voor ons prestige tegenover den Atjèher, want al had deze in dat tijdvak nu en dan al ervaren, dat wij soms wispelturig, ook wel eens zwak waren, en zelfs onze hooge bestuurder in Indië zich door zijn (Atjèhsch) diplomatiek talent en meesterlijk veinzen tot optimisme liet verleiden, steeds had dit kort geduurd en hem bij slot van rekening geen voordeel opgeleverd of ons in zijn oogen klein en zwak doen schijnen. Zeer hard en krachtig waren onze slagen geweest en hij had zijne minderheid tegenover de Nederlandsche strijdkrachten tot zijn groot nadeel duidelijk gevoeld.

Voor een groot deel is dit natuurlijk te danken geweest aan de toenmalige Indische regeering, die, al was het soms verkeerd, toch voorschreef wat ze wilde, en den bevelhebber tot krachtig handelen in de gelegenheid stelde.

De generaal Van der Heijden had daardoor in werkelijkheid, wat niemand voor hem en tot dusverre nog niemand nà hem heeft gehad, te Groot Atjèh den brand onder den voet.”

De groote fouten beginnen pas daarna met de periode Pruijs van der Hoeven. Na de krachtige actie van Van der Heijden zou een doelmatige scheepvaartregeling de juiste slotacte zijn geweest (I.M.T. 1893, pg. 130). In stede daarvan werd de scheepvaartregeling-Van der Heijden ingetrokken, en zooals Van Heutsz schrijft: „Met zijn (Van der Heijdens) opvolger kreeg de Atjèher niet alleen een algeheele verandering van inzichten te zien met optimisme op den voorgrond, waarvan hij al spoedig listig partij trok, maar wat erger is, hij zag het leger, waarvoor hem tot dusver ontzag was ingeboezemd, tot lijdelijkheid, soms zelfs tot de vernederende rol van doelwit, van schijf gedoemd, zonder dat het gerechtigd was

of vergunning kon krijgen tot het toedienen van de welverdiende straf.

En als gevolg daarvan — ontevredenheid in het Nederlandsche kamp, desertie van militairen, verdeeldheid evenals bij hem, de eenheid, de kracht gebroken, en daarmee ook de macht gefnuikt om een volk te onderwerpen als het Atjèhsche. De *vrees* was er algemeen in korten tijd uit, en hiermede de hoop, dat het einde van den Atjèh-oorlog binnen niet te langen tijd in het vooruitzicht was, weder den bodem ingeslagen." Overigens is uit hoofdstuk II reeds voldoende bekend, hoe gedurende deze periode van verblinding en ongemotiveerd optimisme vrijwel al het bereikte op Atjèh grootendeels weer verloren ging, en in Juni 1884 werd besloten om met spoed de geconcentreerde linie in te richten. Als motief gold, „dat het opperbestuur een sterke stelling wilde innemen, waarin wij in overeenstemming met onze personeele en financiële krachten, het einddoel van den oorlog, de onderwerping van het Atjèhsche volk, zouden kunnen afwachten."

Het concentratiestelsel was intusschen geen stelsel van louter zwakheid en onmacht, want het bevatte tenminste een deel, dat nog van kracht getuigde, nl. een rigoreuze sluiting van het geheele kustgebied. In stede daarvan voerde de generaal Demmeni echter een halfslachtige, ondoelmatige scheepvaartregeling in. De eenige mogelijkheid om nog eenigen dwang te kunnen uitoefenen op onwillige hoofden, ging hiermede verloren.

Vervolgens komt de auteur geleidelijk tot de periode van den generaal Van Teijn, en dus ook van zijn eigen Atjèh-ervaring gedurende de laatste jaren. In een beschouwing over de verschillende partijen bij onze tegenstanders, wordt in de eerste plaats de geschiedenis van het sultanaat geschetst, en een uiteenzetting gegeven van de geringe beteekenis van het gezag van den sultan en de Keumalapartij. Was vóór den oorlog de invloed van den sultan en zijn aanhang al van geringe beteekenis geweest, daarna hadden de hoofden en vooral die van de voor-

naamste onderhoorigheden een uitgesproken belang bij zijn niet-onderwerping. Niet ten onrechte vreesden de meesten in dat geval groote moeilijkheden tengevolge van vexaties en voortdurende kuiperijen en intrigues van de zijde van een onbeteekenende sultanskliëk, die zich door ons gesteund wist. Van Heutsz' meening was dan ook: de sultanspartij negeeren, en zeer zeker niet haar aanzien kunstmatig en noodeloos verhoogen, door het zenden van onderhandelaars, liefst nog wel met geschenken, e.d.

Daar tegenover was het noodig onze volle aandacht te concentreeren op de werkelijke bestuurders met invloed en gezag: de oelèëbalangs-landschapshoofden en de panglima's sagi. Ons belang bracht mede het gezag van deze hoofden ten volle te steunen, en hen verantwoordelijk te stellen voor de orde en rust in hun gebied. Van Heutsz achtte hen ongetwijfeld daartoe in staat. Reeds uit hoofde van traditie en afstamming was het gezag van deze hoofden niet gering. Daarnaast waren echter de materiele en sociale middelen, waarover zij konden beschikken, van dien aard, dat zij zonder groote moeite een daadwerkelijk gezag konden uitoefenen, en, zoo noodig door ons gesteund, een eventueel verzet den kop konden indrukken. Ook economisch en financieel waren de meesten hunner onafhankelijk. Zij genoten in den regel behoorlijke inkomsten uit eigen cultures, vooral van de peper, en uit het hun toekomende aandeel van de cultures hunner onderhoorigheden. Het landschapshoofd van Idi b.v. had een inkomen van eenige tonnen gouds 's jaars.

Ter vermijding van misverstand vestigt Van Heutsz er nog de aandacht op, dat er natuurlijk „geen twijfel behoeft te bestaan, dat wij zeer goed in staat zijn om nogmaals Groot Atjèh door wapengeweld in korten tijd den voet op den nek te zetten, al zouden de slagen, tengevolge van de grootere geoefendheid van den vijand in het schieten, zijn betere bewapening, zijn slimmere vechtwijze en de kortzichtigheid van wapen- en munitiever-

strekkers, veel bloediger dan vroeger en onze verliezen dus veel grooter zijn."

Maar de regeering wil daar niet van weten, heeft tot in den treure herhaald, dat zij noch het leger, noch 's lands financiën ter wille van Atjèh voor een tweede maal wil wagen aan een uitputting als reeds eenmaal is beleefd. Zoolang men dus nog op andere wijze tot het gewenschte doel zou kunnen geraken, wil hij een nieuwe algemeene militaire agressie niet aanbevelen. (I.M.T. 1893 pg. 113).

Trouwens, de verrassende resultaten bereikt door de stelselmatig met vaste hand toegepaste scheepvaartregeling onder het bestuur van den generaal Van Teijn, hadden onomstootelijk aangetoond, dat men daarmede over een krachtig dwangmiddel beschikte om de hoofden te noodzaken de orde en rust in hun gebied te handhaven.

„Wij zitten door de scheepvaartregeling op de geldkist van Atjèh. Welnu, van den dag der invoering af, moeten wij dat in 't oog houden en de scheepvaartregeling niet slechts bezigen als middel tot onderwerping van Atjèh door dwang, maar als middel tot onderwerping voor rekening van de Atjèhers zelve...

En hierdoor wordt het niet ten gronde gericht. Integendeel! Het wordt door de scheepvaartregeling opgebeurd uit het verval, waaraan het sedert de laatste eeuwen ten prooi was, want er ontstaan daardoor bloei en ontwikkeling gepaard aan orde, rust en veiligheid." (I.M.T. 1893 pg. 47, 52).

Langs dezen weg is de schrijver zeker van een ontwijfelbaar succes. Maar dan ook geen halve maatregelen meer, geen cajoleeren, geen misplaatste philanthropie van den zachten heelmeeester, die etterende wonden maakt. Met nadruk wijst Van Heutsz op de noodzakelijkheid om onze groote fout van stelselloosheid en weifelhoedigheid af te zweren. Zonder overhaasting, kalm en bedaard, moet worden opgetreden, maar ook consequent en naar een vast beginsel. Van politieke draaijerijen tegenover de Atjèhers wil hij evenmin iets weten. Hij waarschuwt om

niet te gaan coquetteeren met z.g. plannen om geen invoerrechten in Atjèh te heffen: „Wat men nu niet doet, kan later niet meer geschieden; dat zou wantrouwen verwekken en groote ontevredenheid. Het zou dan zijn: „Ziet ge wel, dat de Hollanders niet te vertrouwen zijn, maar eerst gaan belasten als zij met fraaie beloften en toezeggingen hun doel bereikt hebben.” Er zou dan weer, evenals vroeger, rondgestrooid worden, dat gedwongen koffiecultuur en dergelijke spoedig volgen zullen. De Atjèhers moeten dadelijk weten waar het op staat en zoo blijve het, totdat door volkomen rustigen toestand *vermindering van lasten* mogelijk is.”

Even krachtig is zijn protest tegen het verstrekken van wapens met munitie aan z.g. bondgenooten, en hij onderschrijft dan ook de meening van den gouverneur generaal Van Rees, dat „Ieder geweer aan Atjèhers, waar, en bij welke gelegenheid en onder welke omstandigheden ook verstrekt, te eeniger tijd tegen ons wordt gekeerd.”

Als er moet worden gevochten, dan is dät onze taak: „Moet er een hoogst enkele maal met de wapens worden gestreden, moet aan een enkel overmoedig staatje bij uitzondering eens eene tuchtiging worden toegediend, welnu, men trede dan op zooals de generaal Van Teijn in 1890 te Edi deed. Het is de taak van het leger om dan te vechten en met beleid aangevoerd, zooals de generaal Van Teijn het in 1890 aanvoerde, zal ook het succes groot en blijvend wezen.” (I.M.T. 1893 pg. 99, 98).

Men heeft uit Van Heutsz' brochure wel eens willen afleiden, dat hij meende bij het bedwingen van de Onderhoorigheden door middel van de scheepvaartregeling, wapengeweld geheel te kunnen uitschakelen. Uit het voorgaande blijkt wel, dat deze gevolgtrekking onjuist is, en Van Heutsz wel degelijk de mogelijkheid voorzag van een enkelen keer ook in de Onderhoorigheden een flinke militaire afstraffing te moeten toedienen. De troepenmacht naar Idi in 1890, welke hier als voorbeeld werd aangehaald, was 1200 man sterk, en bezorgde, zoo-

als bekend is, aan de verzetslieden eenige zoo gevoelige nederlagen, dat zij verder van allen tegenstand afzagen, en een langdurige periode van blijvende rust in het Idi-sche er op volgde.

Wat Atjèh volgens Van Heutsz noodig heeft is een krachtig bestuur, dat met grondige kennis van zaken oordeelt en handelt, dat zich niet om den tuin laat leiden door betuigingen van z.g. goeden wil, doch onmacht, dat geen zwakheid toont door verstrekking van wapens aan z.g. bondgenooten, en dat zich niet laat verleiden tot onverstandige toegevendheid, waar niemand mede is gebaat, en op den langen duur onze tegenstanders nog het minst.

Van Groot Atjèh zal de *volkomen onderwerping* niet zonder militaire actie mogelijk zijn. Hier zal de partij van verzet (waaronder vooral de geestelijke oelama-partij onder leiding van Teungkoe di Tiro) zich zoo krachtig mogelijk verdedigen, hier en daar zal zij zelfs op de wettige hoofden voordeelen in den strijd behalen. Maar dat is niet erg. Want dan kunnen wij den tegenstander toonen, dat de Nederlandsche troepen nog altijd zeer geduchte troepen zijn. Snel en krachtig trede men met het leger op en toone aan vriend en vijand, dat het den Atjèher voordeeliger is, ons niet met de wapens in de hand tegenover zich te hebben. Snelle en krachtig toegebrachte slagen moeten het zijn, die dan worden uitgedeeld, en zwaar de schatting voor hen, die onder het mom van goedgezindheid en onderwerping, achter de schermen met den tegenstander samenspanden tegen ons.

Vermeerdering van troepen is hiervoor niet noodig, de beschikbare troepenmacht is zeer voldoende.

Waar ons gezag weer onvoorwaardelijk is gevestigd, en de wettige hoofden weer in hun gebied zijn hersteld, moet met verstandig overleg, kalm en bezadigd, maar toch met onverbiddelijken dwang, vastberaden worden overgegaan tot een algemeene ontwapening. Ons bestuur moet, o.a. ook bij het slechten van onderlinge geschillen

van de landschapshoofden, enkel gegrond zijn op *strengere rechtvaardigheid en op kracht*, en onvoorwaardelijk moet alles vermeden worden wat hieraan kan doen twijfelen; elke uiting van zwakheid, onder welken vorm ook, moet onherroepelijk worden veroordeeld, (dus ook het verdeel- en heersch-systeem en het helpen van de zwakken tegen de sterken, ongeacht aan welke zijde het recht is).

Toch trede men anderzijds tegen bedrijvers van oude zonden niet te hooghartig op. Men zij indachtig, dat veel van het kwaad, dat werd bedreven, toch in oorsprong het gevolg was van onze eigen zwakke houding. Tegenover een avonturier als Teukoe Oema, kan men genade voor recht laten gelden. Deze T. Oema is een buitengewoon slimme vogel, jong, rank van gestalte, voor een Atjèher zeer beschaafd, doortastend, energiek en, zooals wij tot ons nadeel ondervonden hebben, ondernemend tot in het roekelooze toe. In de oogen der Atjèhers het type van een nationalen held.

Neemt men T. Oema, die herhaaldelijk en nederig zijn onderwerping heeft aangeboden, weder aan, dan geschiede dit echter niet zoo maar klakkeloos, dat hij denkt, dat wij hem noodig hebben, maar onder harde voorwaarden. Hem zou b.v. tot straf voor zijn verraad een boete kunnen worden opgelegd van 100.000 gld., en tevens de verplichting om binnen zes maanden de VI moekims (een oelèëbalangschap van de sagi der XXV moekims in Groot Atjèh) geheel van vijanden te zuiveren, zonder dat hem daarvoor een enkel geweer wordt verstrekt of ten gebruike afgestaan. Onvoorwaardelijk zal hij aan onzen wensch voldoen, en niet alleen zullen onze ambtenaren in gezelschap van hem en verdere hoofden in de VI moekims kunnen komen, maar ook onze troepen zullen er door heen kunnen marcheeren, evenals vroeger, zonder dat op hen een schot wordt gelost.

Wij zullen de détails van de uitnemende uiteenzettingen van Van Heutsz niet verder volgen, en thans nog besluiten met de slotalinea zijner epoëmakende brochure, die, hoewel aanvankelijk miskend, tenslotte de

bron werd, waaruit een geheel nieuw licht voor Atjèh zou uitstralen, en de geestelijke kracht, waaruit zich voor de eenheid van ons imperium een nieuwe dageraad zou ontplooien:

„Moge ik er in geslaagd zijn vooral de regeering . . . te overtuigen, doch ook al is het mij alleen gelukt om aan te toonen, dat ons tot dusverre niet slagen in de onderwerping van het dappere en vrijheidlievende Atjèhsche volk, uitsluitend moet worden geweten aan onze telkens terugkeerende, weifelende houding, aan ons telkens toonen van zwakheid, aan ons ongeloofelijk optimisme en ons gebrek aan wilskracht om te volharden in een eenmaal aangenomen stelsel als dit van kracht getuigde, dan nog zal mijn werk niet nutteloos zijn geweest. Want dan zal de regeering begrijpen, dat het daarmede thans uit moet zijn en de beëindiging van dezen langdurigen krijg, het tot orde en rust brengen van dit land, alleen kan geschieden door krachtigen dwang en een streng rechtvaardig bestuur, als ook, dat hiertoe alleen in staat is een man van karakter en groote individualiteit, tevens begaafd met een helder verstand, een juist blik en snelheid van beraad, beleidvol troepenaanvoerder zoowel als krachtig bestuurder, een man, die onverzettelijk naar vaste door de regeering voor te schrijven beginselen, onwrikbaar op het doel afgaat, en die er ten diepste van overtuigd is, *dat de Atjèhers zich nooit anders dan gedwongen zullen onderwerpen en dat slechts hij, die toont de macht te bezitten om zijn wil te doen eerbiedigen, de meester zal zijn, aan wiens bevelen zij zullen gehoorzamen.*”

IV. MET VERLOF NAAR NEDERLAND.

Met het publiceeren van zijn brochure had Van Heutsz aanvankelijk niet het succes, dat hij er van verwachtte. De literatuur over Atjèh was in den loop der jaren geleidelijk uitgegroeid tot een stapel beschouwingen, adviezen, kritieken, enz. waar de belangstellende lezer ten slotte niet meer uit wijs kon worden. Iedere nieuwe pennevrucht over Atjèh scheen het aantal onderling tegenstrijdige meeningen weer met één te moeten vermeerderen. Trouwens Van Heutsz zelf was zijn publicatie begonnen met de mededeeling, dat hij zou probeeren om zich, zoover dat mogelijk was, „niet te mengen in het vele treurige twist- of partijgeschrijf” over Atjèh.

Bovendien was door de fatale wending, welke de Atjèh-zaak had genomen na het heengaan van generaal Van der Heijden, zoowel in Indië als in het Moederland, het vertrouwen in eigen kunnen vrij algemeen ernstig geschokt. Zelfs de hoopvolle verbetering in den toestand gedurende de periode van Van Teijn had buiten Atjèh geen merkbare gunstige reactie kunnen opwekken. Men was ten aanzien van Atjèh niet alleen wantrouwend, maar ook moedeloos en onverschillig geworden; en met een zeker gevoel van apathie was men bezig zich geleidelijk te verzoenen met de gedachte, dat aan die onoplosbare Atjèh-puzzle nu eenmaal niets meer was te veranderen. Men had van alles geprobeerd meende men, en er bleef niets anders over dan dit kwaad den tijd te laten om langzamerhand uit te zieken; en de cabaretzangers in het moederland eindigden hun Atjèh-lied met het refrein:

„En Atjèh werd voor Nederland
Een Colorado-kever!”

Het is begrijpelijk, dat Van Heutsz' publicatie in bot-

sing moest komen met een meerderheid in belanghebbende kringen, die zich door de „onbekookte” plannen van den schrijver niet van de wijs wilde laten brengen. Men vroeg zich af, of men het risico op zich mocht nemen om een actie te ontketenen, welke zeer waarschijnlijk binnen kort weer geheel Groot Atjèh in lichter laaie zou zetten. Weifelend werd de vraag gesteld of die majoor Van Heutsz het dan zooveel beter wist, dan de „bezadigde deskundigen”, die met de regeering meenden, dat wij de militaire personeelsvoorziening en onze financieele draagkracht geen tweeden keer meer aan een krachtproef mochten onderwerpen als reeds een maal was geschied.

En ten slotte: Van Heutsz was bij een deel van zijn superieuren en van de oudere generatie in de militaire wereld geen persona grata. Want daarvoor had hij te hard storm geloopt op tal van heilige huisjes, teveel militaire dogma's op zijde gezet, te vrijmoedig den vinger op de wonde plek gelegd, wanneer als een uitvloeisel van sleur, gemakzucht en zelfgenoegzaamheid, steeds op nieuw weer dezelfde fouten werden gemaakt. En eindelijk had ook zijn promotie bij keuze tot majoor bij vele enghartige collega's kwaad bloed gezet. De anti-kritiek uit de sfeer der kleine zielen liet zich dan ook niet onbetuigd.

Zoo vormde zich in de leidende kringen van de regeering, het leger en het bestuur een sfeer van wantrouwen tegen het in de brochure aanbevolen Atjèh-beleid. En daarmede brak voor Van Heutsz een tijdperk aan van een voortdurenden strijd tegen zijn openlijke en geheime critici, die de nu volgende jaren (1892—1897) tot de moeilijkste van zijn leven hebben gemaakt. Met een bewonderenswaardige wilskracht en een groote hardnekkigheid heeft hij dezen strijd gestreden: tegen den wifelmoed der regeering, tegen het gebrek aan zelfvertrouwen in de leidende kringen en tegen de verouderde denkbeelden van de aanvoerders eener stroeve oorlogsmachine. Herhaaldelijk ging het hard tegen hard; er waren

spannende tijden, dat zijn militaire carrière op het spel stond; maar hij wist van geen wijken en gaf geen kamp.

Van Heutsz was er de man niet naar, om, nu hij eenmaal had besloten om de Atjèh-zaak in het openbaar aan te pakken, zich door miskenning en tegenwerking te laten ontmoedigen. Overal waar de gelegenheid zich voordeed, bepleitte hij, ook door middel van het gesproken woord, met warmte en overtuiging de noodzakelijkheid van de uitvoering zijner plannen. Tegenover zwaartillende pessimisten werd hij niet moede te verkondigen, dat wij wel degelijk in staat waren om in Atjèh den vrede af te dwingen; dat er geen sprake van was, dat een dergelijke taak boven onze personeele en financieele krachten zou gaan. Weifelaars trachtte hij te overtuigen van de fatale fout om voortdurend van stelsel te veranderen, en steeds weer wat nieuws te probeeren, vóór dat gebleken was of het bestaande systeem al of niet succes kon beloven. Reeds eerder, bij het overlijden van den generaal Van Teijn (Juni 1892) had hij in diens levensbericht een beschrijving gegeven van zijn loopbaan, van zijn laatsten arbeid op Atjèh, van de succesvolle wijze waarop Van Teijn het verzet wederom de baas was geworden, en van de middelen, die hij daarbij had toegepast.¹⁸⁾

Bij dit alles zag Van Heutsz slechts de „zaak” waarom het ging: „de Atjèh-oorlog, die aan ons koloniaal bezit knaagde”. Wanneer Atjèh in het geding kwam, wilde hij van geen bezwaren hooren, stond hij boven persoonlijke gevoeligheden. Dan nam hij geen blad voor den mond bij zijn kritiek over de wijze, waarop de opvolgers van Van Teijn diens arbeid voortzetten.

Met dat al kon in de oogen van den gouverneur van Atjèh, den generaal Deijkerhoff, Van Heutsz' brochure geen genade vinden. In de tweede helft van 1892 gaf deze het geschrift ter beoordeeling aan een verklaard tegenstander, den luitenant kolonel Nieuwenhuijzen, en het spreekt wel van zelf, dat diens kritiek zeer ongunstig luidde. Over het politieke deel werd het oordeel ge-

vraagd van den resident Van Langen te Koetaradja, en toen dit te gunstig uitviel, werd dit deel ter verdere behandeling aan een ander gegeven. Bij de autoriteiten te Koetaradja hadden de denkbeelden van Van Heutsz dan ook spoedig afgedaan, en Deijkerhoff rapporteerde naar Buitenzorg, dat noch hij zelf, noch de resident Scheerer, die voor de scheepvaartregeling te Koetaradja was geplaatst, zich met Van Heutsz' voorstellen konden vereenigen, en dat zijn andere adviseurs en hij zelf al evenmin iets voelden voor het politieke en militaire gedeelte der brochure.

Ook de regeering sloot zich bij de afwijzende houding van Deijkerhoff aan, maar . . . zij kon zich er niet op be-roemen, dat zij daarbij de publieke opinie op haar hand had, althans zeker niet, wanneer de Indische pers van die dagen, met de „Java-Bode” aan het hoofd, deze meening juist weergaf. Reeds op 28 Februari 1893 had de Java-Bode een zeer waardeerende beschouwing over Van Heutsz' denkbeelden gepubliceerd. En typeerend voor de stemming in breede lagen van het leger, is een schrijven van een Atjèh-officier, dat de auteur der brochure toentertijd van een zijner kennissen ter inzage kreeg, en waarin de schrijver zijn teleurstelling uitspreekt over de houding der Atjèh-autoriteiten, en zijn voldoening over den „weerklink”, dien „het artikel van majoor Van Heutsz in het leger heeft gevonden, bij een ieder, die het hart op de rechte plaats draagt en belang stelt in de eer der natie en de belangen van het vaderland.”

Zoo had Van Heutsz ten slotte het geluk bij dezen ongelijken strijd een grooten steun te vinden bij de jongere generatie in het leger, bij een groot deel der publieke opinie in Indië en bij den adviseur der regeering voor de Islamietisch-inlandsche maatschappij Dr. C. Snouck Hurgronje. Reeds was langzamerhand bekend geworden dat de laatste zijn „Verslag omtrent de religieus-politieke toestanden in Atjèh” einde Mei 1892 bij de regeering had ingediend, en dat het oordeel van dezen geleerde over de Atjèh-politiek minstens even vernieti-

gend luidde als van Heutsz' aanklacht. Was voor de regeering Snoucks rapport op zich zelf reeds een bittere pil om te slikken, nog veel erger was voor haar onder de vigeerende omstandigheden ¹⁹⁾ Snoucks conclusie, waarin hij evenals Van Heutsz als eenig middel om uit het moeras te geraken, een zelfbewust krachtig optreden aanpreeft.

Het was dan ook een daad, getuigende van gezonde objectiviteit, dat de Indische regeering, niettegenstaande de ondervonden teleurstelling, Snouck Hurgronje steunde en zelfs aanmoedigde om de in Atjèh verzamelde stof te bewerken voor een spoeduitgave over Atjèh ten algemeenen nutte. En toen als resultaat hiervan in de jaren 1893—1894 het bekende standaardwerk „De Atjèhers” van Dr. C. Snouck Hurgronje verscheen, als een publiek aanhangsel van een niet gepubliceerd verslag, was het voor een ieder duidelijk, dat ook deze auteur naast Van Heutsz in de oppositie stond.

Het lijvige aan de regeering aangeboden verslag bestond uit vier hoofdstukken: de eerste twee gaven een volkenkundige beschrijving, het derde behandelde de geschiedenis van den Atjèh-oorlog, in het vierde deel had de samensteller zijn conclusies samengevat.

De eerste twee hoofdstukken zijn geworden tot een waardevolle wetenschappelijke studie over het Atjèhsche volk; en het zijn deze hoofdstukken, welke in hoofdzaak de stof hebben geleverd voor het reeds genoemde standaardwerk „De Atjèhers”. Bij de beschrijving van de verschillende fasen van den Atjèh-oorlog in hoofdstuk drie, geeft de rapporteur ook den Atjèhschen kijk op de up en downs van den krijg en op de wisselende inzichten van de Hollandsche machthebbers. Daarnaast ontvouwt hij ook zijn eigen inzichten over de gemaakte fouten. Volgens Snouck Hurgronje ware het doelmatiger geweest om eerst contact te zoeken met de hoofden, welke van de kust af te bereiken waren, om daarna een plan te ontwerpen voor een tocht door Groot Atjèh. Mocht voor een dergelijke politieke voorbereiding de tijd hebben

ontbroken, dan had men dadelijk na het nemen van den kraton een krijgstoct door de drie sagi's moeten ondernemen, dus ongeveer een veldtochtsplan als van Van der Heijden.

Na een beschrijving van het verdere verloop van den krijg en van de ontwikkeling en den groei van de oelama-partij onder leiding van Teungkoe di Tiro, volgt dan prompt het antwoord op de vraag van Van Teijn: hoe de gezindheid der oelama-partij in het algemeen was, en in welke richting zij zou trachten invloed uit te oefenen op de Keumala-partij.

Snoucks verslag bevestigde de bestaande opvatting, dat het volhardende actieve en fanatieke verzet uitging van Teungkoe di Tiro en zijn oelama-partij, die er in waren geslaagd om, door een handige en rustelooze propaganda, vooral naar aanleiding van ons terugtrekken achter de linie, hun actie te doen uitgroeien tot een algemeen heiligen oorlog. Hij achtte het verkeerd, dat wij de sarcastische en aanmatigende brieven van Teungkoe di Tiro en zijn partijgangers au serieux hadden genomen en beantwoord.

In het meeningsverschil tusschen Van Teijn en Van Heutsz omtrent de Keulama-partij stond Snouck naast Van Heutsz; ook hij achtte de beteekenis van de Keumala-partij van weinig waarde, en den sultan zelf een te onbeteekenende persoonlijkheid om eenige notitie van hem te nemen. En zoo veroordeelde hij dan ook, het op onze kosten zenden van een pseudo-afvaardiging van hoofden binnen de linie naar Keumala met geschenken voor den pretendent sultan, als een actie, welke ons prestige slechts schade had gedaan.

Zijn advies luidde: de sultanspartij als zijnde van geen belang voor het verdere verloop van den krijg, links te laten liggen, en de actief vijandelijke partij met kracht van wapenen te slaan, daar zij alleen voor overmacht zou zwichten. Eenige belangrijke punten in de Atjeh-vallei zouden daarna geruimen tijd moeten worden bezet gehouden. Door bevordering van landbouw, nijverheid

en handel zouden wij moeten trachten het vertrouwen in onze bedoelingen wederom te herstellen. Tenslotte volgden nog eenige bestuurstechnische adviezen in het belang van meerdere continuïteit in onze bestuurspolitiek.

Zoo waren dus kort na elkaar van de hand van twee deskundige mannen studies over Atjèh verschenen, waarin de gevoerde Atjèh-politiek en ook het toenmalige Atjèh-beleid onvoorwaardelijk werden afgekeurd. Recht tegen de door de regeering gewenschte politiek in, was door beiden op een krachtige actie in Atjèh aangedrongen. Beiden hadden zij dat ieder op zijn manier gedaan.

Snouck Hurgronje, de geleerde, had na een rustige, ernstige en grondige studie van het vraagstuk, zijn bezonken oordeel in een wetenschappelijke verhandeling klaar en duidelijk op schrift gesteld. Van Heutsz, de nuchtere veldsoldaat, met zijn helderen kijk op en zijn gezond oordeel over de practische dingen van het leven, de voortvarende en kundige troepenaanvoerder, had nog kans gezien om te midden van de veelzijdige beslommingen van het krijgsleven, de stof te verzamelen voor zijn publicatie. En deze werd tot een *cri-de-coeur*, tot een hartstochtelijk beroep op regeering en volk om toch in 's hemelsnaam eindelijk de kronkelpaden van de steeds wisselende inzichten te verlaten, en vol vertrouwen in eigen kracht volgens een vast plan recht op het doel af te gaan.

De groote verdienste van Snoucks verslag was het feit, dat daarin een in alle details helder beeld van den toestand op Noord Sumatra werd gegeven, en de regeering van *niet-militaire* zijde werd aangetoond, dat zij hier, waar alleen een krachtige actie de oplossing kon brengen, met haar weifelende, zwakke houding op den verkeerden weg was. Naast zijn verslag veroverde zijn publicatie „De Atjèhers” zich een eereplaats in de openbare geschriften over Atjèh. Vooral in de kringen der officieren en ambtenaren heeft Snoucks standaardwerk er veel toe bijgedragen om de inzichten omtrent de gebruiken en gewoonten onzer Atjèhsche tegenstanders

op gelukkige wijze te verhelderen. Maar de taal, die in het leger den meesten indruk maakte, die daar het zelfvertrouwen weer hielp herstellen, die de hoop deed herleven op een spoedige beëindiging van de militaire taak op Noord Sumatra, dat was de bezielende taal vol zelfvertrouwen van de brochure-Van Heutsz... Enkele ouderen haalden smalend de schouders op: „Snorker, praatjesmaker!!” De uitkomst zou intusschen anders leeren.

Alhoewel de inzichten van Van Heutsz en Snouck in zake Atjèh op tal van hoofdpunten parellel liepen, verschilden zij toch nog van meening over de belangrijke vraag, wat er nu verder in Atjèh moest worden gedaan. Snouck meende nl., dat Van Heutsz' verwachtingen van de resultaten eener scheepvaartregeling gepaard aan een beperkt plan van militaire actie, te hoog gespannen waren. Hij zelf zag slechts heil in een krachtige militaire actie, waaraan een doelmatige scheepvaartregeling uiteraard een belangrijken steun zou kunnen verleen. Trouwens toen Van Heutsz in 1892 te Batavia aan zijn brochure werkte, hadden hij en Snouck hierover reeds herhaaldelijk van gedachten gewisseld, zonder tot een volkomen overeenstemming te zijn gekomen.

Men denke echter niet, dat dit meningsverschil aan de wederzijdsche waardeering dezer beide mannen eenige schade had gedaan. Integendeel! De mondelinge gedachtenwisseling te Batavia was later door een schriftelijke gevolgd. En daarmee was het al spoedig gegaan in een zelfde richting, als die welke vroeger de samenwerking van Van Heutsz—Van Teijn had gekenmerkt. Ten spijt van bestaande meningsverschillen zag Van Heutsz ook in Snouck weer den grooten geestverwant, die met terzijdestelling van alle bezwaren, moeilijkheden en persoonlijke belangen het oog voortdurend onafwendbaar gericht hield op het groote einddoel. Hij waardeerde vooral in hem den objectieven geleerde, die zakelijk en zonder schroom aan de regeering een door haar onmogelijk geachte, en dus niet gewenschte militaire agres-

sie nadrukkelijk als het *eenige* afdoende middel aanbeval; of zooals Van Heutsz nog op 22 Juli 1894 aan den assistent resident Ruijsenaers schreef: „De eenige, die thans nog aan den gouverneur generaal flinke adviezen durft geven en onverholen voor de waarheid uitkomt, is Dr. Snouck Hurgronje.”

En Snoucks meening zelf? Hij zag een groot en hardnekkig Atjèh-kwaad; en daar tegenover een geestdriftig jong hoofdofficier, actief, spontaan, vol zelfvertrouwen, maar ook nuchter, met een hartgrondigen afkeer van sleur en gemakzucht, met moed en durf om te zoeken naar nieuwe wegen, daar waar de oude bezig waren in een moerassigen bodem weg te zakken. En hij bewonderde in hem den man, wiens scherpe blik de bedenkelijke gebreken had erkend van een stroeve, logge, eenigszins verouderde oorlogsmachine, wiens overtuigende betoogtrant en sarcastische spot dit alles helder in het licht wist te stellen. Als hij dan later over dezen tijd schrijft (in een brief aan den gouverneur generaal Rooseboom van 2 October 1903) zegt hij: „Ik kende hem (Van Heutsz) als eenen man van zeldzame geestkracht en voortvarendheid, die met de te zijner beschikking staande middelen wist te woekeren als weinigen, die moeilijkheden flink onder de oogen zag, maar nooit overschatte, die een nagejaagd doel geen oogenblik uit het oog placht te verliezen, onder wiens bevelen ijverige jongeren steeds met opgewektheid dienden, die in merg en been door drongen was van de noodzakelijkheid om de Atjèhzaak te beëindigen en die zich met mij sinds jaren had geërgerd over het geknoei in Atjèh onder de leiding van menschen, die ten onrechte het vertrouwen der regering hadden.”

Het is dan ook in dezen tijd (na de jaren 1892, 1893) dat de grondslag werd gelegd voor de gelukkige samenwerking van het latere tweemanschap Van Heutsz—Snouck Hurgronje. Hun meningsverschil was daarvoor niet in het minst een beletsel. Terecht stelden beiden zich toen op het standpunt, dat toen zij eenmaal had-

den vastgesteld, dat een *krachtige actie* noodzakelijk was, de vraag naar de *toe te passen middelen* voorloopig van secundair belang moest worden geacht. In een oorlog zijn er nu eenmaal meer wegen, die naar Rome leiden, en beiden begrepen dat bij een krachtig optreden, de juiste weg zich altijd van zelf zou aanwijzen.

Medio 1893 was Van Heutsz met zijn gezin met het s.s. „Conrad” voor een verlof van twee jaar naar Nederland vertrokken, en een van zijn eerste gangen na terugkeer in het moederland was gericht naar het departement van koloniën in Den Haag om te trachten den minister Van Dedem voor zijn plannen te winnen. Met dat al bleek uit de berichten, die over den gang van zaken in Noord Sumatra zoo nu en dan naar Den Haag doordruppelden, dat men zich in Atjèh een eigen gedragslijn had uitgestippeld, die bedenkelijk afweek van de beginselen aangegeven door Van Teijn, Van Heutsz en Dr. Snouck Hurgronje.

Te verwonderen was dit niet. Reeds was de resident Scherer, die reeds vroeger een studie van de Atjèhsche scheepvaartregeling had gemaakt, en wiens plannen voor een beperkte, verwaterde regeling bekend waren, weer op Atjèh geplaatst. Deze adviseur wist te bewerken, dat weer talrijke speciale vergunningen en concessies werden toegestaan, waardoor de scheepvaartregeling niet consequent kon worden toegepast, en dus niet aan het beoogde doel kon beantwoorden.

Intusschen was het te Koetaradja met Snoucks verslag al even ongunstig afgelopen als met Van Heutsz' brochure. Al was de regeering ook vol lof over het verslag zelf, toch had zij bij de toezending er van aan den gouverneur van Atjèh, ten overvloede nog eens de aandacht er op gevestigd, dat over een kostbare militaire actie niet viel te praten; te meer niet, daar het nog de vraag was of een dergelijke actie tot een bevredigend resultaat zou kunnen leiden. Dat was koren op den molen van den gouverneur Deijkerhoff, en het resultaat laat zich raden.

Eerst na geruimen tijd kwam een voorloopig schrijven, dat in hoofdzaak de verzuchting inhield, dat het voor harde werkers in Atjèh zoo teleurstellend was, wanneer zij nog een deel van hun kostbaren tijd moesten geven voor het opstellen van beschouwingen over brochures en verslagen van „deskundigen” buiten Atjèh, wier opmerkingen bovendien geen nieuwe gezichtspunten openden. Voorloopig deed men verstandig door nu eerst eens de uitwerking van de nieuwe scheepvaartregeling af te wachten. En eenige maanden later (Juli 1893) merkte Deijkerhoff in het eigenlijke antwoord op, dat men zich niet van de wijs moest laten brengen door de manier waarop Dr. Snouck Hurgronje zijn Islam-stokpaardje placht te berijden. Daardoor legde hij in het Atjèh-vraagstuk te veel gewicht op de oelama-partij, te weinig op die van den sultan. Er was trouwens geen volksoorlog meer, en het beste middel om de benden te doen verloopen, was . . . binnen de linie te blijven. Dan viel er niets te vechten, en zou de geheele Atjèh-oorlog ten slotte van zelf als een nachtkaaars uitgaan.

Werkelijk gevaarlijke tegenstanders hadden wij in Atjèh niet meer, wel daar buiten, de opposanten, die met hun gezwets en met hun cynische en onwaardige intrigues en kritiek beter deden een voorbeeld te nemen aan de vaderlandsliefde van enkele fanatieke Atjèhsche aanvoerders, zooals o.a. de voormannen van de Tiro-familie.

Volgens de meening van den gouverneur was het gewest thans rijp om in geheel Groot Atjèh geleidelijk een toestand van rust en orde, veiligheid en rechtszekerheid te organiseeren. Dat moest van de linie uit langzaam aan geschieden; met plotseling geweld zou men echter niets bereiken.

De regeering verklaarde, dat de beschouwingen van den gouverneur van Atjèh haar overtuiging hadden versterkt, dat men met het gevoerde beleid op Noord Sumatra op den goeden weg was, en hiermede was de laatste hindernis opgeruimd, die Deijkerhoffs avontuurlijke plannen nog in den weg stond. Van Heutsz, die de ge-

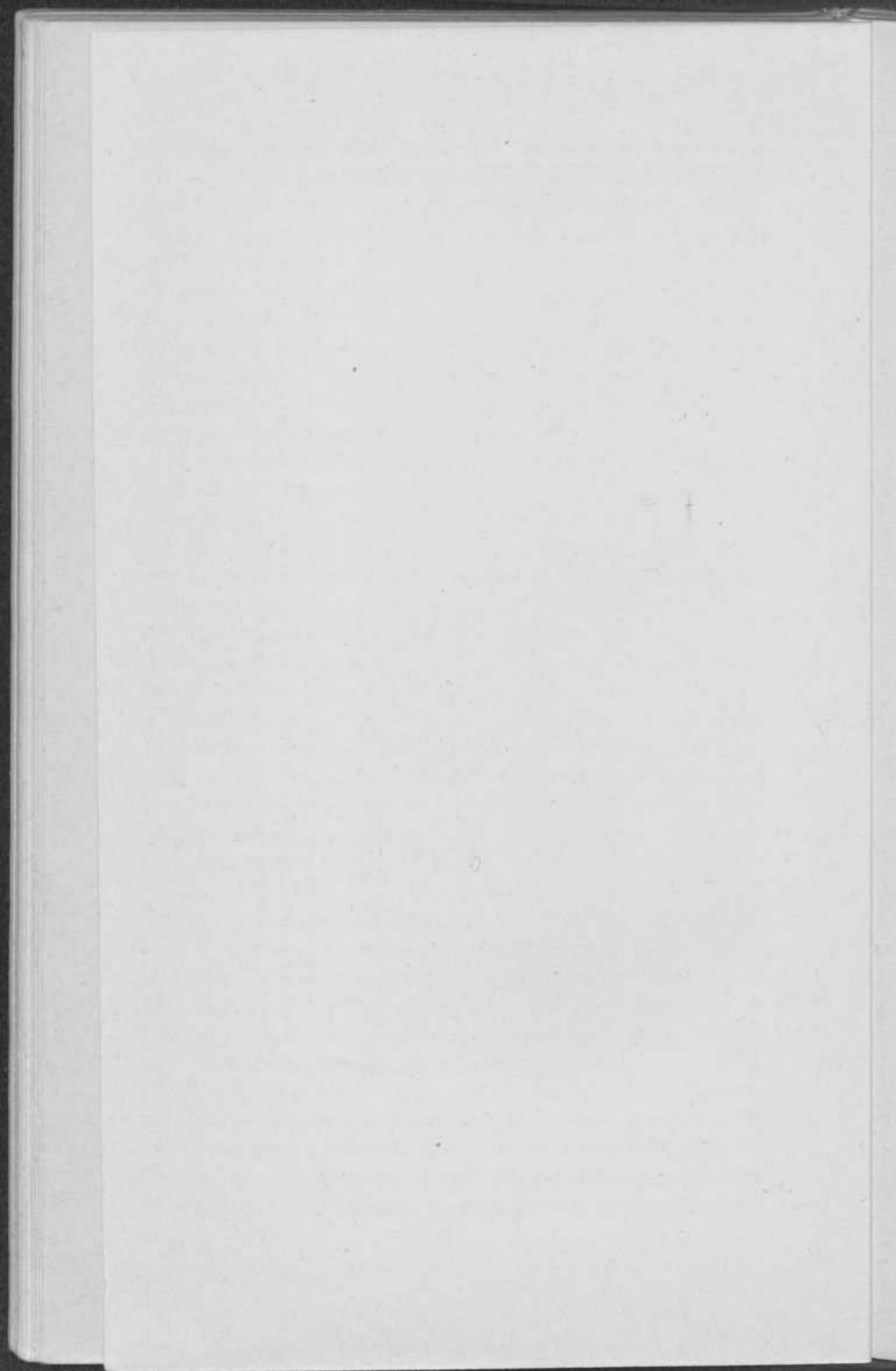
vaarlijke neiging van Deijkerhoff en Scherer kende om zg. bondgenooten te wapenen en voor ons te laten vechten, wachtte met een gerechtvaardigd wantrouwen de komende dingen af, en de berichten, welke hij gedurende zijn verder verlof in Den Haag ontving werden steeds minder bemoedigend. Ten slotte drukten de bladen op 26 September 1893 een telegram uit Indië af: „De regeering heeft den gouverneur van Atjèh gemachtigd om Teukoe Oema weer in genade aan te nemen; met de inwilliging van de door dien Atjèher te stellen eischen mag de gouverneur niet tevreden zijn.”

Het is begrijpelijk dat door dit sphynxachtig gesteld bericht de ongerustheid van Van Heutsz nog toenam. Zooals bekend is (vgl. pg. 59) was hij niet gekant tegen een accoord met Teukoe Oema, integendeel, maar dan een accoord als met een boeteling en alleen onder harde voorwaarden, en zeker niet op de basis van „door dien Atjèher te stellen eischen”! Later zou blijken, dat de werkelijkheid nog veel erger was, dan Van Heutsz reeds in Den Haag vreesde.

Maar hoe dan ook, er moest gehandeld worden. Wel voelde Van Heutsz zich door het optreden van de regeering en van het Atjèh-bestuur, en door de terzijdestelling van zijn brochure en van Snoucks verslag op alle fronten schaakmat gezet. Maar de nood drong! Volhouden dus . . . , en niet versagen! Want hij voelde dat Deijkerhoff in Atjèh den eersten stap op het gevaarlijke hellende vlak naar de gewapende bondgenooten had gezet; en de weg dien men daarmede begon in te slaan, leek hem in hooge mate bedenkelijk. Onder deze omstandigheden was het een uitkomst, dat de minister Van Dedem hem goed gezind was, en hem zelfs verzocht een nota samen te stellen, waarin vooral de nadruk moest worden gelegd op de wijze, waarop naar Van Heutsz' meening de onderwerping van Atjèh zou moeten worden tot stand gebracht. Het was in deze nota, dat hij tevens van de gelegenheid gebruik maakte om nog eens de aandacht te vestigen op het gevaar verbonden aan

Wat zal er later bloedig neder
gevochten worden eer de vijand
meer al de thans verstekte munitie
op ons zal verschoten hebben. —

Fragment uit een brief van Van Heutsz uit Den Haag, gedateerd 22 Juni 1894,
aan den assistent resident Ruijsenaers, waarin hij zijn verontwaardiging uit over
het verstrekken van wapens en munitie door het Atjèh-bestuur aan Tenkoe Oema

het verstrekken van wapens aan z.g. bondgenooten. Blijkbaar waren hem ook reeds de bedenkelijke opmerkingen van Atjèhs gouverneur ter oore gekomen over het gezwets en de cynische en onwaardige intrigues van opposanten met gebrek aan vaderlandsliefde. Hij vangt zijn nota tenminste aan met een krachtig en waardig protest tegen de verdachtmaking, dat zijn brochure bedoeld zou zijn geweest als een poging tot zelfverheffing. Integendeel, zegt hij, had ik uiteraard van stonde af aan begrepen, dat ik mij door de publicatie de afkeuring en het ongenoegen van machtige vijanden op den hals zou halen. De eenige overweging der publicatie is dan ook uitsluitend 's lands belang geweest.

Wanneer hij het vervolgens heeft over de behandeling van zijn brochure te Buitenzorg en te Koetaradja, blijkt ook daaruit weer zijn goede verstandhouding met en zijn vertrouwen in Snouck Hurgronje: „Wel is Dr. Snouck Hurgronje gehoord, maar diens advies ken ik niet. Ik neem echter aan, dat hij niet gezegd zal hebben „onuitvoerbaar” of „geen goede resultaten”. Hij zal echter zijn bekende meening wel hebben gehandhaafd, dat met een krachtige militaire expeditie moest worden begonnen.”²⁰⁾

Verder zet hij nog eenige onjuiste commentaren op de brochure recht, maar dit alles is eigenlijk slechts bijzaak. Van werkelijk en overwegend belang acht hij het gevaar van de gewapende „bondgenooten”. In dat verband wijst hij o.a. op het buitensporige geval, toen in het midden der tachtiger jaren in de haven van Tandjoeng Priok een schip met 2000 geweren gereed lag met bestemming assistent resident Scherer te Lho'Seumawè. De generaal Demmeni slaagde er toen echter tijdig in van den gouverneur generaal gedaan te krijgen, dat deze lading te Batavia werd aangehouden.

Met nadruk betoogt hij, dat inmenging van hoofden (en vooral gewapende interventie) in gebieden, waar ze niets te maken hebben, verkeerd is: „Geweld van wapens is alleen veroorloofd door wettige hoofden in hun

eigen gebied tot het onderdrukken van opstand of van verzet tegen het *wettig* gezag. Is daarbij het ingrijpen van het bestuur noodzakelijk, of moet een opstand van wettige hoofden tegen ons gezag worden onderdrukt, dan trede men met het leger op en toone, zooals ik op blz. 108 van mijn brochure zeide, dat het den Atjèher voordeliger is ons niet met de wapens in de hand tegenover zich te hebben. Dit geldt voor allen en overal, in Groot Atjèh, zoowel als in de Onderhoorigheden."

In het slot van de nota wordt nog eens stelling genomen tegen het versnipperen van onze troepenmacht over tal van kleine versterkingen zonder voldoende offensieve kracht: Wanneer het verzet in Groot Atjèh zal zijn neergedrukt, kan daar worden volstaan met het bezetten van drie centrale punten, in ieder der drie sagi's één. Waar en hoe kan later worden uitgemaakt. De linie zou dan niet meer noodig zijn. *Men moet gevestigd zijn in het land, dat men wil beheerschen, waar men zijn wil geëerbiedigd wil zien.* Den sultan zal men na zijn onderwerping alleen het sultansgebied geven (vgl. pg. 47).

In November 1893 werd deze nota den minister aangeboden; echter nogmaals bleef Van Heutsz' „klop op de deur" zonder uitwerking, althans in het openbaar. Of hij intusschen Van Dedems vertrouwen in het gevoerde Atjèh-beleid al niet aan het wankelen had gebracht, is een andere vraag.²¹⁾ In ieder geval schijnt de reactie van den minister tegenover Van Heutsz zelf niet geheel negatief te zijn geweest, en zooals bekend is, besloot Van Dedem na zijn aftreden in het midden van 1894 zelf eens in Indië poolshoogte te gaan nemen. Van Heutsz schrijft hier over in zijn brief van 22 Juni 1894 aan Ruijsenaers: „Naar ik verneem vertrekt hij (Van Dedem) in Augustus uit Holland, misschien echter eerder. Naar het algemeen oordeel in Nederland, zal Van Dedem later weer minister worden, en zelfs bestaat de mogelijkheid dat na Van der Wyck, de keus voor gouverneur generaal op hem valt. Hij is een scherpzinnig en vooruitziend man, en louter voor zijn genoegen maakt hij de Indische reis niet."

Het bericht van Van Dedems overlijden te Calcutta op 2 April 1895 maakte aan de hooge verwachtingen welke men van dezen kundigen staatsman had, een plotseling einde.

— — — — —
— — — — —

„Hé, Steenstraten! Ben jij het? Ik had je bijna niet herkend; die japen over je gezicht zijn blijkbaar goed angekommen! Geen nadeelige gevolgen d'r van onder-vonden?”

„Gelukkig niet; alleen . . . je ziet, dat die beroerlingen me een ander masker hebben gegeven!”

„Beroerlingen?? . . . Nu je gezondheid er niet onder heeft geleden, wil ik je wel zeggen, dat die Atjèhers groot gelijk hadden, dat ze je eens flink hebben afge-straft!! Hoe heb jij, die toch wel beter wist, in 's hemels-naam kunnen meedoen aan die caricatuur-scheepvaart-regeling, die slappe kost van Scherer!?”

Een spontaan gesprek in Atjèh-vocabulaire in de Bodega te Den Haag. Van Heutsz, die eenige maanden geleden overste was geworden, had reeds plannen gemaakt om in Januari 1895 naar Indië terug te keeren. Bij een van zijn laatste bezoeken aan de Bodega, kort voor zijn vertrek uit Den Haag, stond onverwachts een van zijn oude Atjèh-kennissen, de assistent resident met verlof Steenstraten, voor hem, een van de ambtenaren, die hadden meegholpen aan de organisatie van de mislukte scheepvaartregeling van Scherer. En terwijl zij samen een borrel dronken op hun hernieuwd samenzijn, spaarde Van Heutsz hem zijn sarcasme niet.

Er was in Atjèh intusschen weer heel wat gebeurd. Ten spijt van alle andersluidende adviezen van deskundigen als Snouck Hurgronje en Van Heutsz, was Teukoe Oema, de boeteling, ingehaald als een „redder in den nood”. Onvoorwaardelijk was hem algeheele vergiffenis geschonken; en op onze kosten mocht hij een vast legioen van 250 man onderhouden. Met een nieuwen widschen titel en nieuwen naam trad hij als Panglima prang

besar Toekoe Djoehan Pahlawan in dienst van het gouvernement. Hiermede was in Atjèh het hek geheel van den dam, en volgde thans een serie van maatregelen, waar tegen Van Heutsz en Snouck Hurgronje met nadruk hadden gewaarschuwd.

Teukoe Oema werd belast met de geleidelijke verovering van het gebied van Groot Atjèh buiten de linie; de sagi der XXV moekims, waar hij rechten kon doen gelden, had hij reeds van te voren van kwaadwilligen gezuiverd; na September 1893 trad hij ook op in de sagi der XXVI en in het noordelijk deel van die der XXII moekims. Geweren, patronen, opium en geld werden hem door het bestuur verstrekt, en hij maakte daar naarstig gebruik van om een krijgskas te vormen en een oorlogsvoorraad voor eigen gebruik aan te leggen. Ter beveiliging van het veroverde gebied werd een kring van tijdelijke buitenposten opgericht; en aan de hand van deze actie had een verdere versnippering van onze troepenmacht plaats voor de bezetting van deze buitenposten en de tusschenliggende blokhuisen.

Geleidelijk begonnen echter van tal van zijden geruchten op te duiken, dat de nieuwbakken „Groote krijgsoverste Teukoe Djoehan de Heldhaftige” met een bijna openhartige vrijmoedigheid met onze tegenstanders heulde. Zelfs werden nachtelijke schijngevechten georganiseerd, waarbij lustig werd geschoten, en die dan den volgenden dag aanspraak gaven op een flinke aanvulling van den munitievoorraad van T. Oema. Soms werd een dergelijke buit broederlijk met de z.g. kwaadwilligen gedeeld. De berichten over Oema's onbetrouwbaarheid werden steeds ernstiger, en de inlichtingen welke Dr. Snouck Hurgronje te Batavia ontving, waren van dien aard, dat hij zich verplicht zag, den gouverneur generaal Van der Wyck ervan op de hoogte te brengen. Doch het Atjèh-bestuur rapporteerde, dat er geen vuiltje aan de lucht was, en dat alles op rolletjes liep. Bovendien waren Van der Wycks handen eenigszins gebonden; want toen hij in 1893 naar Indië was vertrokken, had hij de toe-

zegging moeten doen om, nu Deijkerhoff eenmaal gouverneur was, hem ook in de gelegenheid te stellen om consequent zijn stelsel toe te passen. Aan consequentie op zijn manier heeft het bij Deijkerhoff tot het bittere einde toe dan ook niet ontbroken.

Ook naar Den Haag hadden deze berichten hun weg gevonden, en het gevaar, dat Van Heutsz aanvankelijk in Atjèh had zien opdoemen, was geleidelijk uitgegroeid tot dreigende donderwolken. Zijn stemming ten opzichte van Atjèh was er niet beter op geworden, en in zijn reeds genoemden brief van 22 Juni 1894 aan Ruijsse-naers schreef hij onder meer:

„Enfin, het einde zal den last wel dragen. Wij beiden wasschen onze handen in onschuld. Wij hebben genoeg gewaarschuwd. De ergere zaken, waarop ik zooeven doelde, zijn: 1e. Dat nog altijd, ook door de hoofden binnen de linie, de wang sabil (of ha'sabil vl. pg. 22) wordt opgebracht. 2e. Dat de benden van Oema, alles wat zij van ons krijgen, geld en goederen, broederlijk met de moslemin deelen, en deze zich daarvoor verbonden achten, om die z.g. hulptroepen van de Hollanders geen overlast te bezorgen. Ook met het aanvallen van kleine patrouilles zullen zij nog wat wachten. De schriftelijke bewijzen van een en ander heeft de regeering buiten het Atjèh-bestuur om, in handen. Het Atjèh-bestuur zegt natuurlijk, dat alles goed en mooi in orde is.

Wat zal er later *bloedig moeten worden gevochten*, eer de vijand weer al de thans verstrekte munitie op ons zal hebben verschoten (cursiveering van schr.) . . . Als het zoo voortgaat, vrees ik een bloedige ontknooping, en dan zal men schreeuwen om Ruijsse-naers en Van Heutsz, om den ongaren boel weer te ordenen . . . Het is schandelijk en openbare brandmerking is geen te zware straf voor hen, die, als goed bezoldigde landsdienaren, den boel zoo schromelijk in de war stuurden, nadat reeds deskundige stemmen hadden gewaarschuwd . . . Intusschen is het voor den lande en ook voor ons te hopen, dat het niet zoover komt, evenals gij zou

ik mijne verdere carrière thans maar liever buiten Atjèh maken. Eer zou toch moeilijk in dien verknoeiden boel te halen zijn . . .”

Kort na terugkomst in Indië werd de overste Van Heutsz als gewestelijk militair commandant op Sumatra's Oostkust geplaatst, en al spoedig zat hij weer in de volle bedrijvigheid van het Tamiangsche gebied op de Atjèh-grens. In Medan had hij bovendien de berichten over de comédie, die Teukoe Oema in Atjèh opvoerde, uit de eerste hand; en de correspondentie met zijn beide geestverwanten in zake Atjèh, Snouck Hurgronje en Ruijsse-naers, hield hij ook in dien tijd aan.

In een brief van 24 Maar 1895 luchtte hij nog eens zijn verontwaardiging over den toestand op Noord Sumatra: „Waarde Ruijsse-naers, Van een tocht naar Tamiang teruggekeerd, vind ik thans eerst gelegenheid op uw brief van 14 Februari jl. te antwoorden. Vooreerst dan geluk gewenscht met uw huwelijk, dat ik kort voor mijn vertrek uit Nederland vernam van Steenstraten, die ik in de Bodega te Den Haag ontmoette . . . De gouverneur generaal weet echter zeer goed, dat de toestand te Atjèh alles behalve gunstig is, en dat men al geruimen tijd tegen 's Regeerings inzicht in, bezig is om te trachten met allerlei flauwe lokmiddelen den pretendent sultan te vangen. Men wil dien dan met triomf binnen halen en weer de loftrompet steken over het tegenwoordige Atjèh-beleid. De Regeering zou dan voor een fait accompli zijn gesteld. Wat van al dat geknoei moet komen, weet ik niet, maar de opvolger van Deijkerhoff loopt groot gevaar zijn reputatie daar te verliezen.

Het is daarom misschien gelukkig, dat ik voor het baantje nog niet benoembaar ben, en mocht men na Deijkerhoff weer een civiel bestuurder willen nemen, dan hoop ik werkelijk, dat U dien drinkbeker voorbij zal gaan, en gij liever resident van Palembang zijt.

Van heengaan spreekt Deijkerhoff tegenwoordig niet meer en dat is maar het beste ook, daar het in 's Lands belang te hopen is, dat de *bom* bij hem nog barst . . . Wij

hebben gedurende ons verlof bijna altijd in Den Haag gewoond, daar wij geen centen hadden om te reizen; en daar thans drie kinderen in Holland zijn achtergebleven, en ik voorschot moest nemen om mij te Medan te kunnen inrichten, zitten wij ook thans weer op half tractement. Doch daarom niet geklaagd, hierna beter, denk ik maar, en de kinderen passen gelukkig goed op en leeren flink."

Met onfeilbare zekerheid zag Van Heutsz de Atjèhsche débacle naderen; het was niet meer de vraag *of* de bom zou barsten, maar slechts *wanneer* dat zou geschieden, vóór of nà Deijkerhoffs vertrek. Want diens politiek stuurde onafwendbaar een fatale ontknooping tegemoet, waarbij geen schijn van kans meer overbleef om met een scheepvaartregeling als anderszins de ontreddering de baas te worden. In zijn begrijpelijke verbittering spreekt Van Heutsz de pijnlijke verwachting uit van bloedige gevechten en het verschieten van door ons zelf verstrekte patronen op onze troepen. Intusschen was er bij dit alles tenminste één klein lichtpunt: want door dezen gang van zaken had het bekende meeningsverschil tusschen Van Heutsz en Snouck (scheepvaartregeling of militaire actie) zijn actualiteit en zijn betekenis verloren. Wel is waar had dit geschilpunt niet den minsten invloed op hun samenwerking gehad, maar thans was ook voor de toekomst alle gevaar in dezen uitgesloten.

Uiteraard had het ook bij Deijkerhoff niet ontbroken aan waarschuwingen om op zijn hoede te zijn, dat Teukoe Oema geen zuiver spel speelde; maar niets was in staat om het blind vertrouwen van den gouverneur in zijn Atjèhschen bondgenoot aan het wankelen te brengen. En terwijl Teukoe Oema rustig en onbewogen zijn rol verder speelde, terwijl hij iedere maand zijn krijgskas en zijn voorraad aan munitie en wapens zag uitdijen, en terwijl zijn Atjèhsche krijgers de kwaadwilligen z.g. te lijf gingen, werd de Nederlandsche krijgsmacht op Atjèh geoefend in het schuilevinkje spelen: dekking zoeken, en

vooral geen gewonden krijgen, was het parool. Is het te verwonderen, dat tal van militaire patrouilles bij voorkeur werden waargenomen, in die Atjèhsche beemden, die de militairen spottend de zône van het kogelvrije klimaat waren gaan noemen?

„Der Dritte im Bunde”, Dr. Snouck Hurgronje, die evenmin als Van Heutsz en Ruijsenaers eenige fiducie had in de schoon klinkende rapporten uit Atjèh, had gelukkig het vertrouwen van den gouverneur generaal Van der Wyck. Nog in een schrijven van 17 Januari 1896 had hij Van Heutsz ingelicht over het Atjèh-inzicht van Van der Wijck, en Van Heutsz antwoordde hem met een brief van 31 Januari uit Medan, waarvan Damsté een gedeelte publiceerde: ²²⁾

„... hoe bedroevend ook het resultaat is van de besprekingen met den gouverneur D. te Batavia, toch was ik blijde te vernemen, dat althans de gouverneur generaal is blijven volharden in de overtuiging, dat wij met Atjèh niet op den goeden weg zijn en onze nationale en goede naam daar door het bestuur worden te grabbelen gegooid. Jammer, dat Z.E. zich vleugellam verklaart wegens de verdeeling der verantwoordelijkheden. Gelukkig is nog slechts de helft van den gewonen bestuurstijd van Z.E. om, en heb ik daarom alle hoop, dat nog gelegenheid zal worden gevonden, om in de 2½ jaar, die voor ons liggen, een krachtiger en waardiger bestuur te Atjèh te krijgen. Het is ook bovendien geen wet, dat een G.G. na 5 jaren bestuur heengaat, en ik hoop dat Z.E. Van der Wyck zich vast heeft voorgenomen om te blijven, totdat Atjèh deemoedig aan onze voeten ligt. Als Van der Wyck het niet doet, dan heb ik weinig vertrouwen dat er na hem iemand komen zal, die Atjèh wèl zal aanpakken. Gelukkig alvast, dat U nog altijd de eenig vertrouwde adviseur in de Atjèh-aangelegenheden gebleven zijt...”

Nog slechts enkele maanden, en... Teukoe Oema zou Van der Wyck uit de impasse helpen!

Als het zoo voortgaat vrees ik
een bloedige onthoofping en
dan zal men schreeuwen van
Prussenaars & Vluchtigen en den
ongaven boel weer te ordenen.

Fragment uit denzelfden brief als van de vorige plaat

V. ATJÈH 1896

29 Maart, „Teukoe Oema overgelopen!!!”

Zoo was dan eindelijk de bom gebarsten! En toch voor velen sloeg dit bericht nog in als een donderslag bij helderen hemel. Drie dagen van te voren had Oema nog van het Atjèh-bestuur een grooten voorraad wapens en krijgsbenoodigdheden ontvangen: 880 geweren, waarvan 380 achterladers, 25.000 Beaumontpatronen, 500 kilogram buskruit, 12.000 slaghoedjes, 5.000 kilogram lood, 18.000 dollars en bovendien nog opium. Alles benoodigdheden voor Oema's legioen en zijn hulpbenden voor een gezamenlijken aanval met onze troepen op Lam Kra', welke op 30 Maart zou plaats hebben.²³⁾

Tusschen de geconcentreerde linie en de concentrisch daar omheen aangelegde buitenlinie van tijdelijke buitenposten bevond zich een half-cirkelvormige strook van onderworpen gebied van 4 à 5 kilometer breedte. In het Zuiden drong het Lam Kra'-gebied als een vijandelijke wig eenige kilometers diep in de bezette strook door, en het was de bedoeling geweest om door de actie tegen Lam Kra' deze bres in de buitenlinie aan te vullen.

De details van deze voor Atjèh kritieke dagen kunnen onbesproken blijven. Voldoende zij het te weten, dat Deijkerhoff, die met zijn Oema-avontuur alles op één kaart had gezet, thans slechts aan defensieve maatregelen dacht, en telegrafisch om versterking vroeg van 2 bataljons infanterie en een batterij bergartillerie. Het spreekt echter van zelf, dat de maat nu vol was. De gouverneur generaal Van der Wyck, die pas 1½ jaar geleden den generaal Vetter royaal in de gelegenheid had gesteld om zijn nederlaag op Lombok weer te herstellen, begreep uiteraard, dat er thans in Atjèh van het vigeerende stelsel niets meer viel te redden. Deijkerhoff

werd van zijn functie ontheven, de legercommandant, generaal Vetter, werd als regeeringscommissaris en de kolonel Stemfoort als militair commandant naar Atjèh gezonden; beide officieren kwamen tezamen met het 9e bataljon infanterie reeds op 7 April te Koetaradja aan, den volgenden dag arriveerde het 6e bataljon met een batterij bergartillerie. Van te voren was reeds op 3 April een belangrijke versterking (14 officieren en 314 mindere militairen) via Padang te Atjèh aangekomen.

En Van Heutsz? Ja, dat begreep in die dagen vrijwel iedereen. Thans, nu er op Noord Sumatra plotseling bekwame en krachtige aanvoerders noodig waren, stond Van Heutsz boven aan op de lijst. Maar . . . èn Vetter, èn velen zijner adviseurs waren verklaarde tegenstanders van diens inzichten in zake de in Atjèh te volgen politiek en van de wijze, waarop hij er propaganda voor maakte. Dat nam echter niet weg, dat het niet aan stemmen ontbrak, die aandrongen op een overplaatsing naar het oorlogsterrein van dezen ervaren en kundigen hoofdofficier, en daaronder ook die van den vertrouwden adviseur der regeering voor Atjèh-zaken, Dr. Snouck Hurgronje. En zoo werd dan een compromis gevonden: Van Heutsz zou als colonne-commandant ter beschikking worden gesteld van den militairen commandant van Atjèh, doch met de restrictie, dat hem zou worden aangezegd, zich van alle politiek te onthouden.

Een week na den regeeringscommissaris kwam hij te Koetaradja aan, en over de ontvangst welke hem op dien eersten dag ten deel viel, schreef hij aan Snouck Hurgronje: „Waarde Heer Snouck Hurgronje, Zooals U weet werd ik plotseling tijdelijk naar Atjèh overgeplaatst ter beschikking van den militairen commandant en moest ik zelfs met spoed vertrekken. Ik kwam 16 April hier aan. Bij den regeeringscommissaris ontboden, vernam ik dat hij mij opgeroepen had om een bekwaam colonne-commandant te hebben, die meestal rouleeren zou met kolonel Stemfoort, maar ook nu en dan misschien, bij het uitrukken van een groote troepenmacht onder alge-

meen bevel van den kolonel, eene ondergeschikte colonne zou moeten aanvoeren.

Uit een militair oogpunt beschouwd, moest ik hiermede ingenomen zijn, omdat de taak niet anders dan onderscheidend kan heeten. De regeeringscommissaris zeide verder, dat ik mij niet met de *politiek* mocht bemoeien en mij daarover zelfs in het geheel niet mocht uitlaten, hij wilde deze geheel persoonlijk in de hand houden en een oordeel daarover van mij wilde hij niet hooren. Ik mocht zelfs tegenover niemand daarover een woord reppen en moest mij ook van oordeelvellingen onthouden . . .” 24)

Aldus luidde kort en duidelijk de opdracht aan een verdienstelijk hoofdofficier, die jaren lang in verschillende rangen met groot succes in Atjèh werkzaam was geweest, en in wien Snouck Hurgronje (en velen met hem!) zag „den eenigen mij bekenden hoofdofficier, die op de zaken van Atjèh in het algemeen een gezonden blik had” en „den aangewezen man om orde in den chaos te brengen” 25) Aldus werd hij toen tevens de eenige hoofdofficier, wien uitdrukkelijk werd verboden zich met de Atjèh-politiek te bemoeien, en op zijn oordeel in deze werd zelfs geen prijs gesteld.

Zoo was Van Heutsz dus nogmaals, nog vóór hij een woord had kunnen uiten, schaakmat gezet. Tenminste dat was de bedoeling. Edoch, zij die hem kenden, wisten, dat hij niet uit het hout was gesneden, om stilzwijgend toe te zien bij half werk en bij onnoodige verliezen aan dooden en gewonden tengevolge van weifelend optreden en andere fouten van dien aard. En voor de rol van vechtmajoor, die kritiekloos rechts en links om zich heen slaat, al naar gelang het hem wordt bevolen, deugde hij al evenmin.

Van de buitenlinie waren toen reeds twee posten (Biloej en Lamkoenjèt) opgeheven, en den volgenden dag zouden Aneu' Galong en Seuneulob hetzelfde lot moeten deelen. Van Heutsz wees den generaal op den hoogst ongunstigen indruk, dien het intrekken der pos-

ten en op den troep en op den Atjèher zou maken; dat men dit zou aanzien voor zwakte en vrees van onze zijde. Maar Vetter had dit alles reeds overwogen, handhaven der buitenposten was niet mogelijk, omdat het fourageeren en aflossen te veel verliezen zou kosten.

Zelfs een laatste beroep om dan tenminste de verst naar het Zuiden aan de Atjèh rivier gelegen centrale buitenpost Aneu' Galong vast te houden voor later offensief optreden, mocht niet baten. Op alles had Vetter slechts één antwoord: „Terugtrekken”. Toen Van Heutsz hierop reageerde met de scherpe opmerking, dat hij hoopte, dat deze terugtocht dan bij Seulimeum of Keumala zou eindigen,²⁶⁾ antwoordde Vetter niet meer, en maakte met een kort „Dank U, ik heb verder niets meer voor U” een einde aan het gesprek.

In hooge mate ontgoocheld stapte hij toen naar Stemfoort om te trachten ten minste de ijzeren brug over de Atjèh rivier bij Aneu' Galong te redden, want ook die zou, zooals de order luidde, worden „verbrand” (? , ze werd den volgenden dag opgeblazen). Maar Stemfoort was nog radicaler dan Vetter. Waarom zich druk te maken over buitenposten en bruggen in een gebied, waar we toch nooit meer terug komen? Die onmogelijke illusies van Van Heutsz over latere offensieven en hernieuwde agressie!! Maar kort en goed, we hebben ons met de Atjèh-politiek niet te bemoeien. De generaal heeft het gelast; morgen gaan Aneu' Galong en de brug over de Atjèh rivier er beide aan, dat neem ik voor mijn rekening, en jij zult wel voor het opdoeken van Seuneulob zorgen.

Dus viel Van Heutsz reeds één dag na zijn aankomst de leiding ten deel van een der zwaarste excursies, die op het programma stonden, de opheffing van de buitenposten Seuneulob en Lam Soet. Met een ijver, een betere zaak waardig, werden toen in 9 dagen tijds (van 12 tot en met 20 April) onder vrij zware verliezen onzerzijds alle buitenposten opgedoekt. Weliswaar hadden nog enkele andere excursies plaats, maar het hoofdoject, de sagi

der XXV moekims, waar Teukoe Oema zich had versterkt in de VI moekims met Lam Pisang als centrum, bleef ongeveer twee maanden ongemoeid.²⁷⁾ Voor Van Heutsz was deze geheele gang van zaken en vooral het talmen met het aangrijpen van Teukoe Oema zelf een groote teleurstelling. En zooals hij dacht, waren er vooral onder de jongeren in Atjèh velen. De generaal b/d A. Kruisheer, die als 1e luitenant der infanterie deze bewogen Atjèh-periode meemaakte, heeft in zijn publicatie „Atjèh 1896” in groote trekken wel zeer juist weergegeven de meening van tal van ervaren Atjèh-officiëren uit dien tijd over het voorbarig intrekken der buitenposten (ib. deel II pg. 159). Eerst wijst hij terecht op de groote politieke fout om toentertijd de bevolking binnen de buitenlinie over één kam te scheren met onze actieve tegenstanders, en vervolgt dan:

„Hadden wij — ook uit een krijgskundig oogpunt — niet beter gedaan die meerendeels wel voorziene posten, tot hun recht te doen komen en ze eindelijk eens te benutten, als punten van uitgang en ondersteuning van patronilles en colonnes? Gaven wij de reeds kalme, maar nog niet geheel verzoende elementen der bevolking daardoor geen gelegenheid, zich mede tegen ons te wenden? Wij hebben de slagen gevoeld, die de vijand ons bij dat intrekken toebreacht, de 230 dooden en gewonden — waaronder 8 officieren — leveren daarvoor voldoende bewijs. En wat kregen wij tot dien prijs? Vrijheid van handelen, zeide men, maar de tegenstanders maakten wij er des te overmoediger door. Ondanks de ook hun toegebrachte verliezen, begeleidden ze onze troepen telkenmale tot dicht bij de geconcentreerde linie en het was voornamelijk dat „thuisbrengen”, dat ons de meeste verliezen bezorgde.

Waren de posten bezet gebleven, dan had zulks in de meeste gevallen voorkomen kunnen worden, of wel, de colonnes hadden daar nachtverblijf kunnen zoeken, om niet naar huis te gaan, voor de vijand geheel was verslagen. De moslemin hadden zich dan ook wel twee maal

bedacht, eer zij tot het bezetten van tal van versterkingen binnen of in de lijn der buitenposten overgingen. Het opheffen der buitenlinie had, na een stelselmatig offensief optreden, zeker zonder offers kunnen geschieden. Voor de observatie van Oema was het terug halen der bezettingen evenmin urgent, waar toch zooveel troepen van Java werden gevraagd, behoefde men op een bataljon meer of minder niet te zien."

Als vele anderen meende Van Heutsz, dat de militaire commandant, kolonel Stemfoort, bestemd was om binnenkort den afgetreden gouverneur Deijkerhoff op te volgen. En ten spijt van de aanzegging om zich buiten de Atjèh-politiek te houden, stapte hij nogmaals naar Stemfoort toe, om hem ronduit te zeggen, dat men naar zijn meening op den verkeerden weg was: men rekende de Atjèhers te zwaar, tastte niet krachtig genoeg door, talmde te veel en te lang. „Kolonel, wij zijn hier toch om Atjèh te onderwerpen, en niet om den Atjèher in den waan te brengen, dat wij hem niet goed aandurven. Wij verliezen het oude militaire gezegde „De eerste klap is een daalder waard" te veel uit het oog. Als we zoo voort gaan, loopen we gevaar de zaak weer voor de zooveelste maal te verknoeien."

Maar Stemfoort was aan beide ooren doof: „Van Atjèh-politiek heb ik geen verstand; ik doe wat de generaal zegt, en daarmee uit!" Stemfoort zei nog veel meer, dat alles op Van Heutsz een pijnlijken indruk maakte, en waardoor diens respect voor zijn militairen commandant een gevoeligen deuk kreeg.

Met dat al bleef hij zijn colonnes aanvoeren met een zelfvertrouwen, een rustige kracht, een élan, een voortvarendheid, die op zijn onderaanvoerders, officieren en minderen niet anders dan aanstekelijk moest werken. Is het te verwonderen dat de „troep", de soldaat, de subalterne officier vooral, reeds binnen enkele maanden spontaan aanvoelde, dat waar deze geboren veldoverste aan het hoofd stond, een maximum succes ten koste van een minimum aan verliezen verzekerd was? Toen dan

ook op 23 Mei de groote actie tegen Oema in de VI en IV moekims eindelijk werd ingezet, waren de maréchaussées van Van Heutsz' colonne reeds bij het krieken van den dag om kwart voor zes meester van den 300 meter hoogen heuveltop Toeang Tjot Tjako. Deze top, die de vallei van Beuradin beheerscht, welke door de IV naar de VI moekims voert, was een onderdeel van Oema's stelling. Aan zijn voet in de vallei van Beuradin ligt op nog geen kilometer afstand de gampong Lam Pisang, toen de hoofdzetel van Oema.

Toch werd deze gunstige positie niet uitgebuit, om steunende op onze stelling op den Toeang Tjot Tjako onmiddellijk over te gaan tot het bezetten van de voornaamste stellingen van de vallei van Beuradin, en den tegenstander nog dien zelfden dag een tweeden gevoelligen klap toe te brengen. Eerst den derden dag werden Lam Pisang en het défilé aan het uiteinde der vallei, Boekit Seboen, genomen. Het was waarlijk niet alleen voor Van Heutsz een groote teleurstelling, dat ook hier weer ten spijt van het behaalde succes onnoodig lang werd getalmd.

Veertien dagen later (9—10 Juni) had de groote aanval op Lam Kra' plaats, en het was weer de colonne van Van Heutsz, die zich met de compagnie van den bekenden voortvarenden kapitein A. B. B. Jansen aan het hoofd, dwars door het geheele gampong-complex heen sloeg, en ook hier de spits afbeet. De vijand vluchtte hier zoo overhaast, dat het niet eens mogelijk was, hem een gevoelig verlies toe te brengen. Het liefst was Van Heutsz dadelijk doorgerukt naar de meer zuidelijk gelegen VII moekims Ba'et om te trachten de Atjehers daar te achterhalen, doch in stede daarvan kreeg hij de opdracht om Lam Kra' te verwoesten en weer huiswaarts te keeren.

De taak van den regeeringscommissaris in Atjeh liep ten einde, en reeds op 19 Juni schreef de gouverneur generaal aan Dr. Snouck Hurgronje: „Ik heb naar eigen inzicht een keus gedaan voor gouverneur van Atjeh en

zal daartoe generaal De Moulin aanwijzen (geheimhouding s.v.p. totdat het besluit bekend wordt). Nu wordt wel de kans geloopt dat het departement van Oorlog den gouverneur tegenwerkt, maar ik vertrouw er op dat generaal Vetter eerlijk genoeg is om voor loyale medewerking te zorgen. In generaal De Moulin zie ik een schrander, actief en volkomen betrouwbaar opperofficier."

Voor de verdere actie achtte Vetter noodig, dat op eenige punten uit de verschillende wapens samengestelde colonnes zouden worden gevestigd, die offensief zouden optreden en die de landstreken, waarin zij zich bevonden, voor haar rekening zouden kunnen nemen. Om verder in de 22 moekims binnen te dringen, zou een goed samengestelde expeditie noodig zijn, die uitgaande van Java en voorzien van een goeden transporttrein, gedurende eenigen tijd het veld zou moeten kunnen houden. Dat het in waarheid heel wat vlotter en goedkooper kon, zouden binnen een tweetal maanden de colonnes van Van Heutsz bewijzen.

Maar eerst moest nog een andere klap vallen, alvorens het zwaartillende inzicht van Vetter geleidelijk naar een meer optimistischen kant begon over te slaan.

„Maréchaussées! Ik herhaal wat ik U reeds dikwijls leerde: De vijand steunt op zijn uit loopgraven en verschansingen af te geven vuur. Wanneer gij U daarom slechts niet bekommert en hem stoutmoedig met de klewang te lijf gaat, nergens stelling neemt, maar als vastbeslotenen op hem aanrent, zonder uwe karabijnen te gebruiken, dan zult gij de trompen hunner geweren hoe langer hoe hooger zien gaan en de kogels telkens hooger over U heen hooren fluiten. Maar dan mag er ook geen oogenblik aarzeling zijn in den aanval. Gij moet attaqueeren in lange, dunne liniën en er aan denken, dat, zoo gij veel verliezen lijdt, dit uw eigen schuld is, omdat gij dan niet snel genoeg gestormd en misschien te dicht naast elkaar hebt geloopt. Indien gij op elkaar aan-

sluit, beschouw ik zulks als een teeken van lafheid.

Zoodra ik „maréchaussée!” roep, moet gij dien kreet luid herhalen, met den klewang over het hoofd zwaaien en als dollen op de Atjèhers instormen. Gij moogt U niet bekommeren over hen, die vallen; want daarvoor zal de reserve zorgen, indien gij slechts altoos naar den vijand toe de beweging voortzet. Wie schiet zonder vergunning van zijn luitenant, zal worden gestraft. Alles moet geschieden met den klewang. De Atjèhers moeten vandaag bang worden voor uw klewangs. En zoo gij met den klewang alleen vecht, zal ik tevreden zijn. Maar trotsch zal ik zijn, indien gij mij de bewijzen kunt geven van uw vijanden met de handen te hebben aangegrepen en gedood. De ware moedige durft ook zonder wapen zijn vijand aan. Ik reken er op, dat ik vanavond rapport ontvang van talloze gedooide vijanden, want dan weet ik, dat gijlieden weinig verliezen zult hebben geleden.

Durft gij naar mijn voorschriften handelen?

Durft gij op uw klewangs vertrouwen?

Zult gij den aanval doorzetten, dien ik zal bevelen?

Durft gij dat te bezweren?”

„Berani soempah!” was het antwoord der maréchaussées.²⁸⁾

Het was met deze in het Maleisch gehouden toespraak, dat de kapitein commandant van het korps maréchaussées, Jhr. Graafland, op 30 Maart, een dag na het overloopen van Teukoe Oema, zijn divisie had toegesproken, alvorens uit te rukken voor het ontzet der blokhuizen, die door den vijand waren afgesneden. Uiteraard lijkt de waarde, die Graafland aan den strijd met het blanke wapen toekende, overdreven. Doch... men bedenke, dat Graafland, evenals Van Heutsz, een der weinigen was, die openlijk met woord en daad een onafgebroken strijd had gevoerd tegen de ondermijning (en liefst door orders van hooger hand) van den offensieven geest der Atjèh-troepen. Het is dan ook alleszins verklaarbaar,

dat hij als reactie daarop, weer naar den anderen kant overdreef, om vooral met wortel en tak uit te roeien alles, wat door het systeem „vóór alles dekking zoeken” en „geen gewonden krijgen” er in was gebracht. De funeste gevolgen van dit systeem waren trouwens meer dan eens gebleken. Het was pas drie weken voor Oema's afval gebeurd (de komende dingen hadden toen reeds hun schaduwen vooruit geworpen), dat een patrouille sterk 2 officieren en 75 man van Aneu' Galong onder den postcommandant, den kapitein Van Blokland, zware verliezen had geleden en in een uiterst hachelijke positie was geraakt, doordat een deel der manschappen zich heimelijk van het gevechtsterrein had verwijderd en in Aneu' Galong „dekking had gezocht”. Zelfs een Europeesch sergeant en een Europeesch korporaal hadden onder het motto „gewonden wegbrengen” zich aan den strijd onttrokken, en verklaarden niet meer te zijn teruggekeerd wegens oververmoeidheid. Slechts door de kloeke houding van Van Blokland en zijn getrouwen werd de patrouille gered.

Evenwel, die tijden waren nu voorgoed voorbij; en het élan waarmede op 30 Maart de *maréchaussées* van Graafland, gesteund door twee compagnieën infanterie, een overmachtigen vijand hadden verdreven en hun omsingelde kameraden uit de blokhuisen hadden ontzet, toonde wel wat een aanvoerder als Graafland met inheemsche troepen kon bereiken.

En thans waren we weer drie maanden verder. Den 28en Juni was de regeeringscommissaris generaal Vetter naar Java vertrokken, en den volgenden nacht, van 28 op 29 Juni, trok een colonne onder Van Heutsz langs den weg naar Aneu' Galong naar het Zuiden. Aan het hoofd marcheerde met vluggen, doch onhoorbaren pas met het bekende versnelde tempo, de geheele divisie *maréchaussées* (240 man sterk). Een 200 man sterke bende Atjèhers had onze oude centrale buitenpost in het Zuiden bezet, wallen en prikkeldraadversperring weer in orde gebracht, en juist dien nacht een keundoeri (of-

fermaal met dansfeest) gehouden op den goeden afloop van hun verdere actie.

Dan doemde tegen half vijf in den morgen in het bleeke maanlicht het scherpe silhouet van de versterking geleidelijk op. Vliegensvlug, maar geruischloos, waren de voorste vier brigades (80 man) de benteng gepasseerd en hadden de zuiderface omsingeld. In den zelfden ren waren de volgende vier brigades bij de noorderface eveneens links afgeslagen, en hadden de noord- en oostzijde afgezet; de laatste vier brigades sloten de westzijde af. Nog was de vijand zich niet bewust van het gevaar, dat hem dreigde. Maar dan in eens een panische schrik! Op hetzelfde oogenblik, dat de benteng aan alle zijden volkomen is omsingeld, klinkt in de doodsche stilte van dezen tropischen maannacht plotseling de gevreesde snerpende toon van Graaflands maréchaussée-fluitje; aan alle zijden hoort de vijand hoe de maréchaussées het prikkeldraad stuk slaan, nog vliegt hij naar de wallen en vuurt op de bestormers, doch deze verschijnen plotseling overal, van Noord en Zuid en Oost en West. Als katten klauteren ze over de versperring, weer anderen dringen door de coupures, stormen over de wallen, niets is er dat dezen plotselingen handjir kan tegenhouden, en een peloton infanterie, met snelladers bewapend, heeft zich bij den stormloop aangesloten. Doch geschoten wordt er van onze zijde maar weinig. Het wordt een algemeen handgemeen, zoo verschrikkelijk als de Atjèhers in geen jaren meer hebben meegemaakt. Onverbiddelijk banen de verspreide groepjes zwaaiende klewangs zich een weg naar het midden der benteng, en binnen vijftien minuten is het pleit beslecht.

Als een half uur later de komende dageraad den stillen chaos beschijnt, door dit korte geweld achtergelaten, worden in de benteng de lijken geteld van 110 gesneuvelde Atjèhers, later op den dag werden nog tal van dooden buiten de omwalling aangetroffen. Onzerzijds waren van de officieren vier gewond, van de onderofficieren en minderen 6 gesneuveld en 29 gewond.

Voor de Atjèhers een klap om toch even van te duizelen! Eerst die listige beweging naar den Toeën Tjot Tjako en de gevoelige afstraffing van Teukoe Oema, toen dat kort achter elkaar onder den voet loopen van Lam Kra', Mon Tasië' en andere olèëbalangschappen, en nu weer die nachtelijke overval van de sterk versperde benteng van Aneu' Galong. Neen, dat waren ze van de kompeunie (compagnie) niet meer gewend. Die verfoei-de ongeloovigen waren in de laatste paar maanden toch wel veranderd! De schrik kwam er in, en ook zouden de Atjèhers spoedig gaan begrijpen, dat er met den overste Van Heutsz al evenmin viel te spotten als vroeger met den Eénoogigen Generaal.

Het bericht van deze overwinning bereikte Vetter onderweg te Padang, waar hij ook den naar Atjèh reizenden nieuwen gouverneur, generaal De Moulin ontmoette. Niet langer dan twee dagen echter zou De Moulin zijn nieuwe functie bekleeden, want nadat hij op 5 Juni het bestuur had overgenomen, overleed hij reeds twee dagen later aan een zonnesteek, gedurende zijn eerste excursie buiten de linie. En nogmaals moest Stemfoort, die Atjèh reeds had verlaten, het bestuur over het gewest tijdelijk op zich nemen. Onderweg kreeg hij een telegram van de regeering om terug te keeren, en reeds op 11 Juni was hij weer in functie. Toch was het niet de bedoeling om hem later definitief tot gouverneur te benoemen. De landvoogd had wel voldoende vertrouwen in zijn militaire capaciteiten, maar was overigens van meening, dat hij in politiek inzicht en politiek beleid tekort schoot.

Ware het beeld, dat de gouverneur generaal zich toentertijd had gevormd van Van Heutsz, niet zoo wanhopig misvormd geweest tengevolge van onjuiste rapporten, misverstandten, achterklap en laster, wellicht ware reeds toen het gouverneurschap aan Van Heutsz opgedragen geworden. Hierover echter later. Toen gebeurde dit echter helaas niet, ook niet ten spijt van de sterk voorgestemde adviezen van Dr. Snouck Hurgronje, zooals

reeds gezegd een van Van der Wycks vertrouwde adviseurs. Naar een geschikten opvolger van den generaal De Moulin werd wederom onder de oudere generatie gezocht.

Inmiddels waren de richtlijnen voor de thans te volgen politieke gedragslijn in Atjèh, in overleg met den generaal Vetter door den gouverneur generaal vastgesteld. Zij omvatten o.a.: 1) Het vestigen van twee mobiele colonnes, één in de sagi der XXV, en één in die der XXVI moekims, van zoodanige sterkte, dat daarmede deze landstreken zouden kunnen worden beheerscht. 2) Het noordelijk deel der XXII moekims in bedwang houden met troepen uit Koetaradja. 3) Trachten Teukoe Oema in handen te krijgen, althans hem de materiele middelen afhandig te maken, waarover hij nog beschikte. Op de XXII moekims na, was men met deze dislocatie van mobiele colonnes genaderd tot het beginsel reeds door Van Heutsz aangegeven in zijn vertrouwelijke nota van 1893 aan den minister Van Dedem, n.l. het bezetten van drie centrale punten, in elk der drie sagi's één (vgl. pg. 74).

Voor den van ongeduld popelenden Van Heutsz, die had gehoopt, dat er nu eindelijk eens spijkers met koppen zouden worden geslagen, was dit halfslachtige programma als een koude douche. Waarom niet dadelijk een krachtige en rustelooze achtervolging van Teukoe Oema bevelen? Wat voor nut had het, om alleen wat te manoeuvreren in het noordelijk deel der XXII moekims? En hij spaarde Stemfoort zijn kritiek niet! Hun onderlinge omgang was wat stroever geworden, maar toch waar het de doelstellingen van den Atjèh-krijg betrof, kende hij maar één weg, steeds en overal, waar de gelegenheid zich voordeed, den verantwoordelijken leiders onverbloemd zijn meening zeggen: „Kolonel, we moeten de XXII moekims in, tot Seulimeum, en desnoods nog verder naar het Zuiden, totdat we in geheel Groot Atjèh het heft onwrikbaar in handen hebben. Met een paar nonsens-tochtjes in de buurt van Aneu' Galong

bereiken we niets. We trekken op die manier de koe steeds maar aan den staart, in plaats van haar bij de hoorns te vatten. En Oema moet voortdurend worden opgejaagd, uit Leupong ²⁹), Lhong, Daja en overal verder, waar hij zich zou willen terugtrekken."

En... Stemfoort, thans eenigszins bevrijd van den remmenden invloed van Vetter, begon de zaken toch eenigszins anders in te zien. Had de klap bij Aneu' Galong ook bij hem het optimisme wat aangewakkerd?

„Nu goed, met U ben ik wel genegen de koe bij de hoorns aan te vatten, zeg maar wat ge noodig acht. Voorloopig moet ik echter voor Leupong een uitzondering maken. Generaal Vetter heeft nu eenmaal dien tocht in verband met den ongunstigen moesson voor onmogelijk verklaard, en daar houd ik mij aan."

Reeds vier dagen na zijn terugkeer in Atjèh had Stemfoort het eerste centrale punt buiten de linie, Kroeëng Raba (Lho' Nga), in de XXV moekims doen bezetten; en ook daarna ging het steeds crescendo verder. Einde Juli werd met een colonne van vier bataljons, het korps maréchaussées en hulpwapens uitgerukt naar Piëng in de XXII moekims en de pretendent sultan uit dit gebied verdreven. Op aandringen van Van Heutsz liet Stemfoort zijn bezwaren tegen Leupong vallen, en reeds van 10 tot 14 Augustus hadden eenige tochten naar Leupong en Lhong plaats, waarna Teukoe Oema tijdelijk de wijk nam naar Boven Daja.

En nog vóór de maand Augustus ten einde liep, moesten de Toenoengers (de bovenlanders der XXII moekims) beleven, dat de kompeuni als weleer in den tijd van Koning Eénoog, opnieuw tot in het hartje van hun gebied doordrong. Over de geheele breedte der vallei zagen zij daar van West tot Oost de linies van Van Heutsz' colonnes, als één groot wriemelend, reusachtig mierenleger, over het zacht golvende heuvelland rustig zuidwaarts trekken, en achtereenvolgens Samagani, Meusigit Indrapoeri en Glé Jèuëng bezetten. Deze geheele vijfdaagsche tocht kostte ons in totaal slechts een verlies

van 2 gesneuvelden en 21 gewonden. In Samagani werd een bataljon infanterie achtergelaten, als bezetting van het vaste centrale punt voor de actie in de XXII moekims; de volgende maand werd het derde centrale punt, Tjot Mantang, in de XXVI moekims, bezet.

En drie maanden nadat de zwaartillende generaal Vetter zijn grootsche plannen voor een kostbare expeditie van speciale Java-troepen met al den aanleve van dien voor een verovering der XXII moekims had ontvouwd (vgl. pg. 88), trok Van Heutsz van 6—11 September met een troepenmacht ter sterkte van slechts $1\frac{1}{2}$ bataljon met hulpwagens naar Seulimeum en het uiterste puntje van de Atjèh-vallei Reuëng-Reuëng; en dwong o.a. den pretendent sultan naar Pidië uit te wijken. De verliezen gedurende den geheelen tocht waren slechts 11 gewonden, waarvan er een nog overleed.

Zoo had de overste Van Heutsz in nauwelijks een vierel jaar tijds alle theorieën van de leidende adviseurs op losse schroeven gezet; en zijn bedillers en critici keken van achter de groene schrijftafel stom verbaasd toe, met welk een rustige zekerheid en gemak hij, ten koste van geringe offers, dingen tot stand bracht, die men kort te voren nog voor geheel onmogelijk had gehouden.

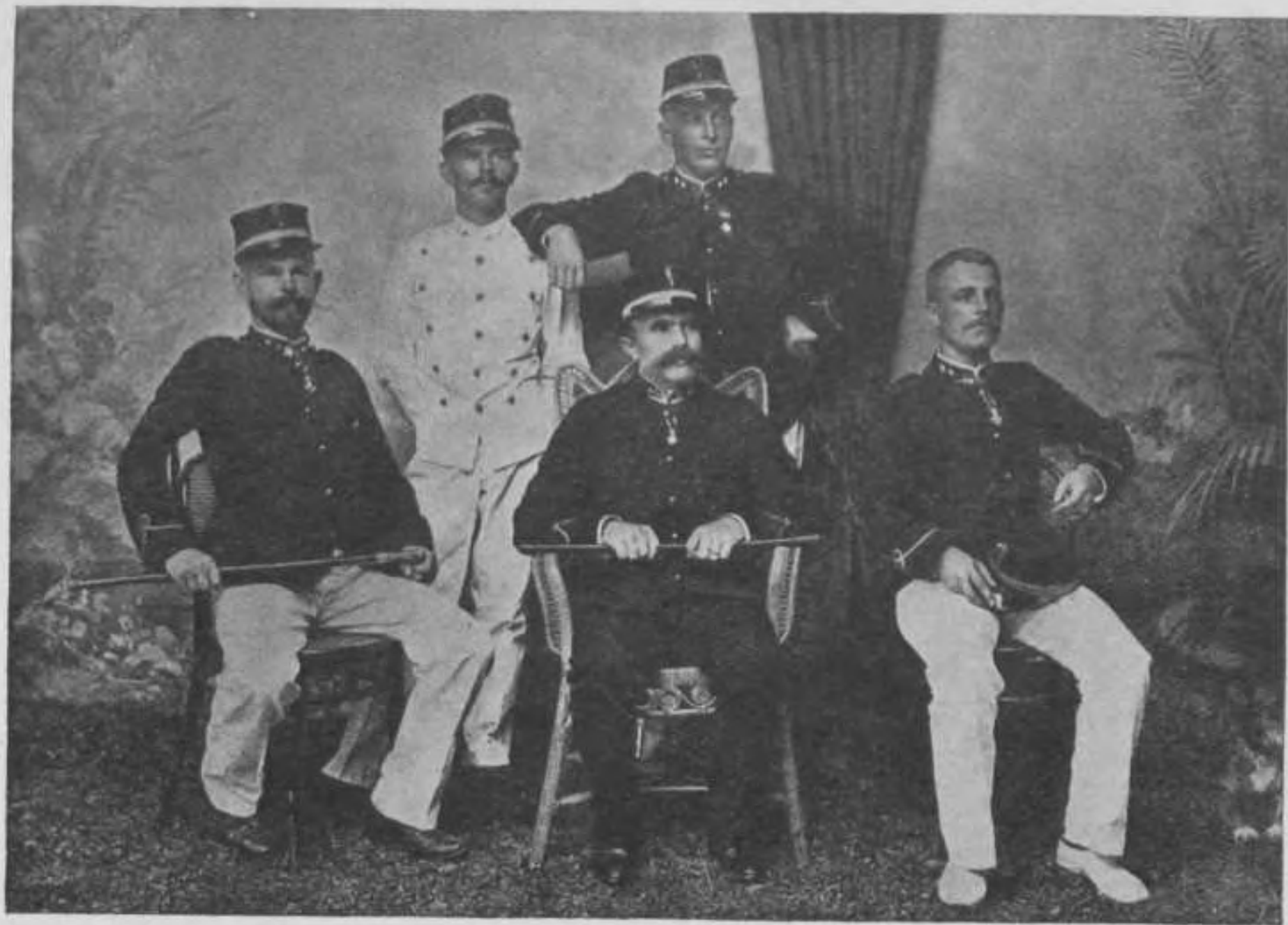
Het was ook reeds in dezen tijd, dat herhaaldelijk zijn hartgrondige afkeer tot uiting kwam tegen het oude systeem van tuchtigen: het bombardeeren en verbranden der vijandelijke gampongs. Zeker, eertijds toen voor de buitengewesten non-interventie het parool was, bleek in den regel een dergelijke tuchting het eenige mogelijke strafmiddel. Maar toen dat domme systeem in April 1896 ook weer in Atjèh van hoogerhand werd geërdonneerd, was de stem van Van Heutsz een der eerste, die hier met nadruk tegen protesteerde: „Onze strijd gaat niet tegen vijanden, die wij zooveel mogelijk schade moeten toebrengen, maar tegen aanstaande onderdanen, voor wier welvaart wij later verantwoordelijk zullen zijn.” Het waren hierbij in den regel de krachtigste en voortvarendste aanvoerders, die hem het eerst bijvielen. Voor man-

nen als een overste Christan, een kapitein Graafland, een kapitein van den staf Van Daalen, een kapitein A. B. B. Jansen, een luitenant der maréchaussées Vis, en zoo vele anderen, wier namen niet alle genoemd kunnen worden, was dit noodelooze branden en vernielen een gruwel; maar het is vooral aan het persoonlijk protest van Van Heutsz te danken geweest, dat in de instructies voor de troepenmacht in Atjèh verbodsbepalingen tegen het vernielen en branden werden opgenomen.

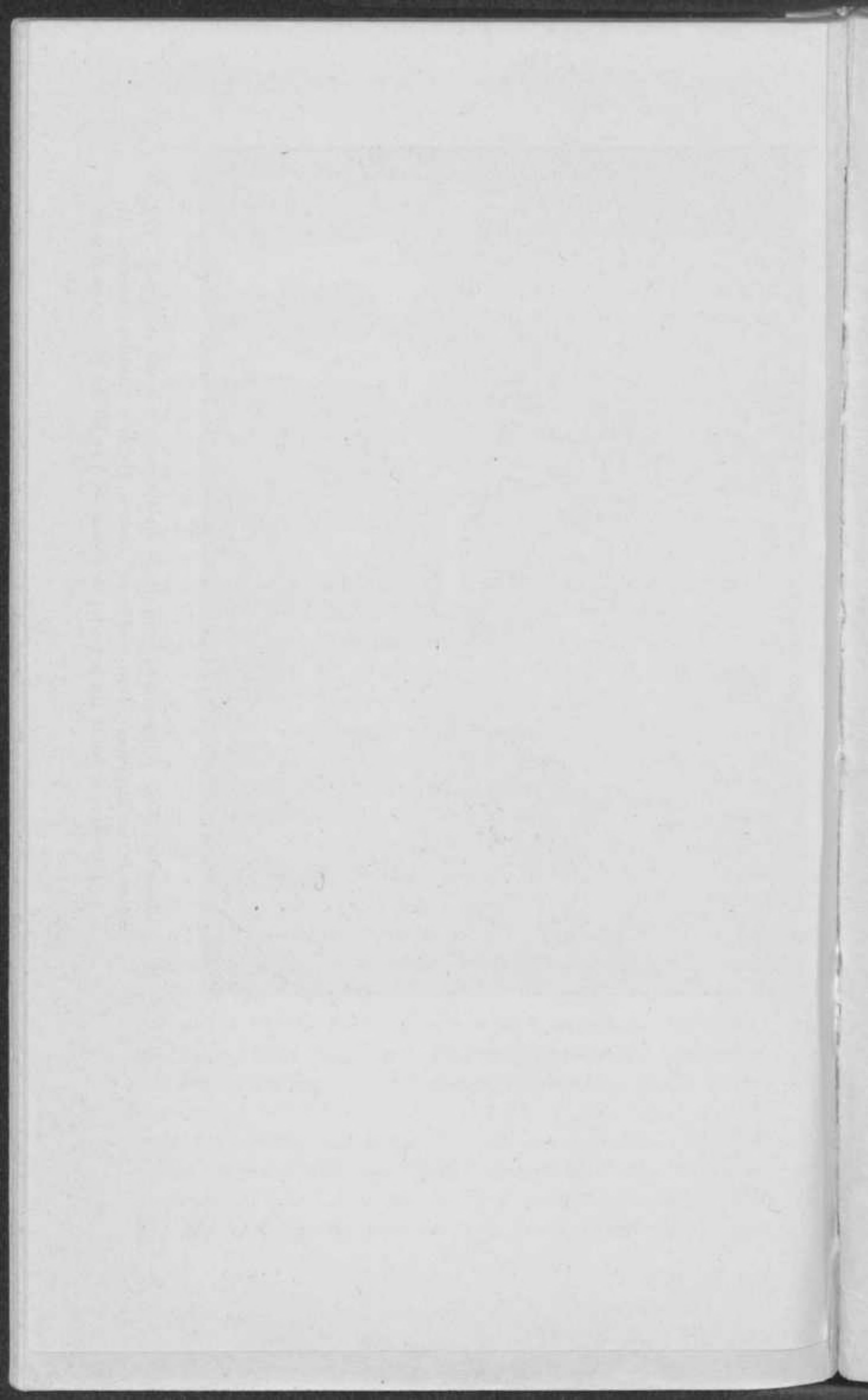
Zij, die Van Heutsz' dubbelen strijd in deze dagen hebben meegemaakt, zij, die weten hoe ook deze protesten van den onverzettelijken kampioen voor een gezonde politiek in Atjèh zijn carrière hebben helpen bedreigen, verwijzen gaarne met instemming naar Kruisheers reeds genoemde publicatie (vgl. pg. 85). Deze schrijver was een der eersten die Van Heutsz openlijk de hulde bracht, die hem daarvoor toekwam: „Eén aanvoerder was er evenwel, die tegen deze handelingen (branden en vernielen van eigendom, schr.) vaak te velde trok, en dat was de toenmalige luitenant-kolonel Van Heutsz. Zijn principe was, het Atjèhsche volk tot onderwerping, maar tevens tot welvaart te brengen. Volgens hem, moest krachtig en rusteloos tegen den vijand worden geageerd, maar voor bestraffing, middels vernieling van eigendommen, kwamen alleen de motoren van verzet in aanmerking en dat waren meestal de hoofden, zelden het mindere volk. Waar die hoofdofficier zelfstandig het bevel voerde, treffen we in de bevelen dan ook de zinsnede aan: „behalve de aan te wijzen woningen of versterkingen, mag niets worden vernield”.”

Vooraf bij de tochten in de bovenstreken der XXII moekims, naar Selimoen, Rueung-Rueung en Djanthoi werd daar streng de hand aan gehouden. En of dit merkbaar was!

Het gevecht om Anak-Galong daargelaten, zijn het vooral die tochten — waarbij dieper dan ooit te voren in de vallei van Groot Atjèh werd doorgedrongen, — die ons een beeld geven van de verbeterde tucht en het ver-

Officiëren (allen 1e luitenants) van de 2e divisie maréchaussée in Atjèh 1899.
Zittende van links naar rechts: „Pieter” Holten, Heldens (divisiecommandant),
J. C. Lamster; staande (in het wit) De Bruijn en Van Hecht Muntingh Napjus

hoogde moreel onzer troepen. Zij, die er aan deelnamen, zullen zich herinneren, welk een élan de onderaanvoerders toen reeds bezielde; hoe alle benden werden tegemoet getreden, en hoe de cavalerie — tot vóór 1896 meestal het stiefkind bij de excursies — tot haar recht kwam en de flanken der colonne tot op grooten afstand beveiligde. De geringe verliescijfers (respectively 2 officieren en 9 minderen en 2 officieren en 7 minderen) zijn welsprekend. De leider mocht terecht trotsch op den uitslag zijn.

Inderdaad, de geest van ons leger is in die dagen gelouterd . . .”³⁰⁾.

Op 24 Mei 1897 werd Van Heutsz voor de wijze, waarop hij zich had onderscheiden bij de krijgsv verrichtingen tegen Atjeh in de maanden Maart tot November 1896, benoemd tot Ridder van de Militaire Willemsorde der 3e klasse. Voor het uiterlijk was hiermeede de waardeering zijner verdiensten in orde. Voor hetgeen er zich intusschen achter de schermen had afgespeeld, geven wij hem liever zelf het woord. In een brief van 12 September 1896 lucht hij zijn hart over alles, wat hij de laatste maanden had ondervonden:

„Waarde Heer Snouck Hurgronje! Gisteren middag terugkeerende van den Selimoen-tocht ontving ik Uw schrijven van den 3en dezer, dat van zooveel belangstelling getuigt ten mijnen opzichte, dat ik niet wil nalaten U nog met dezen post voor Uwe hartelijkheid en gunstig oordeel te bedanken. Uw welgemeend advies neem ik gaarne dankbaar aan, en zeer zeker zou U de ondervinding leeren, dat er veel laster schuilt achter alles wat ten mijnen nadeele achter mijn rug gezegd wordt, als er slechts éénmaal open kaart gespeeld werd!

Tevergeefs heb ik in de laatste jaren (sedert mijn bevordering bij keuze) al tweemaal getracht, het legerbestuur hiertoe te krijgen, en zoo zal het wel blijven.

U weet op welke onwaardige wijze getracht is mijne carrière te breken ná den terugtocht van Senelop; die poging is niet gelukt, omdat de legercommandant, met

in 't middenlating van de kerk, op echt halfslachtige, indische manier, mij vrijsprak, zonder vriend Stemfoort in 't ongelijk te stellen.

Na dien tijd leidde ik meermalen goed geslaagde excursies... Behalve op het diner door den legercommandant gegeven na eerstgenoemde excursie (vermeestering van Tjot Tjako, schr.), ontving ik voor de aanvoering der troepen en de latere tochten geen enkel bedankje of bewijs van goedkeuring.

Dit is natuurlijk ook niet noodig, maar omdat ik bij den tocht op 20 Juli j.l. — een nonsens tocht tegen het westelijk gedeelte van Montassik — bijna 50 dooden en gewonden thuisbracht, heeft de generaal Vetter dadelijk vanuit Batavia een zeer geheim onderzoek gelast naar het beleid van den colonnecommandant bij dien tocht. Alweder dus een poging om mij af te breken.

Toen de generaal Vetter mij eens liet roepen en twee uren achtereen mij poogde te overtuigen van de noodzakelijkheid waarin hij verkeerde om de tijdelijke buitenpostlinie van Deijkerhoff in te trekken, was het voor mij zeker voordeelig geweest dit eenvoudig te beamen.

Had ik dat gedaan, dan zou Van Heutsz zeker niet een hoofdofficier geweest zijn, die door zijn kritiek na-deeligen invloed uitoefent op de jongere officieren. Ik zou dan echter mijn karakter hebben moeten verloochenen en daarvoor bedankte ik; ik bleef daarom mijn leedwezen betuigen, dat ik dat oordeel niet kon deelen, maar integendeel overtuigd was en bleef, dat wij de posten hadden kunnen en moeten behouden, tot tijd en wijle de vijand zou teruggeslagen zijn en wij volkomen meester waren van den toestand."

Tot de verklaarde tegenstanders van Van Heutsz behoorden o.a. de overste Beeger, chef van den generalen staf te Koetaradja, en de overste Breijer, een overtuigd geconcentreerde-linie-man, die na Oema's overloopen als adjudant van Vetter mee naar Koetaradja was gereisd. Over de houding van deze beide generale-staf-bureaucraten schrijft Van Heutsz in denzelfden brief:

„Beeger heeft van den eersten dag af aan bij den kolonel pogingen aangewend om mij weg te krijgen; ook Breijer schrijft aan Beeger in denzelfden geest en vroeg nog dezer dagen in een brief: Wat doet Van Heutsz nog langer in Atjèh? (hij was nl. nog steeds *tijdelijk* te Atjèh geplaatst - J.C.L.).

De tocht naar Selimoen heeft Beeger ook trachten te verhinderen en toen de kolonel gelastte dat hij zou plaats hebben, nadat ik hem in tegenwoordigheid van Beeger de noodzakelijkheid er van had aangetoond, zeide Beeger tegen mij: Gij hebt goed praten; binnen kort draait gij Uwe derrière eruit, en als wij onder Van Vliet ³¹⁾ niet op denzelfden voet doorgaan, wordt bij de regeering gezegd, dat wij tegenvallen.

Tegen derden zei Beeger onlangs: Enfin als de kolonel Stemfoort den overste Van Heutsz niet wil laten gaan, dan zal ik in ieder geval toch wel zorgen, dat hij na de komst van Van Vliet dadelijk vertrekt.”

Niet alleen uit brieven als deze, doch ook uit de geheele houding van een coterie Atjèh-mannen in leidende functies, bleek hoe zij Van Heutsz' houding niet konden en wilden begrijpen. Hoe meer hij aandrong op een rustelooze achtervolging van de vijandelijke elementen en op een krachtig doortasten, hoe meer zij hem slechts zagen als een lastigen dwarskijsker, die hun slechts schade kon berokkenen. Eensdeels wilden zij hem gaarne kwijt, anderdeels durfden zij de verantwoordelijkheid van een overplaatsing van den zich in een steeds toenemende populariteit verheugenden, onversaagden en kundigen colonnecommandant niet aan.

Door deze voortdurende miskenning en tegenwerking zouden minder krachtige karakters zich tenslotte allicht hebben laten ontmoedigen, en er zijn toen oogenblikken geweest, dat hij er hard over dacht om er nu verder maar den brui aan te geven. In een oogenblik van verbittering schreef hij in een brief van 14 Juni aan Snouck Hurgronje: „... ik begin dan ook den onwaardigen militairen rommel zoo heu te worden, dat ik er hard zou

uitloopen, als ik kans zag in het civiele eene passende en redelijk bezoldigde betrekking te krijgen." Maar naar buiten behield hij zijn onverwoestbaar optimisme en opgewekt humeur, en met een aanstekelijke blijmoedigheid en ijver bleef hij zijn moeilijke taak vervullen.

Toen door zijn actie in de XXII moekims de pretendent sultan, Panglima Polém en andere verzetshoofden naar Pidië waren uitgeweken, wees hij op de noodzakelijkheid, dat zij ook in hun nieuwe verblijfplaats moesten worden aangegrepen. Tegelijkertijd moest deze gelegenheid worden benut om een einde te maken aan den beschamenden toestand, dat onze vestiging te Sigli aan de noordkust van Pidië nog steeds werd beschoten uit een kring van Atjèhsche bentengs, welke deze post van alle verkeer met het binnenland had afgesloten.

In den reeds genoemden brief van 12 September 1896 vestigt hij ook Snoucks aandacht op een en ander: „Thans is een tocht van de noordkust uit in Pedir noodzakelijk en moeten de pretendent sultan en Polim worden verdreven uit hunne tegenwoordige verblijfplaatsen te Padangtidji, in of nabij de Moekim VII gelegen. Van Reung-Reung is deze verblijfplaats, waar Polim 7 huizen liet bouwen, volgens te Selimoen ingewonnen informaties, slechts een geforceerde dagmarsch verwijderd." Voor alle zekerheid herhaalt hij 1½ maand later in een schrijven aan Snouck op 27 October d.a.v. nog eens de noodzakelijkheid van een actie in Pidië.

Het zou nog tot 1897 duren, eer een deel van Van Heutsz' wenschen in dezen in vervulling zou gaan. Maar toen kwam ook de kentering: het wantrouwen in Van Heutsz' bestuursbekwaamheden begon ook te Buitenzorg te luwen, en toen naderde met versneld tempo het oogenblik, dat hij, bevrijd van alle tegenkanting en alle bureaucratische rem, bijna dagelijks het signaal zou doen weerklinken, dat werd als een symbool voor een nieuwen dageraad van ons schoon tropisch imperium:

„Het geheel voorwaarts!!!"

VI. „HET GEHEEL VOORWAARTS!!”

Het optreden in November 1896 van den generaal Van Vliet als gouverneur van Atjèh had in den algemeenen toestand geen wijziging gebracht. Wel werden als voorheen geregeld excursies gehouden, doch een doelbewust plan van actie met een krachtig doortasten bleef nog steeds tot de vrome wenschen behooren. Het initiatief bleef te veel aan den kant van de tegenpartij; en in September 1897 was Teukoe Oema weer zoover op zijn verhaal gekomen, dat hij het weer waagde in het Westen offensief op te treden, het dal van Lam Téh in Leupong en verschillende heuvelstellingen in de IV en VI moekims van de sagi der XXV moekims te bezetten en opnieuw onrust te verwekken. Eerst na bloedige gevechten werden Oema's benden verdreven, waarna hij in October de wijk nam naar het landschap Daja ten Zuiden van Lhong.

Het is in dien zelfden tijd, dat Van Heutsz eindelijk ten deele zijn zin kreeg in zake zijn wensch om schoon schip te maken in het gebied in de nabijheid van onze vestiging te Sigli op de Noordkust van Pidië. Jaren geleden, in 1886, was Toekoe Béntara Pineung Maharadja uit zijn gevangenschap in onze versterking te Sigli ontsnapt, en om zich te wreken had hij de in de nabijheid van Sigli gelegen moekims Peukan Baro en Peukan Sot aan de moslemin afgestaan voor het voeren van den heiligen oorlog. Aldus verrees, dank zij onze lijdzaamheid in die jaren, een dicht aan elkaar gesloten kring van Atjèhsche bentengs om Sigli, welke alle verkeer van onzen post met het binnenland afsloot, en waaruit wij bijna dagelijks werden beschoten.

Op 6 Augustus 1897 zou dan eindelijk worden getoond, dat onze troepen ook nog wel buiten de pallisa-

deering van Sigli durfden te komen. In den nacht van 5 op 6 Augustus verliet Van Heutsz met zijn maréchaussées en 2 bataljons infanterie in alle stilte onzen post en marcheerde oostwaarts over het strand langs de eenige smalle strook, waar de Atjèhers uit vrees voor ons marinegeschut geen benteng hadden gebouwd.

Toen het daglicht doorbrak, waren onze troepen reeds in den rug van den vijand opgesteld, en werd aan de oorlogsschepen op de reede geseind, dat een kort bombardement van het geschut der marine en van onzen post een aanvang kon nemen.

Nauwelijks zijn de laatste granaten op de bentengs afgeschoten, of Van Heutsz' colonne zet zich in beweging, en reeds eenige minuten later is de stormloop van maréchaussées en infanterie in vollen gang. Met een schitterend élan werpt de aanvalslinie zich op de hoofdversterking, van alle zijden dringen onze troepen door en over de versperringen heen, en binnen een kwartier is aan alle verzet binnen de wallen een einde gemaakt en de benteng in onze handen.

Dan wordt vlug de orde hersteld, en als twee levende stoomwalsen beginnen onze troepen zich naar Oost en West over alle andere bentengs heen te bewegen. De lust tot verder verzet bij de Atjèhers is spoedig verdwenen. Een voor een worden alle versterkingen door de onzen bezet. De vijand liet 110 dooden op het terrein liggen.

Het liefst was Van Heutsz de volgende dagen doorgerukt voor het bezetten van Padangtidji, de hoofdplaats van de VII moekims Pidië, voor het tot stand brengen van een verbinding van Sigli via Padangtidji met Seulimeum in Groot Atjèh, en voor een verovering van Keumala in het binnenland van Pidië. Maar zoover waren het Atjèh-bestuur en de regeering nog niet. Na 1897 kwam 1898, en, meende men, dan zou men in de XXII moekims van Groot Atjèh voldoende zijn opgeschoten om ook Pidië een verdere beurt te kunnen geven. Slechts werden voor machtsvertoon nog eenige excursies ge-

houden, de veroverde bentengs verbrand en geslecht, eenige punten om Sigli bezet en tien dagen later keerde de colonne weer naar Koetaradja terug.

De Atjèhers van hun kant maakten van de aangeboden rustperiode gaarne gebruik om zich weder te reorganiseeren. In het begin van November 1897 ontving de pretendent sultan te Garot (in Pidië ten zuidwesten van Sigli) het sagihoofd van de XXII moekims Panglima Polém, Teukoe Ali Ba'ët en andere vijandelijke hoofden van Groot Atjèh, enkele vooraanstaande hoofden van Pidië en Teungkoe Tjot Pliëng, het hoofd van de oelama-partij. Ook de tegenpartij begreep, dat thans wel spoedig een verdere actie in Pidië zou volgen en op de besprekingen te Garot werd besloten Teukoe Oema uit te noodigen naar Pidië te komen en zich bij de organisatie van het aanstaande verzet in Pidië aan te sluiten. In Januari 1898 gaf Oema aan dezen oproep gehoor, en trok hij van uit Daja over de passen van de Barisan ketens en de bovenstreken van de Atjèh vallei naar Pidië, waar hij in het begin van Februari aankwam.

De populariteit van den overste Van Heutsz bij zijn ondergeschikte officieren en bij de mindere militairen zijner colonnes was intusschen voorgoed gevestigd; „de” overste, „de” colonnecommandant, zijn tochten door de Atjèh vallei en naar de uithoeken van de XXII moekims, en nu pas weer de vlotte verovering van de bentenglinie van Peukan Baro en Peukan Sot waren in Atjèh het gesprek van den dag. En naar mate zijn successen en zijn populariteit stegen, verstomde de kritiek op zijn z.g. „fantasieën” en „onmogelijke illusies”, en legde de weerklank van dit alles in de Indische pers getuigenis af van het met toenemende snelheid stijgende vertrouwen in Van Heutsz' capaciteiten.

Ruim zes weken na de actie bij Sigli werd op 30 September 1897 de overste Van Heutsz buitengewoon bevorderd tot kolonel als belooning voor de wapenfeiten door hem verricht in de maanden Februari tot en met Juli 1897 in de XXII moekims en van 6—10 Augustus

1897 bij de verovering van de moekims Peukan Baro en Peukan Sot bij Sigli. Gelijktijdig volgde zijn benoeming tot chef van den dienst van den Generalen Staf en zijn overplaatsing naar Batavia.

Toen hij naar Batavia vertrok, had hij een aantal dienstjaren te velde in Atjèh en ter Sumatra's Oostkust achter den rug, als waarop geen ander hoofdofficier kon wijzen. En toch lachte de zoo hoog noodige rust hem maar matig toe. Zijn gedachten waren nog te veel bij de a.s. excursie naar Pidië, en hij was er nog geenszins gerust op, dat de leiding van die actie aan bekwame handen zou worden toevertrouwd. In een brief aan Snouck Hurgronje van 24 Augustus 1897 had hij o.a. nog geschreven: „Als ik in 1898, als de Pedirexpeditie door gaat, niet meer te Atjèh mocht zijn, wendt U dan, in Godsnaam, uw invloed aan om het verbranden van kampongs per sé te doen verbieden . . .” ³²⁾)

Gelukkig bleek deze zorg voorbarig, want het zou anders loopen. Op Van Heutsz' aankomst te Batavia waren al spoedig een audiëntie en daarna eenige besprekingen ten paleize van den gouverneur generaal gevolgd. En de nadere kennismaking viel mee, van weerszijden, en sloeg ten slotte over in een gevoel van onderlinge waardeering en hoogachting.

Begin 1898 werden te Koetaradja de plannen uitgewerkt voor de verdere actie in Pidië. De gouverneur Van Vliet stelde een 14-daagsche excursie naar de VII moekims voor, zoowel vanuit Seulimeum als vanuit Sigli. Na afloop der excursie zouden de troepen weer naar Koetaradja terugkeeren, en eerst veel later, al naar gelang de werkzaamheden aan de tramverbinding van de XXII moekims naar Padangtidji zouden vorderen, zou men er eens aan kunnen gaan denken, om dit centrum van de VII moekims blijvend te gaan bezetten. Het was weer het oude liedje, men onderschatte de eigen krachten, overschatte die van den tegenstander, durfde de consequenties van een flink doortasten niet aan, en greep weer naar het oude, door Van Heutsz zoo herhaal-

delijk afgekeurde recept van „de koe bij den staart te trekken”.

Het is zonder meer duidelijk, dat de chef van den generalen staf Van Heutsz dit halve werk evenmin kon goedkeuren als de colonnecommandant Van Heutsz zich ooit met het halve werk van 1896 en 1897 had kunnen vereenigen. „Doorzetten, doorzetten, doorzetten, geen dag verliezen, den vijand nimmer op zijn verhaal laten komen; dat moet onafgebroken onze leus zijn”³³⁾ had Van Heutsz nog eens in Januari 1897 gezegd, en thans herhaalde hij het weer, en Snouck Hurgronje met hem. Natuurlijk zou de aanstaande Pidië-expeditie in de eerste plaats de verbinding tot stand moeten brengen van Sigli via Padangtidji naar Seulimeum. Maar daarbij kon het niet blijven. Geheel Pidië diende te worden doorkruist, en overal waar de vijand zich vertoonde, diende hij te worden achtervolgd. Van Heutsz zag in de Pidië-expeditie slechts den eersten inzet voor een grondige zuivering van alle Onderhoorigheden en van een rustelooze achtervolging à outrance van alle vijandelijke elementen.

De voormalige colonnecommandant had dit geluid reeds talloze malen doen hooren, doch dezen keer had het persoonlijke advies en het persoonlijk pleidooi van den chef van den generalen staf bij een krachtig bestuurder als de gouverneur generaal Van der Wyck andere en betere kansen. En dezen keer won hij het pleit. De regeering vereenigde zich met Van Heutsz' denkbeelden; en toen de gouverneur Van Vliet, naar aanleiding van een meeningsverschil met de regeering betreffende het oppercommando der Pidië-expeditie zijn ontslag vroeg als gouverneur van Atjèh, werd hem dat eervol verleend.

Op 25 Maart 1898 werd de kolonel Van Heutsz benoemd tot civiel en militair gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden, en in dezelfde maand werd de adviseur voor oostersche talen en Mohammedaansch recht, Dr. Snouck Hurgronje, belast met de functie van adviseur voor inlandsche zaken en werd hem opgedragen zich eveneens naar Atjèh te begeven. Na zes jaren van

strijd zagen Van Heutsz en Snouck Hurgronje hun inzichten in zake Atjèh eindelijk door de regeering ten volle als juist erkend.

In geen jaren was een bericht door vrijwel het geheele Indische leger met zooveel instemming en genoegdoening ontvangen als de benoeming van den kolonel Van Heutsz tot gouverneur van Atjèh en tot commandant van de Pidië-colonne. Algemeen werd dit bericht door de troepenmacht in Atjèh opgevat als een onvoorwaardelijke belofte, dat thans „met volle kracht vooruit” zou worden gestoomd. Eindelijk! Gedurende de laatste dagen van de maand Mei waren de troepen, bestemd voor de Pidië-expeditie, met een ongekende geestdrift bezield, naar de Noordkust van Atjèh vertrokken en te Sigli geland.

30 Mei 1898, den dag vóór de opening der vijandelijkheden, had Van Heutsz de volgende dagorder uitgegeven:

„Met vol vertrouwen op uw goeden geest, uw plichtsbetrachting en toewijding, heb ik mij op heden aan uw hoofd gesteld. Wij staan gereed den oorlog te voeren in een landstreek, die gerekend mag worden tot de meest welvarende van het Atjèhsche rijk. Maar wij zullen dien oorlog voeren alleen tegen de personen, die met de wapenen in de hand zich tegen ons verzetten. Wij zullen optreden als beschermers van alle goedgezinden, van de have, het goed en de eigendommen van de geheele bevolking. Dan zal, wanneer de oorlog hier tot een einde zal zijn gebracht, het volk zich met vertrouwen en zonder wrok aan ons gezag onderwerpen, omdat wij zijne bezittingen gespaard, zijne goederen onaangeroerd gelaten hebben.”

Den volgenden dag, 1 Juni, zullen drie bataljons en een divisie maréchaussées met hulpwapens den eersten klap toebrengen aan het bijna legendarisch geworden binnenland van Pidië. 's Morgens om 6 uur zet de colonne zich van uit Sigli via het „Veertje” en de loopbrug

over de Sigli rivier in beweging. Bijna 2500 man moeten één voor één de smalle brug passeeren.

In het versnelde Atjèh-tempo gaat het met tweeën langs den gampongweg verder, en dan plotseling, bij een bocht naar rechts, wenden allen zonder commando het „hoofd links” voor een spontaan défilé voor twee eenzame ruiters in sober veldtenue: Van Heutsz en aan zijn linker hand Snouck Hurgronje. In het vlotte voorbij looplen slechts één seconde, als een bliksemflits; maar toch voldoende om een beeld van Van Heutsz op te vangen, zooals de meesten hem slechts één maal zullen hebben gezien. Kaarsrecht, onbeweeglijk, met strakke gelaatstrekken, de lippen vast op elkaar geklemd; doch in de oogen een niet meer te onderdrukken bezieling, welke verraadt de machtige aandoening, die zich van hem heeft meester gemaakt op dit groote oogenblik: het moment van een eindelijke zegepraal na een jarenlangen hardnekkigen kamp tegen een machtige groep van invloedrijke tegenstanders, tegen sleur en gemakzucht, tegen vooroordeel en zelfingenomenheid en tegen smaad en miskenning.

Doch veel tijd voor het verwerken van spontane indrukken is er niet. Het deboucheeren van de troepen op de groote sawahvlakte ten Zuiden van de gampong Gendè Sanggeuë neemt alle aandacht in beslag. De *maréchaussées* en de cavalerie houden rechts aan en ontwikkelen hun frontlijn in het centrum en op den rechter vleugel, het derde bataljon op den linker vleugel.

Volgens de ingekomen berichten hebben onze tegenstanders hun centrum van verzet gevestigd te Garot (6 à 7 kilometer van Sigli gelegen), en zijn daar vereenigd de pretendent sultan, het sagihoofd der XXII moekims, Panglima Polém, Teukoe Oema, zich noemende sagihoofd der XXV moekims en nog eenige andere vijandige hoofden van Groot Atjèh. Teungkoe Tjot Pliëng van de oelama-partij heeft zich met zijn aanhang eveneens bij hen aangesloten.

Er zit spanning in de lucht. Wel is in den gampong-

rand aan de overzijde der sawah bij Lagang en Seuntang het heen en weer sluipen der vijandelijke benden te zien, maar van geen van beide zijden valt een schot; noch bij het verschijnen der cavalerie, noch bij het in bataille komen der maréchaussées, noch bij het geleidelijk verlengen der frontlijn door het derde bataljon. Deze eerste voorbereiding gaat niet vlug, want de smalle brug over de Sigli rivier en een modderig deel van den gampongweg remmen het oprukken; en de maréchaussées liggen al ruim een uur in stelling en wachten met ongeduld op het sein voor het beslissende moment. Ook de officieren van het derde bataljon werpen zoo nu en dan een vluchtigen blik achterwaarts. Plotseling komt er beweging bij den uitgang van Geudè Sanggeuë: Van Heutsz met zijn staf; slechts gedurende een kort moment weiden zijn blikken over het open terrein en over de linie, die in de sawah klaar ligt voor den aanval en dan klinkt kort en rustig: „Hoornblazer: Het geheel voorwaarts!”

Nauwelijks schetteren de eerste tonen van het signaal over de stille sawahvlakte of, als door een electrischen schok opgeveerd, springt de geheele linie op en ijlt tegelijk met de commando's voorwaarts. En dan barst uit alle gampongranden het vuur van den tegenstander los. Reeds bij den eersten aanloop van de ijle linie vallen een paar gewonden neer, doch een paar krachtige salvo's geven eenige ontlasting. Dit alles is slechts het werk van een paar minuten, en intusschen zijn de soutiens reeds tot een tweede ijle linie uitgedwarreld; deze stormt door de vurende voorste linie heen, sleept deze mede, en dan is er geen houden meer aan, en als een wervelwind stort alles vooruit.

Als bij tooverslag is plotseling het vijandelijke vuur gestaakt. De Atjèhers hebben op een dergelijken stormachtigen aanval niet gerekend, en zeker niet langs een opmarschlijn op den linker oever der Sigli rivier, terwijl Garot op den rechter oever is gelegen. Overhaast verlaten zij hun stellingen en zoeken door de dicht begroeide gampongs een goed heenkomen. Binnen enkele

minuten na den eersten stormloop zijn de onzen meester van de voorste gampongstrook, en als het verband in de afdeelingen is hersteld, wordt verder doorgerukt, en de vijand uit de gampong Arèë op den linker oever van de Sigli rivier verdreven. Ook het vijandelijk vuur op den rechter oever van de rivier wordt tot zwijgen gebracht, de rivier overgestoken, en de door den vijand verlaten versterking Koeta Meuntroë bezet.

Deze koeta, een van de belangrijkste Atjèhsche bentengs van de Pidië-vlakte, was 50 meter in het vierkant, had een zware aarden borstwering met een breede en dichte haag van bijna ondoordringbare bamboe-doeri beplant, en buiten de omwalling was een dubbele 3 meter hoge pallisadeering van aangepunte bamboes aangebracht. Ware deze sterke verblijfplaats van het hoofd van Garot goed verdedigd geworden, dan zou de bezetting van het gampongcomplex van Garot ons waarschijnlijk nog zware offers hebben gekost; thans bepaalden onze verliezen op dien dag zich tot 3 gesneuvelden en 15 gewonden.

Dien eersten dag eindigden de operaties met het betrekken van het bivak te Garot met Koeta Meuntroë als hoofdkwartier. Doch met dezen 1en Juni 1898 kwam er ook een keer in de geschiedenis van den Atjèh-oorlog. Van dezen gedenkwaardigen dag af zouden Teukoe Oema, Panglima Polém, de pretendent sultan, Teungkoe Tjot Pliëng en alle vijandelijke hoofden en aanvoerders ondervinden, dat het contact, dat Van Heutsz bij Garot met zijn tegenstanders had gezocht, niet meer zou worden losgelaten. Van dien dag af gunde hij hun geen rust meer, en deed hij een intensieve en rustelooze achtervolging à outrance inzetten, door de sawahvlakten, de gampongs, het heuvelterrein, het gebergte, de valleien van het centrale bergland, en ten slotte zelfs door de onherbergzame wildernis van het eindelooze oerwoud, dat ook de meest ontoegankelijke rotspartijen van het majestueuse bergland van centraal Atjèh bedekt.

Voor deze zware taak beschikte hij over een troepen-

macht met een geheel andere mentaliteit, dan hij twee jaar geleden bij het overloopen van Oema had aangetroffen — een metamorphose, die voor een groot deel aan hem zelf te danken is geweest. Het wachtwoord „dekking zoeken en vóór alles zorgen geen gewonden te krijgen” had afgedaan. De geest, waarmee de kapitein Graafland zijn divisie maréchaussées had weten te bezielen, een geest van vertrouwen op de klewang, van frisschen durf en van stoutmoedig offensief, was door Van Heutsz’ aanstekelijk voorbeeld ook vaardig geworden over de colonnes waarmee hij in 1896 en 1897 een groot deel van de Atjèh vallei tot in de verste uithoeken van de XXII moekims had heroverd.

De door zware ijzerhouten pallisadeeringen beschutte miniatuur-fortjes, waar de bezetting kogelvrij was opgeborgen en waar zij de Atjèhsche beschietingen apathisch over zich heen konden laten gaan, had men op zijn advies geleidelijk afgebroken. De posten en bivaks, die daarvoor in de plaats kwamen, waren geheel open zonder borstwering, en alleen door een vertikale versper-ring van prikkeldraad tegen een eersten stormloop beveiligd. En... aan de beschietingen op onze posten kwam een einde; een actieve patrouillegang en hinderlagen bleken daartegen een doelmatiger afweer dan ijzerhouten pallisaden. Het meesleepen van reserve-munitie in den gevechtstrein werd afgeschaft, en sindsdien werd de vijandelijke weerstand gebroken met minder schieten, minder verliezen onzerzijds en vlugger dan voorheen.

Voor al het z.g. „thuis brengen”, waarbij de Atjéhers hun krachten spaarden tot het oogenblik, dat onze troepen weer naar het bivak terugkeerden, en zij hen dan met een levendig geweervuur achtervolgden, behoorde al even spoedig tot het verleden. Bij de geringste poging om dit spelletje te herhalen, werd voortaan onmiddellijk keert gemaakt, en de tegenstander zoo lang achtervolgd, totdat hij er genoeg van kreeg. Voor de „operatie-lijn”, een troetelkindje van de militaire strategie tegen den inlandschen vijand in die dagen, had

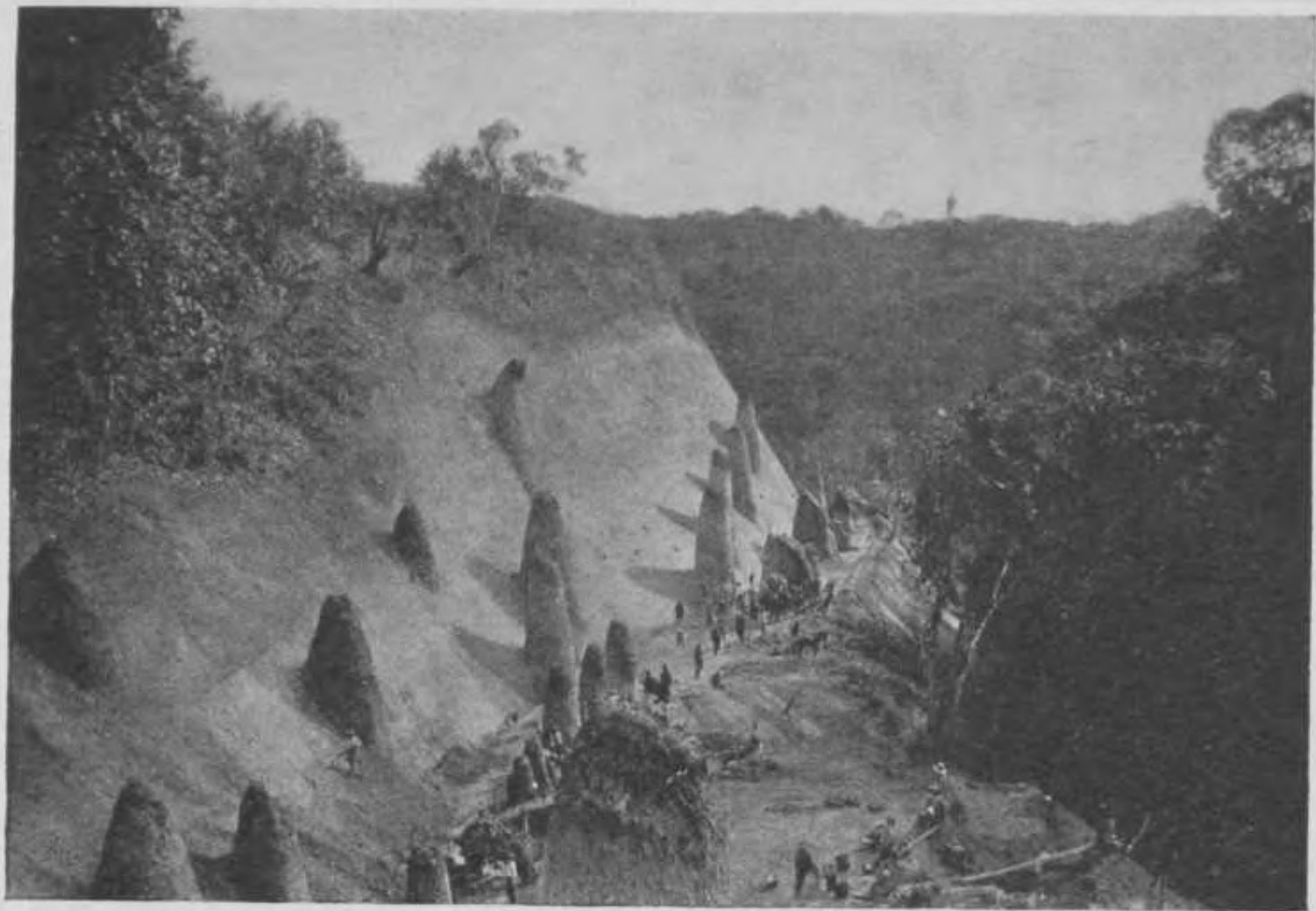
Van Heutsz niet de minste égards. Een ageerende colonne behoorde geheel zelfstandig voor zich zelf te kunnen zorgen, en was er op een gegeven oogenblik een verbinding met de basis noodig, dan herstelde men de oude verbinding, of sloeg zich, al naar gelang van de omstandigheden, door den tegenstander heen. Aldus konden zelfstandige colonnes dagen achter elkaar tot een volle week toe, op haar volle sterkte tegen den vijand ageeren, zonder een deel te moeten versnipperen voor een in den regel werkelooze operatielijn. Later werden de dagen, dat een zelfstandige colonne onafgebroken ageerde, weken, en de weken werden maanden. Men nam dan slechts voor 5 à 6 dagen vivres mede, en de rest werd onderweg gekocht of, in volkomen vijandelijk gebied, gefourageerd. Toen ten slotte Van Daalen, de onovertroffen maréchaussée-aanvoerder uit die dagen, zijn beroemden tocht naar het onbekende binnenland van het Gajo- en Alas-gebied ondernam, trok hij met een colonne van 200 maréchaussées, voorzien van slechts 6 dagen vivres, over de bergpassen van de Barisan ketens. Niettegenstaande hij een uitermate krachtig en fanatiek verzet ontmoette, ageerde hij met zijn colonne van geringe getalsterkte gedurende 5½ maand vrijwel geheel zelfstandig.

Thans nu dit alles reeds geschiedenis is geworden en de uitkomst reeds lang geleden Van Heutsz' juist inzicht in dezen heeft bewezen, klinkt deze taktiek logisch en ten deele zelfs heel gewoon. Toentertijd echter, toen de leidende militaire kringen, het legerbestuur en de generale staf nog rotsvast overtuigd waren van de juistheid der oude dogma's over operatiebasis, operatielijn, vivrestreinen, palissadebentengs en dergelijke, behoorde er een groote zedelijke moed toe, niet alleen om hiertegen storm te loopen, maar ook om tegen de algemeen geldende opvattingen in het risico van de toepassing der nieuwe maatregelen geheel voor eigen rekening te nemen.

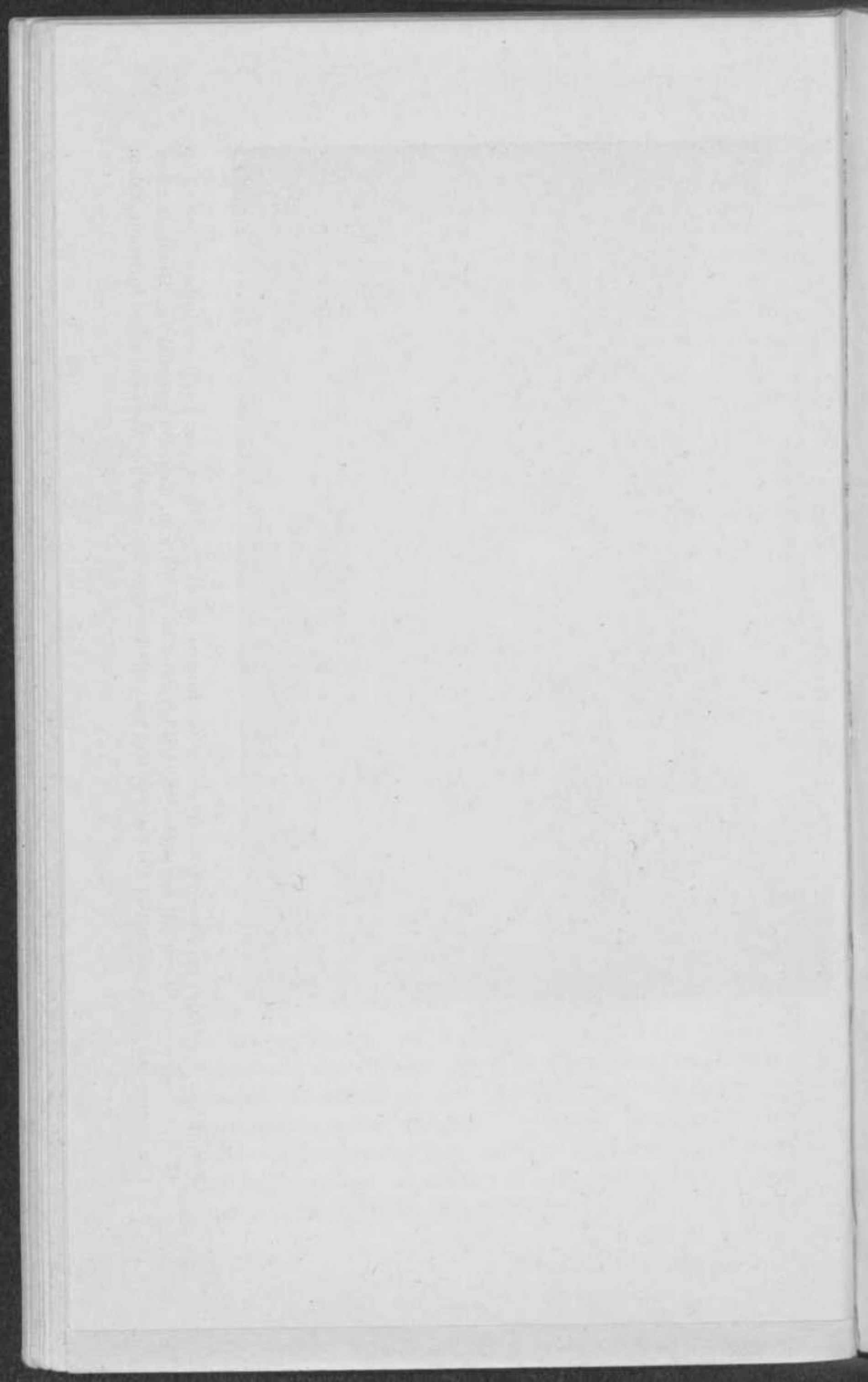
Het spreekt vanzelf, dat de doorslaande resultaten

van deze zelfbewuste, doelmatige wijze van ageeren voor niemand verborgen bleven, en zeker niet voor de troepen, die hij aanvoerde. De populaire overste van Atjèh 1896, 1897 werd voor de officieren en mindere militairen in Pidië 1898 de altijd opgewekte onverschrokken kolonel, op wiens beleid ieder zonder uitzondering blindelings vertrouwde. Zoo voerde hij zijn colonne's door Pidië in alle richtingen verder, en met een tempo als voordien in Atjèh nog nimmer was voorgekomen. En als hier of daar een oogenblik vertraging ontstond, dan was een korte wenk aan den stafhoornblazer voldoende. Onveranderlijk klonk dan het signaal „Het geheel voorwaarts” en het tempo herstelde zich weer automatisch. Van aarzeling was ten slotte nergens meer sprake.

Bij den 2den grooten tocht door de vlakte van Pidië waren berichten binnen gekomen, dat de Atjèhsche bentengs Koeta Poetoh door oelama-benden onder Teugkoe di Tjot Pliëng hardnekkig zouden worden verdedigd. Beide bentengs waren kort geleden opnieuw versterkt en de aarden wallen weer van schietkokers voorzien. Om de wallen heen lagen twee halfnatte grachten van 2 à $2\frac{1}{2}$ meter diep, en daaromheen weer eenige zware bamboedoeri-versperringen van 3 tot 5 meter breedte. Eenige kronkelende gangen door zware bamboedeuren afgesloten, gaven toegang door de bamboedoeri-versperring. De maréchaussées, die op den 12den Juni als voorhoede vooruit waren, kregens 's morgens eenige minuten voor 8 uur last om in gevechtsformatie vooruit te gaan. Binnen enkele minuten waren de bentengs bereikt, en al spoedig verleenden de genietroepen hulp bij het kappen van openingen in de versperringen. In breed front drongen de maréchaussées door de openingen, klauterden over de versperringen en beklommen de wallen, en tien minuten over acht was de voorste benteng in onze handen. Kort daarna, nog vóór de hoofdcollonne het gevechtsterrein had bereikt, viel ook de tweede versterking. In en bij de versterkingen werden 78 doode

Aanleg van den Gajoweg. Deze verbindingsweg van Bireuën op de Noordkust naar Takéngön in het Gajoland op 1250 m. boven zee, doorsnijdt een zwaar en steil bergland en is 103 k.m. lang. De generaal Van Heutsz liet met den aanleg een begin maken; in 1913 was de weg met alle kunstwerken gereed. – Foto Koloniaal Instituut A'dam

Atjèhers aangetroffen. Volgens berichten van Atjéhsche zijde bedroeg het aantal gesneuvelde tegenstanders bij dit gevecht tusschen de 140 en 170 man, die voor een deel in het dicht begroeide gampongterrein bij de bentengs werden gevonden. Van de maréchaussées waren 5 man gesneuveld en 9 gewond. Alhoewel enkele van zijn onderaanvoerders in de bentengs sneuvelden, had Teungkoe di Tjot Pliëng vóór het begin van den stormaanval een goed heenkomen gezocht.

In den loop van de laatste twee jaren hadden de Atjèhers de „Kompeunie” wel van een andere zijde kennen kennen, dan ze gewoon waren, maar van hetgeen ze in Pidië ondervonden, begrepen ze niets meer. Geheel Pidië werd doorkruist, alle hoeken en gaten bezocht, allerwegen het verzet neergeslagen, en nergens was het mogelijk om het tempo, waarmede dit alles geschiedde, te remmen. De sterkste en hardnekkigst verdedigde bentengs werden in een enkelen stormloop onder den voet geloopt en het franc-tireur-spelletje van het „thuisbrengen” van onze colonnes was zoo gevaarlijk geworden, dat geen bende zich er meer aan waagde.

Op deze wijze hadden de verzetsleiders nauwelijks gelegenheid hun actie op doelmatige wijze te organiseeren. De benden van Teukoe Oema, Panglima Polém en den pretendent sultan werden van de eene wijkplaats naar de andere gejaagd. En voor Teukoe Oema, die onze kracht en onze methoden had gewogen naar de ervaring opgedaan in den tijd, dat hij onze bondgenoot was, was deze hardnekkige vervolging een groote tegenvaller. Toen Van Heutsz Oema's mislukte pogingen om een guerilla te gaan voeren, beantwoordde met het legeren van enkele mobiele colonnes langs den rand der Pidiëvlakte aan den voet van het gebergte, en hem van daar uit onophoudelijk vervolgde, begon deze zijn terugtochtsweg bedreigd te achten, en trok hij zich met zijn benden in het gebergte ten Zuiden van Pidië terug.

Het is hier, dat een van de bronrivieren van de Pidië rivier, de Kroeëng Beuniët, haar oorsprong neemt op de

noordelijke helling van de waterscheiding, en daar te midden van het dichte oerwoud, door een nauwe, rotsachtige, wilde bergkloof stroomt, ter weerszijden ingesloten door steile, loodrechte, vrijwel onbeklimbare wanden. Op het einde van deze vier kilometer lange kloof gaat een voetpad over de waterscheiding, en vormt aldus de verbinding met de vallei van Tangsé in den bovenloop van de Teunom rivier, die op de Westkust uitmondt.

In deze door steile bergen en zwaar oerwoud ingesloten Tangsé vallei had Teukoe Oema in de eerste helft van Augustus (dus reeds een goede twee maanden na het begin der Pidië-expeditie) zijn hoofdkwartier opgeslagen, en de eenige toegangsweg uit het Noorden, de kloof van Beuniët, zoodanig versterkt, dat een frontaanval op deze primitieve rotsvesting ons zeker op zware verliezen zou komen te staan. In de rotswanden waren op verschillende hoogten op alle overheerschende punten steenen borstweringen aangebracht, terwijl de weinige eenigszins beklimbare gedeelten dier rotswanden met tientallen meters breede verhakkingen van boomstammen waren versperd. Het verkeerspad bij den ingang van de kloof was geraseerd, zoodat een gedekte nadering onmogelijk was; doch overigens was het geheele pad verder door zware verhakkingen, ter weerszijden en op onregelmatige afstanden overdwars versperd. Op verschillende punten waren op de rotsen vlechtwerken van rotan aangebracht, wier inhoud, bestaande uit zware rolsteen, door het kappen van een rotan op het pad kon worden uitgestort. In dit piratennest voelde Oema zich betrekkelijk veilig, en bovendien had hij van daaruit langs de voetpaden door het oerbosch van het Barisan gebergte een verzekerd terugtochtsweg naar de Westkust.

Van Heutsz had intusschen ook geenszins stil gezeten. Na tal van hardnekkige gevechten in het uiterste Oosten van de Pidië vlakte was hij op 5 Juli van dezen inspannenden negendaagschen tocht te Sigli teruggekeerd, en had daar vernomen, dat vrijwel de geheele Oostkust van

Atjèh in verzet was. Aan een geestdrijver, afkomstig uit het Gajo-land, een zekeren Teungkoe Tapa', was het gelukt om alle staatjes ter Oostkust in beroering te brengen; een deel van zijn eenige duizenden tellende aanhangers bedreigde onzen post te Idi, terwijl anderen bezig waren met allerwegen versterkingen aan te leggen.

Reeds den volgenden dag (6 Juli) werden maatregelen genomen om een expeditionnaire colonne naar Idi te zenden, en den 11den Juli bracht Van Heutsz de benden van Teungkoe Tapa' den eersten gevoeligen klap toe. Vijf dagen later was door het verrassend en krachtig optreden Teungkoe Tapa' genoodzaakt zijn versterkingen overijld te verlaten. Met een kleinen troep volgelingen vluchtte hij naar de Westkust, zijn geheele aanhang op de Oostkust verliep in enkele dagen, en alle weerstand was hiermede gebroken. Aan de gezamenlijke staatjes van de Oostkust werd een boete opgelegd van 150.000 gulden.

Thans zou Oema's rotsvesting aan de beurt komen. Een poging van den tweeden bevelhebber, den overste Willems, om Tangsé te bezetten, was mislukt. Bij een vierdaagschen tocht had hij de kloof van Beuniët dusdanig versterkt aangetroffen, dat hij een frontaanval niet mogelijk achtte; wegens gebrek aan vivres keerde hij onverrichter zake terug. Toen besloot Van Heutsz persoonlijk de leiding te nemen bij een tweede poging om Tangsé te veroveren.

21 Augustus, vier dagen na den terugkeer van de colonne van Willems, trok Van Heutsz aan het hoofd van een bataljon infanterie, een divisie maréchaussées en genietroepen weder naar de kloof. In het vroege ochtenduur van den 24sten kwam de maréchausséesvoorhoede bij den ingang van de kloof aan, doch toen de bevelhebber de reusachtige versperringen en versterkingen had verkend, liet hij deze links liggen en gaf hij de maréchaussées opdracht om een voetpad te kappen en zich een weg te banen naar den top van de steile, zwaar begroeide bergketen ten Westen van de kloof. Toen de

verdedigers, die tot nu toe geen schot hadden gelost, zagen, dat de onzen met den klim van de beboschte bergketen waren begonnen, openden ze plotseling een oorverdoovend vuur. De gewerschoten, die in deze nauwe bergkloof als kanonschoten klonken, werden door de rotswanden veelvuldig weerkaatst en maakten een leven als een oordeel; doch de uitwerking was, dank zij de dekking van het zware geboomte, van geen betekenis.

Na een zwaren klim van eenige uren door de *maréchaussées*, later gevolgd door de infanterie en den trein, werd een poging gedaan om door de ravijnen ten Westen van de kloof in den rug van de verdedigers te komen, doch ook hier waren de bergwanden zoo steil en ongenaakbaar, dat van dit plan moest worden afgezien. Daarom werd besloten om langs den kam der bergruggen in algemeen zuidelijke richting op te rukken, en te trachten rechtstreeks de vallei van Tangsé te bereiken. Aldus werd den geheelen dag van 's morgens half zeven tot 's avonds zes uur zonder ophouden doorgeklauterd en gedaald, berg op en berg af, langs een ongebaanden weg en steile hellingen.

De *maréchaussées* en de infanterie konden deze klauterpartij door een onherbergzame wildernis en over puntige rotssteenen nog wel eenigen tijd volhouden; maar voor de ambulance en den trein begon het in de middaguren te spannen. Zoo zoetjes aan was men reeds aan den derden zwaren klim begonnen en waren ruggen gepasseerd met hellingen tusschen de 35 en 38 graden. De paarden hadden geleidelijk hun hoefijzers verloren en konden de hellingen slechts afkomen door zich te laten glijden; en een van de meegevoerde koeien had een poot gebroken en moest worden afgemaakt. Tegen ongeveer 1 uur stond men, vooral met het oog op den uitgeputten trein en de beperkte hoeveelheid *vivres*, voor de vraag, wat er nu verder moest gebeuren.

Men moest naar Tangsé; waar het precies lag wist eigenlijk niemand, ongeveer in zuidoostelijke richting,

maar de bergruggen hadden den troep steeds meer naar het Westen gevoerd . . . De Atjèhsche gids, die gewond in een tandoe werd meegevoerd (hij had bij den ingang van de kloof een schotwond van zijn landgenooten opgelopen) wist heg noch steg meer. Hij was niet de eenige, die adviseerde om van de „onmogelijke” onderneming af te zien. Tot overmaat van ramp begon het in den namiddag te plasregenen, zoo overdadig als alleen in de tropen mogelijk is.

Intusschen had de militaire opnemer Werbata, die zijn opmetingen ten gevolge van den zwaren regen had moeten staken, het werk van den gids overgenomen. Eenige dagen van te voren had hij zich reeds van de vlakte uit een beeld gevormd van het beloop der hoofdruggen, waar men nu door heen dwaalde, en zijn scherpe terreinblik had hem de overtuiging geschonken, dat men inderdaad op den goeden weg was. Toen men dan ook tegen een uur of vier weer voor een breed ravijn stond, was het in hoofdzaak aan Van Heutsz' persoonlijke leiding en de positieve adviezen van Werbata te danken, dat zonder veel aarzelen werd afgedaald, en . . . twee uur later kwam men aan in een smal dal, waar een bergbeekje van Noord naar Zuid doorheen stroomde. En Werbata, ten spijt van den nog steeds stroomenden regen, thans geheel opgelucht, kon dan ook met overtuiging verklaren: „Kolonel, we zijn de waterscheiding tusschen Noord en West gepasseerd, en de kleine bergkali, waar we nu zijn aangekomen, zal wel tot het stroomgebied van de Kroeëng Tangsé behooren.”

Het begon al donker te worden en dus werd het bivak opgeslagen in het bosch aan den oever van het riviértje; bij gebrek aan plaatsruimte legerde de trein met dekking zich op het voetpad in het bosch. De regen bleef den geheelen nacht onverdroten doorkletteren. Van het maken van redelijke tenten of schuilplaatsen was dan ook geen sprake, evenmin als van het aanleggen van vuren; en zoo zat er niets anders op, dan dat het meegevoerde noodrantsoen werd opgepeuzeld, en de nacht

verder bij een plasregen onder den vrijen hemel werd doorgebracht.

Doch ten spijt van al deze narigheden waren de gemoederen weer opgelucht; men was op den goeden weg, en den volgenden ochtend werd reeds om half acht welgemoed afgemarcheerd. De marsch ging stroomafwaarts door het nauwe dal, langs en over de talrijke zware rolsteenen van het bergbeekje, en tegen 12 uur 's middags bereikte de spits een punt, waar de bergbeek in een grootere rivier viel. Deze laatste stroomde van Noordwest naar Zuidoost, en moest dus naar alle waarschijnlijkheid de Kroeëng Tangsé zijn. Dit vermoeden werd nog versterkt, toen bleek dat talrijke voetstappen en andere sporen in het vochtige overzand er op wezen, dat men in de nabijheid van bewoonde oorden moest zijn aangeland.

Nadat de colonne nog gedurende een uur het langs de rivier loopende voetpad had gevolgd, kwam zij plotseeling uit op een open knollenveld met in het midden een hutje, waaruit rook opsteeg, en waarin zij drie Atjèhers aantrof, die rustig bezig waren hun potje te koken. Volkomen verrast namen zij overhaast de vlucht; twee hunner, die met Beaumont-geweren waren gewapend, konden worden neergelegd, de derde ontkwam in het bosch.

Nog een uur later, om 2 uur n.m., trokken de *maréchaussées* de vallei van Tangsé binnen, en bezetten onmiddellijk de zuidelijke heuveltoppen, waar volk op was waargenomen; twee compagnieën infanterie volgden in gevechtsformatie over de vlakte. Toen er echter geen schot viel, werd het bivak betrokken in de hoofdgampong Poeloe Meusigit; en alhoewel de bevolking was gevlucht, kwamen zich al spoedig eenige Atjèhers melden, waaronder de zwager van een der hoofden.

Volgens de verhalen van deze weinige achterblijvers had Teukoe Oema, zoodra hij vernam, dat de onzen waren begonnen met een omtrekking door het gebergte, de beenen genomen, en was hij in gezelschap van zijn onderaanvoerder Panglima Karim en van zijn volgelingen

gen en vrouwen afgetrokken naar de Westkust, in de richting van het landschap Lageuën. De pretendent sultan had de wijk genomen naar Geumpang in de bovenstreken van Meulaboh op de Westkust.

Zoo was tenslotte na een onafgebroken achtervolging van ruim $2\frac{1}{2}$ maand een der sterkste en energiekste verzetsleiders, Teukoe Oema, uit Pidië verdreven. Het is mogelijk, en zelfs zeer waarschijnlijk, dat hij met zijn vlucht naar de Westkust de bedoeling heeft gehad om daar zijn oude spelletje weer te herhalen: Eenige maanden rust nemen in een veilige binnenlandsche nederzetting, tezelfder tijd zijn benden reorganiseeren en trachten zijn munitievoorraad aan te vullen; om dan, als hij weer wat op zijn verhaal zou zijn gekomen, plotseling hier of daar tegen onze troepen op te treden.

Doch dezen keer had hij buiten den waard gerekend; Van Heutsz had zich vast voorgenomen om het contact met Oema niet meer los te laten. Alvorens hierop verder in te gaan, moge eerst nog eenige aandacht worden gevraagd voor den verderen gang van zaken in Pidië. De colonne Van Heutsz was den 28en Augustus te Sigli teruggekeerd, en de gouverneur bevelhebber, die gedurende den bergtocht zijn schoenen had verspeeld, deed zijn intocht met ongeschoeide voeten in de stijgbeugels. De voldoening over het behaalde succes zal er niet minder om zijn geweest. Den volgenden dag vertrok hij met eenigen spoed naar Koetaradja voor het houden van de receptie op 31 Augustus, en 3 September was hij weer in Pidië terug.

Hier hadden de successen van de laatste dagen een heilzamen invloed op den algemeenen toestand uitgeoefend. Voortdurend kwamen hoofden en hun familieleden in onderwerping, en de bevolking keerde in steeds grooter getale naar haar gampongs terug. Een van de belangrijkste tegenstanders in oostelijk Pidië, Teukoe Bén-tara Gloempang Pajoeng, had reeds eenige maanden geleden (1 Juli) pogingen aangewend om in onderwerping te komen. Toentertijd was hij naar het gebied van den

ons goed gezinden Teukoe Béntara Keumangan gevlucht, wiens voorspraak hij had ingeroepen om door de kompeuni in genade te worden aangenomen. Het was echter bij deze poging gebleven, en van een onderwerping was toen niets gekomen. Toen echter op 5 September van twee zijden (van Langiën, een buurstaatje van Gloempang Pajoeng, en van Sigli) berichten binnen kwamen dat het hoofd van Gloempang Pajoeng weer in Keumangan vertoefde, werd er den volgenden nacht een afdeeling maréchaussées heen gezonden, die hem daar inderdaad aantrof, en hem met nog eenige andere aanzienlijke personen gevangen nam. Ook de invloedrijke Teukoe Meuntroë Garot van westelijk Pidië, wien zware voorwaarden waren gesteld, kwam zich desniettemin in de tweede helft van September melden.

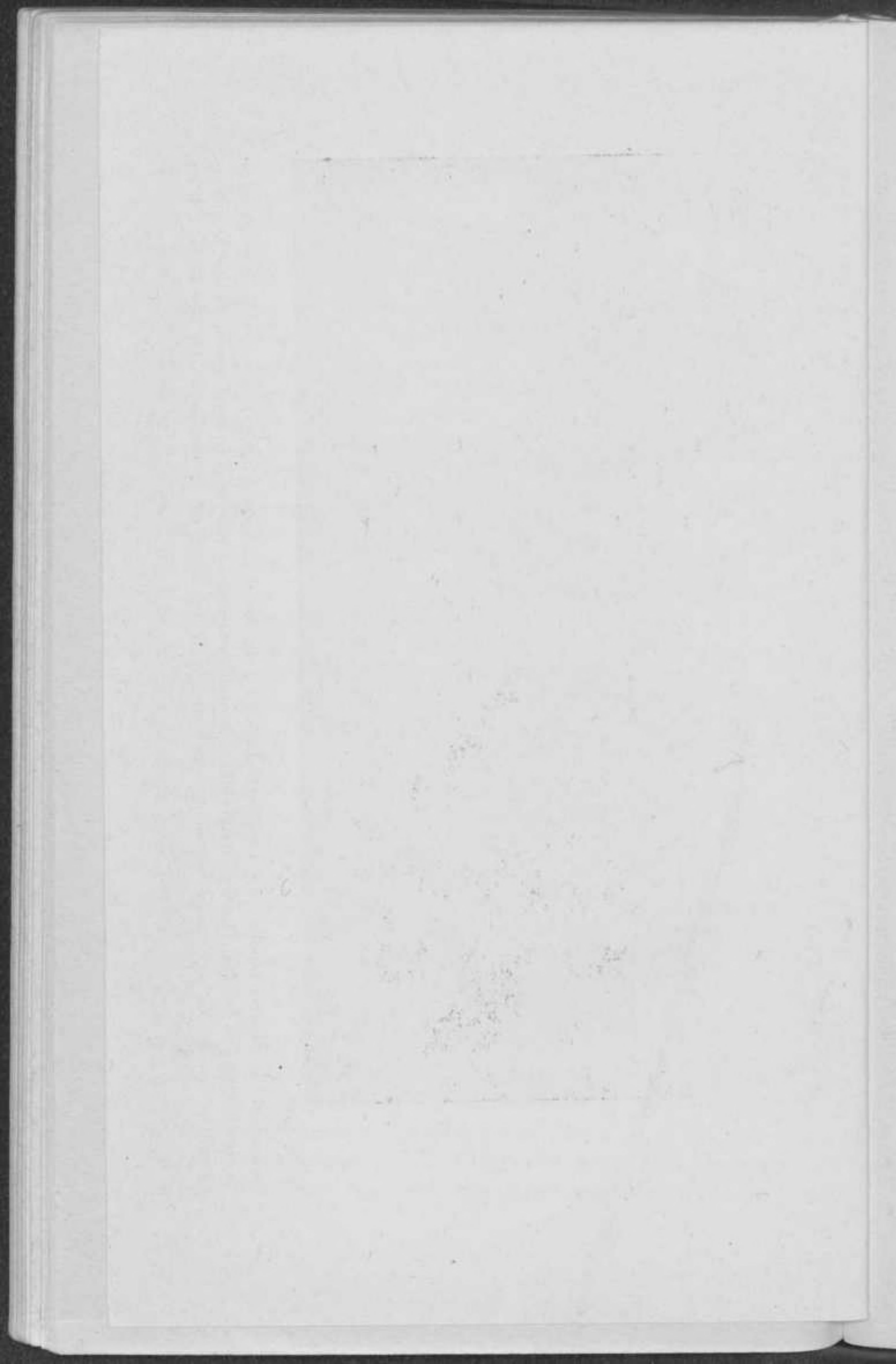
Aan de resultaten met de militaire en politieke actie in Pidië in deze weinige maanden bereikt, weidde Dr. Snouck Hurgronje, die persoonlijk aan verschillende excursies had deelgenomen, eenige beschouwingen in de „Java Bode” van 17/18 October 1898.³⁴⁾

„In vier maanden werd in de Pidiëstreek meer tot stand gebracht dan ooit in zulk een kort tijdsbestek elders in Atjèh en Onderhoorigheden het geval was. Aan Panglima Polém, voor wien zijn erfelijk gebied in Atjèh zelf reeds lang gesloten is, werd het verblijf in de moekim VII onmogelijk gemaakt. Met zijn vrouwelijke familieleden en een kleinen stoet van volgelingen zit hij thans verscholen in een gedeelte der bovenlanden van Samalanga, dat tegen het wettige hoofd van dat landschap in verzet is. Hij onthoudt zich van alle actie, hoopt wellicht op meer ruimte wanneer de expeditie zal zijn afgelopen, maar zal zich deerlijk teleurgesteld zien, wanneer Padang Tidji voorloopig bezet blijft . . .”

Ook richt hij zich met nadruk tegen de „helden van mond en pen”, die kritiek uitoefenden op Van Heutsz’ afkeer tegen branden en plunderen. Hij wijst op de welvarende gampongs, die in Pidië alle behouden bleven, en die daardoor een krachtige basis vormden voor de

Generaal Van Heutsz bij den aanval op Batée Ilië op 3 Februari 1901. Geheel links staat een afdeeling infanterie voor dekking van den staf. Achter Van Heutsz van links naar rechts: kolonel Van der Dussen, majoor Doorman, kapitein Spruijt; achter dezen luitenant Schutstal van Woudenberg en de controleur bij het B. B. Frijling

spoedige pacificatie van het landschap (ibid. pg. 334/335). En zelfs een jaar later achtte hij het nogmaals noodig, om het juiste inzicht van Van Heutsz in dezen in een helder licht te stellen: „Kon men die schoone en rijke gampongs van Groot Atjèh, die bij elke ontwaking der Compagnie uit hare vele sluimeringen, laatstelijk nog in 1896, met doelloozen ijver aan de vlammen prijs gegeven werden, eens uit den grond terug tooveren, hoe geheel anders zou het thans tot rust gebrachte land er uitzien! Thans is er wel geen ter zake kundige meer, allerm minst in militaire kringen, die de roode haan-methode zou willen verdedigen, maar te betreuren is het, dat men zoo veel schade en schande moest lijden, alvorens wijs te worden.” 35)

Zoo kon met een gevoel van groote voldoening worden gewezen op de mooie resultaten, die in korten tijd waren verkregen. In het woelige Pidië, waar wij tot nu toe slechts zeer beperkten invloed hadden kunnen uitoefenen op enkele kustgebieden, en waar de eeuwigdurende oneenigheden tusschen de federaties van de XII en die van de VI oelëëbalangs geregeld tot min of meer ernstige oorlogjes aanleiding hadden gegeven, was thans een centraal gezag gevestigd, en werd van nu af aan met kracht gearbeid aan het handhaven van orde en rust.

Allerwegen was men begonnen met den aanleg van behoorlijke verbindingswegen, de voorbereidende werkzaamheden voor het tot stand brengen van een tramverbinding hadden reeds gedurende de actie een aanvang genomen, en de grondslag werd gelegd voor een geregeld bestuur en rechtspraak. Dat de voorbeeldige zorg, die er aan besteed was, om de gampongs en andere eigendommen der bevolking te sparen, de algemeene stemming in niet geringe mate ten goede was gekomen, spreekt wel van zelf.

Toen de regeling onzer verhouding tot de landschappen der Onderhoorigheden ter sprake kwam, bleek, dat Van Heutsz zich niet kon vereenigen met de wijdloopige redactie van de politieke contracten, welke met de hoof-

den dier landschappen zouden worden afgesloten. Want de ondervinding had bewezen, dat de vorsten zich van den inhoud dier overeenkomsten al bitter weinig aantrokken. En ten spijt van de vele en uitvoerig geredigeerde artikelen, werd onze verhouding tot de betrokken landschappen in de praktijk uitsluitend bepaald door de kracht, waarmede wij onzen wil deden kennen.

Eenige jaren later heeft Dr. Snouck Hurgronje in zijn nota over Djambi (26 Januari 1900) zijn meening over den overtolligen ballast in deze contracten als volgt te kennen gegeven: „Het politieke contract bedingt, met grooten omhaal van woorden een aantal voordeelen voor het Gouvernement, die één voor één, ook zonder vermelding op papier, geheel verzekerd zijn, waar wij onzen invloed op een Inlandschen staat krachtig doen gelden, waarvan echter nooit een enkel tot werkelijkheid buiten het papier geraakt, wanneer wij passieve onthouding betrachten . . . Men maakt zich dikwerf wijs dat zulke contracten waarde erlangen door de veelheid en de nauwkeurige omschrijving der eischen, die men daarin aan het Inlandsche zelfbestuur stelt. Het tegendeel is waar. Bij de sluiting van zulke overeenkomsten zijn het slechts enkele artikelen, die de aandacht der zelfbestuurders trekken, zooals die, waarbij hun inkomsten bepaald worden, of waarbij over de inkomsten van hun gebied wordt beschikt. Voor het overige is het contract voor hen eenvoudig de vorm, waarin zij hun ondergeschiktheid aan het Gouvernement betuigen; zij weten zeer goed, dat de mate dier ondergeschiktheid nooit afhangt van den inhoud dier artikelen, maar wel van de wijze, waarop het bestuur zijnen wil weet te doen eerbiedigen . . . Daarom moeten die overeenkomsten in vorm zoo beknopt mogelijk zijn, maar vooral in het algemeen de belofte der zelfbestuurders bevatten om hun gebied te besturen volgens de inzichten der Regeering, gelijk die hun door de in het contract aangewezen ambtenaren gaandeweg duidelijk gemaakt zullen worden.”³⁶⁾

Op de basis van deze beginselen had Van Heutsz reeds

in Juni 1898 van Pidië uit in een particulier schrijven aan den gouverneur generaal Van der Wyck het denkbeeld aan de hand gedaan om de 18 artikelen der bestaande contracten te vervangen door een „Korte Verklaring”, waarbij de hoofden zouden uitspreken „dat hun landschap volledig tot het grondgebied van Nederlandsch Indië behoort en Zij met de bevolking volkomen onderworpen zijn aan ons gezag en in alles onze bevelen en voorschriften als wettig erkennen.” De Algemeene Secretarie adviseerde echter tegen, en achtte het denkbeeld van den kolonel Van Heutsz niet uitvoerbaar. Toen echter èn Van Heutsz èn Snouck Hurgronje met kracht opkwamen tegen een bestendiging van den ouden toestand, werd ten slotte de eerste uitgenoodigd een officieel voorstel te doen om de bestaande verbandacte door een Korte Verklaring te doen vervangen. In afwachting van een nadere regeling werd de gouverneur van Atjèh reeds gemachtigd om het hoofd van Teunom (met wien wij nog een oude afrekening hadden te vereffenen betreffende het afloopen van het s.s. „Nisero” in 1884) de Korte Verklaring te doen teekenen ter vervanging van de overeenkomst van 1884.

Hiermede had de Indische regeering de Korte Verklaring in beginsel aanvaard, en was door den kolonel Van Heutsz en Dr. Snouck Hurgronje in de Pidië-bivaks van 1898 de grondslag gelegd voor een politiek beginsel, volgens welk later de gouverneur generaal Van Heutsz van 1904 tot 1909 de opbouw van de staatkundige eenheid van Nederlandsch Indië zou voltooien. De Korte Verklaring bevat slechts drie artikelen: 1) De verklaring, dat het landschap een onderdeel is van Nederlandsch Indië en derhalve onder de heerschappij van Nederland staat; 2) dat het zelfbestuur zich zal onthouden van politieke aanrakingen met vreemde mogendheden; 3) dat het zelfbestuur alle regelingen zal nakomen en handhaven, die door de regeering of het gouvernement zijn of zullen worden vastgesteld.

In November 1898 werd Van Heutsz benoemd tot

generaal majoor en in Januari 1899 tot Commandeur in de Militaire Willemsorde.

In den loop van de laatste maanden had Teukoe Oema de Westkust, waarheen hij einde Augustus was gevlucht, niet meer verlaten, doch de veiligheid, welke hij er zocht, had hij niet gevonden. Eenige dagen na zijn aankomst in Lagenën landde daar een colonne ter sterkte van een bataljon infanterie en zes brigades maréchaussées onder commando van den luitenant kolonel Van der Dussen; doch deze vernam, dat Oema reeds was vertrokken naar het zuidelijker gelegen Teunom. Onmiddellijk rukte de colonne Van der Dussen naar het Zuiden om hem op te sporen; en deze opmarsch werd het begin van een hardnekkige achtervolging, welke maanden duurde, waarbij Oema's benden elke ontmoeting met de onzen zoo veel mogelijk vermeden, en zij voortdurend uitweken. Dagen lang marcheerde de colonne naar het Zuiden, om dan plotseling te vernemen, dat Teukoe Oema naar het binnenland was getrokken, en zich weer noordwaarts verplaatste.

De omstandigheden, waaronder deze achtervolging plaats had, waren hoogst ongunstig. Bijna dagelijks vielen zware tropische plasbuien, de verkeerspaden, voor een groot deel bestaande uit gevelde boomstammen door uren gaans breede moerassen, stonden in den regel tot een meter en soms meer onder water, veelal was er dagen lang geen gelegenheid om de kleeding te drogen, en zoo ploeterde de „modder-colonne” van Noord naar Zuid, van Zuid naar Noord, en dan weer terug, echter steeds en zonder ophouden achter Oema's spoor. De eenige schrale troost bij deze afmattende achtervolging was de zekerheid, dat Teukoe Oema, die met zijn vrouwen en gevolg, met zijn trein en zijn geheele bezit dagelijks, onder gelijke omstandigheden, van nachtkwartier moest veranderen, het minstens even hard te verantwoorden had als zijn achtervolgers.

Deze jacht had reeds onafgebroken vijf maanden ge-

duurd, toen Oema ten slotte een poging wilde wagen om door een vermetelen zet zijn positie te redden. Op 10 Februari waren van den post Meulaboh alle beschikbare troepen uitgerukt, om Oema's nederzetting aan de Wojla te omsluiten. Hierop had hij gewacht, en 's avonds trok hij met zijn geheel macht, geschat op ongeveer 800 man, langs eenige boschpaden naar de kust en vervolgens zuidwaarts naar Meulaboh. Men was van plan om eerst brand te stichten in de houten gebouwen van den in de nabijheid van den post gelegen pasar; en wanneer de kompeuni dan met de brandspuiten naar buiten zou komen om te helpen, zou men met een geweldige overmacht de poort binnendringen en de zwakke bezetting over de kling jagen.

Generaal Van Heutsz, die op dat oogenblik te Meulaboh was, had door spionnenberichten vernomen, dat er iets broeide en liet daarom aan het strand bij Oedjong Kala, ongeveer 20 minuten gaans Noord van Meulaboh, een hinderlaag leggen, waarvoor nog slechts een groepje van 2 Europeanen en 18 Javanen onder den luitenant Verbrugh ter beschikking was. Aan een algemeen aanval door Teukoe Oema geloofde op dat oogenblik eigenlijk niemand.

Dezen keer bleken de berichten echter juist te zijn geweest, en stond het kleine troepje van Verbrugh iets na middernacht vrij plotseling voor de geweldige overmacht van Oema's bende. Met een aan roekeloosheid grenzende stoutmoedigheid wist Verbrugh met zijn 20 getrouwen door plotselinge overstelpende salvo's een dusdanige verwarring in Oema's hoofdmacht te stichten, dat alles, door een panischen schrik bevangen, aan den haal ging; Oema en verschillende van zijn voornaamste onderaanvoerders sneuvelden, en van het oogenblik van algemeene paniek maakte Verbrugh wisselijk gebruik om met zijn kleine troep zoo spoedig mogelijk naar Meulaboh terug te trekken.

Na Oema's sneuvelen en na den zwaren slag, welke aan zijn bende was toegebracht, bleef de colonne Van

der Dussen nog een paar maanden ageeren, totdat de restanten van Oema's krijgsmacht her- en derwaarts verspreid, een goed heenkomen hadden gezocht, en keerde zij vervolgens naar Koetaradja terug.

In dien tijd was de toestand in Groot Atjéh zelf aanmerkelijk verbeterd. Panglima Polém en enkele andere vijandelijk gezinde hoofden waren steeds verder van hun erfelijk grondgebied verdreven, en nog slechts enkele kleine benden kwaadwilligen hadden getracht in de sagi der XXII moekims een slappe guerilla vol te houden. Toen zij echter in het eerste semester van 1899 krachtdadig werden achtervolgd door colonnes, welke in tijdelijke bivaks aan den rand van het onbewoonbaar gebergte werden gelegerd, was ook hier voor hen het spel spoedig verloren. Medio 1899 kon de oorlog in Groot Atjéh als geëindigd worden beschouwd.

Op dat tijdstip had de voorbereidende pacificatie-arbeid hier reeds gedurende eenige jaren zijn heilzaam werk verricht. De hoofden waren er geleidelijk aan gewend geraakt om, gesteund door een krachtig bestuur, leiding te geven aan de bevolking bij de aanpassing aan normale toestanden. De verkeerswegen werden behoorlijk onderhouden, de openbare reinheid van gampongs en erven, waarop vroeger alles viel aan te merken, liet zoo goed als niets meer te wenschen over, en wanneer er soms hier of daar iets haperde, was dat in den regel een gevolg van achterlijkheid of gebrek aan inzicht, zelden van gebrek aan goeden wil. Om kort te gaan, over het algemeen werden toen reeds in Groot Atjéh de aanwijzingen in het belang van hygiëne, orde en rust met grootere zorg opgevolgd dan in menig gebied elders in de buitengewesten, waar z.g. rust heerschte. De Atjèhsche handelaren waren hun zaken weer gaan drijven als van ouds, de Atjèhsche winkels waren weer herrezen, de levendige markten kwamen onder geregeld toezicht, en voor haar rechtszaken onderwierp de bevolking zich vol vertrouwen aan de beslissingen van de

door onze ambtenaren gepresideerde inlandsche rechtbanken.

In de Onderhoorigheden was het echter anders gesteld. De voornaamste verzetsleiders, uit Pidië verdreven, zwierven thans in de staatjes ter Noordkust rond. Reeds had Van Heutsz hier in September en October 1898 geageerd, en het verzet in de Pasè-streek (ten Westen van de Kroeëng Djambo Ajé bij Diamant punt) gebroken. Doch dit laaide weer op, toen in Juni 1899 Teungkoe Tapa', thans vergezeld van talrijke vijandelijke benden uit de Gajo landen, in de Pasé-streek verscheen om den heiligen oorlog tegen de Hollanders te voeren.

Van Heutsz trok er heen, vond de gampongs zwaar versterkt, en over het geheele gebied verspreid talrijke sterke bentengs. Trachtten de Pasèërs aanvankelijk nog stand te houden in hunne soms honderden meters lange met dikke aarden wallen en zware versperringen versterkte gampongranden, toen zij weer kennis hadden gemaakt met de onstuimigheid van de maréchaussée- en infanterie-aanvallen, kwam de schrik er dusdanig in, dat, waar onze colonnes zich ook vertoonden, de zwaarste stellingen overhaast werden verlaten. Teungkoe Tapa en zijn volgelingen vluchtten reeds na de eerste klappen naar het Gajo-land, en in September hadden alle hoofden van het Pasè-gebied (met uitzondering van Teukoe Tji' Geudong) zich onderworpen. Daarna stak Van Heutsz de Djambo Ajé rivier over, en maakte hij een tocht langs de geheele Oostkust van Atjèh van Noord naar Zuid, slechts begeleid door een 50-tal cavaleristen. Ten slotte had deze rit meer van een inspectiereis dan van een krijgstoct; in alle landschappen waren wegen, bruggen en ponten vrijwel geheel naar wensch in orde gebracht. Eigenlijk was met de beëindiging van de tochten ter Noord- en Oostkust van 1898 en 1899 het oorlogswerk in grooten stijl afgelopen.

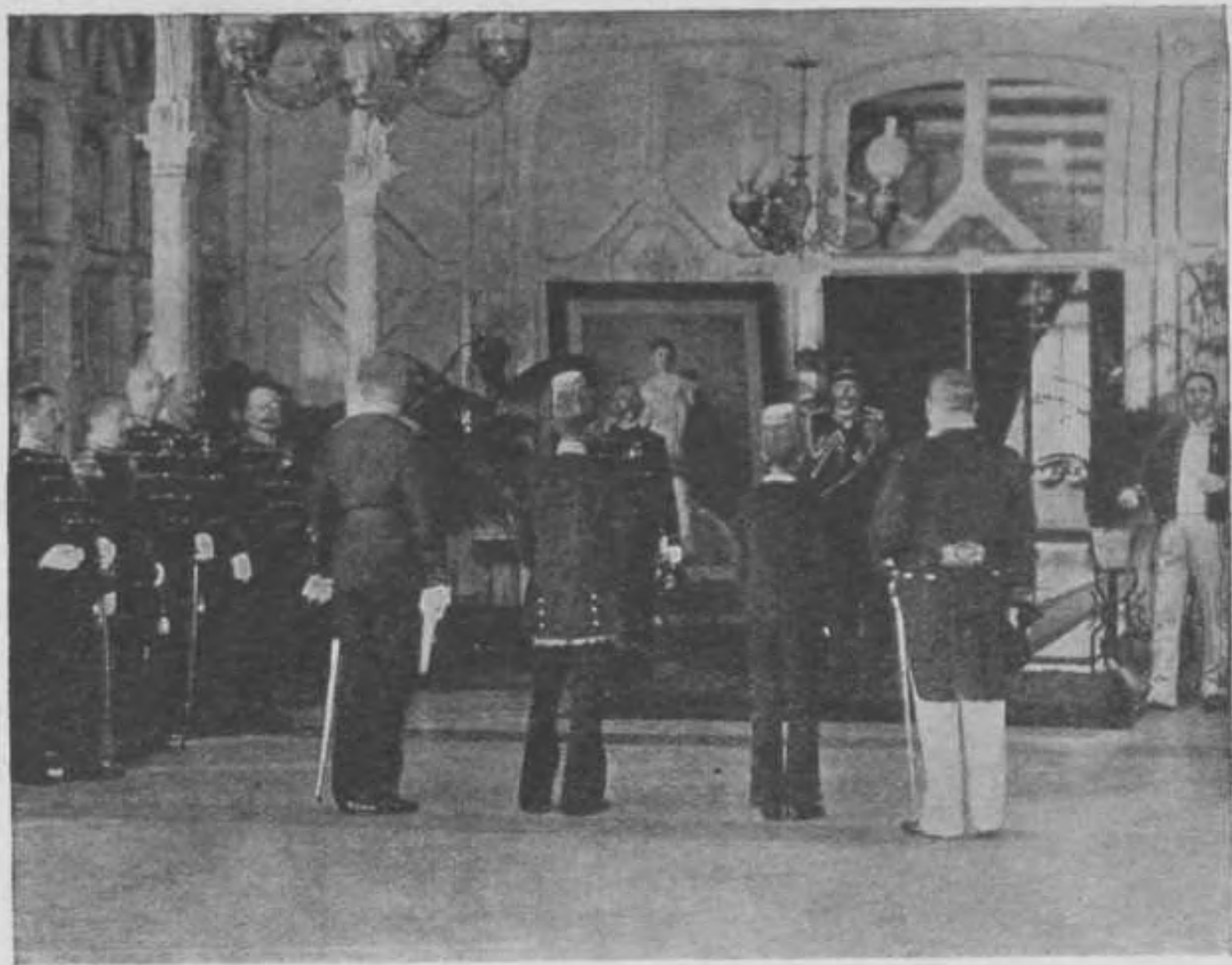
Thans zou de tijd aanbreken, dat grootere en kleinere

patrouilles de taak zouden moeten voleinden, die met de groote excursies van de jaren 1896—1899 was begonnen, en waarbij de onderaanvoerders een zwaardere verantwoordelijkheid kregen te dragen, dan bij de tochten in groote verbanden het geval was geweest. Dr. Snouck Hurgronje, die nu reeds sedert 1½ jaar verschillende excursies persoonlijk had gevolgd, gaf in zijn beschouwingen over de excursies ter Noord- en Oostkust een beschrijving van den geest, welke de troepen en hun aanvoerders bezielde, die met de nu volgende actie zouden worden belast.

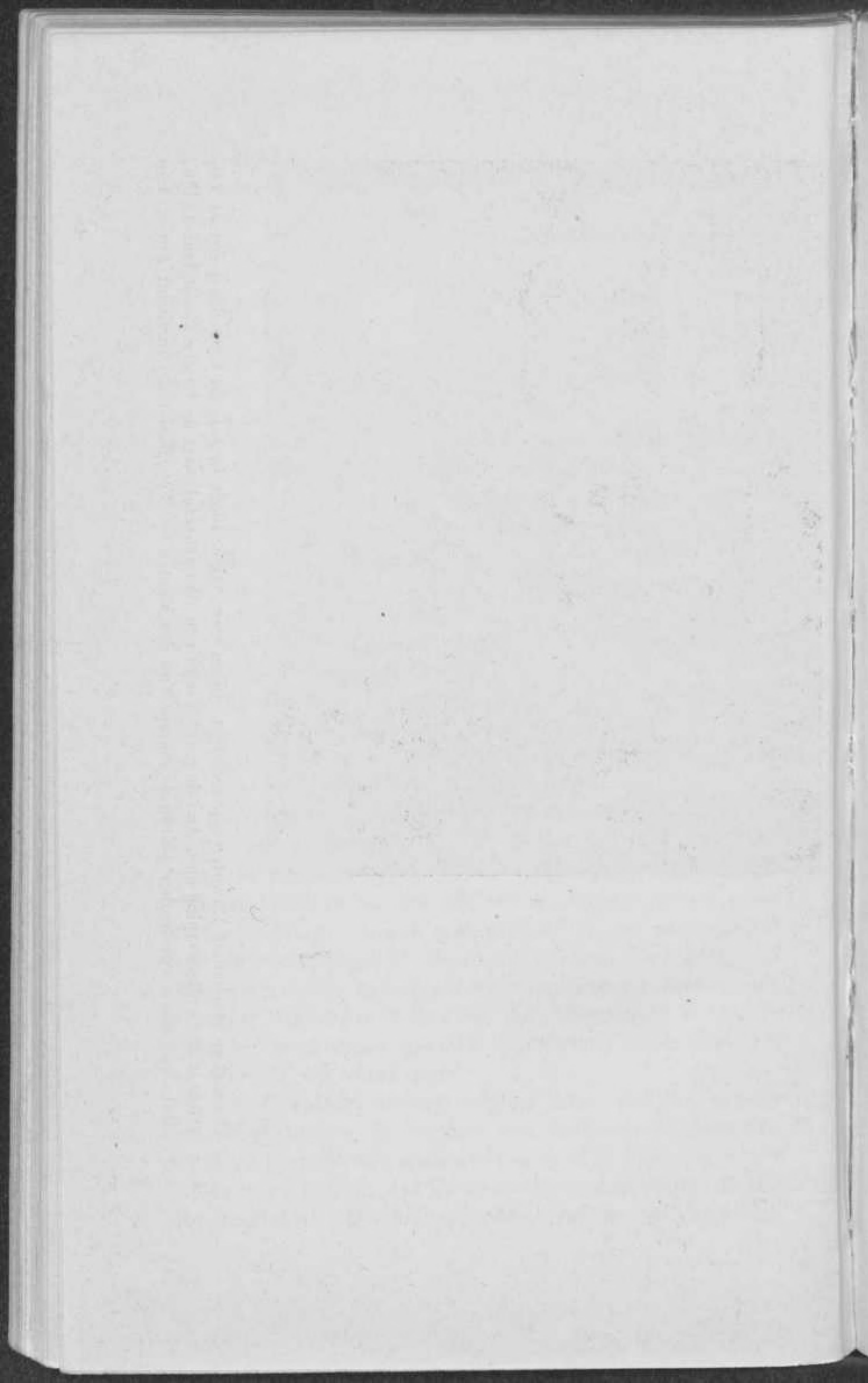
„... Allen werken met opgewektheid en lust, daar zij weten geen Danaïdenvat te vullen³⁷⁾, maar ieder voor zijn deel, mede te arbeiden aan een taak, die zij haar voleinding zien naderen. Dit ziet men ook bij de militaire operaties; aan het succes wordt nooit een oogenblik getwijfeld. Toen de colonne na een vermoeienden dag ietwat laat in den namiddag op de vlakte aankwam, die grootendeels begrensd werd door de zwaar versterkte stellingen van Matang Koeli, en de vijand het vuur opende, spoorde de generaal tot wat spoed aan: „Maakt wat voort met den aanval, want we moeten daar (in die vijandige gampongs) bivakkeeren en ik wil liefst niet, dat de trein in het donker moet binnenkomen.” Soortgelijke orders worden niet gegeven bij wijze van bravoure of om den troep moed in te spreken, neen, geheel op dezelfde manier als een wandelaar zijnen gezelschap tot versnelling van den pas uitnoodigt om niet te laat voor het middagmaal thuis te komen. Het feit, dat allen dit gansch natuurlijk vinden, teekent echter den toestand. De vraag: „hoe zal dat afloopen?” wordt in 't geheel niet meer gesteld, hoogstens: „zou het laat worden eer we klaar zijn?”

Geen blauwe of andere leugens meer. De gouverneur kan de regeering de loutere waarheid voorleggen, omdat deze niets bevat, waarover men zich schamen moet.

Men mag hopen, dat de gunstige verandering, die de nieuwe richting bewerkte, in den ijver, het plichtsbesef,

Toeankoe Moehamat Dawot, ex pretendent sultan van Atjèh, biedt in Januari 1903 den generaal Van Heutsz zijn onderwerping aan. Aan de rechterhand van den generaal staat de kapitein adjudant Colijn; links van den ex pretendent sultan de majoor Van der Maaten. — Foto Koloniaal Instituut Amsterdam

het zelfvertrouwen van degenen, die in Atjèh werken, haren weerslag zal vinden bij het publiek, inzonderheid bij hen, die geroepen zijn om mede over de Atjèh-politiek beslissingen te nemen." 38)

Met de „blauwe leugen" doelde Snouck op het officieele blauw gehectografeerde periodieke Atjèh-verslag uit den tijd van den generaal Deijkerhoff. In de wandeling had dit niet altijd betrouwbare verslagje den beteekenisvollen naam gekregen, dien Snouck hier noemde.

Van het oogenblik af, dat Van Heutsz het bestuur in Atjèh in handen had genomen, kreeg de pers echter zonder voorbehoud toestemming om de journalen van de civiele en militaire gezaghebbers in te zien, en daaruit op eigen verantwoordelijkheid de stof te putten voor haar berichtgeving.

In den loop van de laatste bewogen jaren had het leger aldus een leerschool doorloopen, waardoor het zich geleidelijk had ontwikkeld tot een betrouwbaar en krachtig gezagsorgaan, en tevens tot een soepel werkend pacificatie-instrument. Zonder Van Heutsz zou de stimuleerende kracht bij deze merkwaardige omvorming hebben ontbroken, want zelden heeft een aanvoerder door zijn voorbeeld, door zijn optreden, kortom door zijn geheele persoonlijkheid zoo algemeen onder officieren, kader en soldaten opvoedend gewerkt als hij. Van Heutsz, die overal en altijd aan het hoofd van zijn troepen ageerde, officieel *achter*, maar inderdaad in den regel in de voorhoede, die zijn meeste officieren en vele onderofficieren persoonlijk en bij naam kende, die overal daar plotseling opdook, waar de grootste moeilijkheden waren, Van Heutsz was voor allen zonder uitzondering *het* voorbeeld van den kundigen en scherpzinnigen aanvoerder; maar in kritieke oogenblikken van spanning voelde ook ieder in hem den onversaagden krijgsmakker, op wiens onvoorwaardelijken vollen steun nooit tevergeefs werd gerekend.

Gedurende de excursies zagen tientallen en honderden hem bijna dagelijks zooals hij was, eenvoudig, rondborstig, wars van alle koude drukte en overbodigen omhaal, als een aanvoerder wien beduchtheid om eigen veiligheid ten eenen male vreemd was, die een onbeperkt vertrouwen had in den goeden uitslag van zijn ondernemingen, en die zelfs in de kritiekste momenten rustig, opgewekt en vol goeden moed bleef. Waar en onder welke omstandigheden hij ook de leiding had, steeds sloeg deze stemming als vanzelf op zijn omgeving over. Van hoog tot laag hadden allen een ongeschokt vertrouwen in zijn leiding; en ten spijt van zijn gemoedlijken en kameraadschappelijken omgang met allen, zag toch een ieder in hem in de eerste, de tweede en de derde plaats den aanvoerder, den generaal.

Omgekeerd had Van Heutsz aldus een kring om zich heen geschapen van onverschrokken beproefde medewerkers, op wie hij te allen tijde kon rekenen: mannen van Jan Stavast, die streden om de eer de moeilijkste en gevaarlijkste opdrachten te mogen uitvoeren, van wie hij daarbij een onvoorwaardelijke toewijding eischte voor hun zware taak, doch die hij dan ook extra beloonde, of al naar gelang van hun capaciteiten zonder omwegen met negatie van rang- of ancienniteitsbezwaren op voor-aanstaande leidende posten plaatste.

IJverige toegewijde officieren met initiatief en durf en een gezond verantwoordelijkheidsbesef, die, wanneer noodig, van een opdracht durfden afwijken, konden altijd op zijn steun rekenen. En wanneer, nog jaren later, stoute gewaagde ondernemingen uit die jaren ter sprake kwamen, volgde niet zelden een: „Maar . . . hij wist dat Van Heutsz onvoorwaardelijk achter hem stond.”

Naast den pacificatie-arbeid werd thans allerwegen de rustelooze achtervolging van de uitgeweken verzetslieden voortgezet, en in het bijzonder die van Panglima Polém, den pretendent sultan, Teukoe Tji' Peusangan, Teukoe Bén Peukan (Meureudoe), Teukoe Bén Blang Pidië (Westkust) en verschillende teungkoes, aanvoer-

ders van de oelama-partij. Bovenaan op het programma stonden Polém en de pretendent sultan, die achtereenvolgens werden verjaagd uit Meureudoe, Samalanga en Peusangan en ten slotte werden verdreven uit Tjot Pi, den „Zetel der Veiligheid” in het heuvelland van Peusangan, waar de vijand 34 dooden in onze handen liet.

Van de gelegenheid, dat Van Heutsz met zijn chef van den generalen staf, den majoor Van Daalen, in 1900 op de Westkust nog een oude afrekening vereffende met nog rondzwervende benden van den gesneuvelden Teukoe Oema, maakte hij gebruik om de voorbereidingen te treffen voor den aanleg van een colonneweg van Meulaboh via de bovenstreken van Wojla, Geumpang en Tangsé naar Sigli. Op dezen tocht ontving Van Heutsz bericht, dat de pretendent sultan en Panglima Polém in het zuidelijk heuvelterrein van Samalanga op de Noordkust weder sterke stellingen hadden aangelegd en bezet.

In Januari 1901 wordt een krachtig optreden tegen dit verzet voorbereid. De gouverneur Van Heutsz neemt zelf wederom het commando van de expeditie, die in Meureudoe en Samalanga zal opereeren, op zich. Na een voorbereidende beschieting door het geschut van de marine op de sterke heuvelstelling van Tanah Mirah, wordt deze zonder verzet door den vijand prijs gegeven, en rukken de troepen naar het binnenland op. Het centrum van 's vijands stelling was het zwaar versterkte Batèë Ilië', waar reeds in 1880 de bekende generaal „Eén-oog” het hoofd had gestooten. Ook deze stelling wordt tengevolge van een doelmatig artillerievuur grootendeels door den vijand verlaten. Vijf van zijn sterke bentengs geeft hij prijs, alleen het oude Batèë Ilië' van 1880 wordt hardnekkig verdedigd.

Als dan op den 3en Februari Van Heutsz (op zijn verjaardag) het sein geeft voor de bestorming, zullen de verdedigers van het in Atjèhsche oogen roemrijke Batèë Ilië' toonen wat een „dapper vrijheidlievend volk”, zoo-

als de ridderlijke Van Heutsz onze tegenstanders op Noord Sumatra noemde, vermag.

Wederom stormen de *maréchaussées* voorwaarts, wederom dringen zij met ware doodsverachting door de versperringen en over de wallen heen, en als zij zich dan van alle zijden als een niet meer tegen te houden lawine op de verdedigers stortten, en ook hier de Atjèhsche zaak weer verloren blijkt, dan steekt een Atjèhsche Van Speyck de lont in het kruit en maakt een geweldige ontploffing een dramatisch einde aan dit voor vriend en vijand roemrijk krijgsbedrijf. Deze actie kostte ons een verlies van 5 gesneuvelden en 27 gewonden, waaronder 3 officieren. De vijand liet in onze handen achter 71 dooden, die, al hadden zij dan niet kunnen overwinnen, toch hadden weten te sterven als helden. Het verzet was hiermede gebroken.

De plaatselijke actie in Samalanga verhinderde niet, dat de rustelooze achtervolging van de hoofdleiders van het verzet voortdurend in intensiviteit toenam. Tal van *maréchaussée-patrouilles* zaten hen dag en nacht op de hielen, en eindelijk waren zij in den loop van het jaar 1901 genoodzaakt om de wijk te nemen naar het voor ons onbekende binnenland, het Gajo-gebied. De Gajo's, bekend om hun godsdienstig fanatisme, die reeds eerder naar de kuststreken van Idi en van de Pasè-streek waren getrokken, om aan den strijd tegen de Hollanders deel te nemen, verleenden ook thans den uitgewekenen alle gevraagde hulp en steun.

Doch ook ten spijt van deze hulp, brak met het jaar 1902 voor deze opgejaagde hoofden, die met hun gevolg voortdurend van het eene nachtkwartier naar het andere moesten vluchten, een enerveerende tijd van toenemende spanning en onrust aan, die tenslotte hun weerstandsvermogen zou uitputten. Ervaren ondercommandanten als een majoor Van Daalen, kapitein Van der Maaten, kapitein Schneiders, kapitein Colijn, luitenant Scheepens, luitenant Christoffel en anderen doorkruisten met hun *maréchaussée-patrouilles* alle oorden, waarheen de verzets-

leiders een goed heenkomen zochten: Bewoonde gebieden en verlaten nederzettingen, oerwouden en moeras-wildernissen, heuvelland en gebergte, bergkloven en grotten, kustgebieden en Gajo-land.

Eindelijk was de pretendent sultan aan het einde van zijn uithoudingsvermogen gekomen. 26 November 1902 overviel een *maréchaussée-colonne* een van zijn schuilplaatsen, waarbij zijn vrouw werd gevangen genomen; op 25 December ondergaan zijn meest geliefde bijvrouw en zijn zoon hetzelfde lot; 10 Januari geeft de pretendent sultan zelf alle verdere verzet op en komt hij in onderwerping, niettegenstaande hem van te voren was verzekerd, dat er van een herstel van het sultanaat geen sprake meer kon zijn.

Toen concentreerde zich de werkzaamheid van de *maréchaussée-patrouilles* ter Noordkust op de achtervolging van Panglima Polém. Op 21 Maart werden zijn moeder en eenige familieleden gevangen genomen door een *maréchaussée-colonne* onder den kapitein Van der Maaten, op 30 Augustus werd hem een gevoelige klap toegebracht in het Pasè-gebied door de luitenants Brewer en Christoffel, en thans was ook bij hem de maat vol: 6 September kwam hij zich in gezelschap van een der verzetsleiders van het sultansgeslacht, Radja Keumala, en met een gevolg van ruim 150 man en vele vrouwen, melden bij den kapitein H. Colijn, civiel gezaghebber te Lho' Seumawè.

De reactie op dit succes was voor de pacificatie van groot belang. Talrijke uitgewekenen vooral uit de XXII moekims keerden naar hun gampongs terug, en met uitzondering van Teukoe Ali Ba'ët onderwierpen zich alle nog voortvluchtige landschapshoofden van de XXII moekims. Ook verschillende andere verzetshoofden boden hun onderwerping aan; en ten slotte staakte ook Teukoe Bén Peukan, een van de belangrijkste verzetsleiders uit Pidië, de vijandelijke actie, en kwam met zijn geheele bende in onderwerping, hierbij 450 voorladers en donderbussen inleverende.

Thans restte nog de invoering van een geregeld bestuur in de Gajo- en Alaslanden, en werd den luitenant kolonel van den generalen staf Van Daalen opgedragen het verzet in dit gebied te breken, contact te zoeken met de hoofden en een geregeld bestuur in te voeren. Den 9en Februari 1904 begon Van Daalen zijn beroemden tocht met tien brigades (200 man) *maréchaussées*. Wel waren de Gajo's om hun godsdienstig fanatisme bekend, ook werd daarom wel op verzet gerekend, doch wat de colonne Van Daalen ten slotte in dat gebied aantrof, ging alle verwachtingen verre te boven.

Van het dicht bevolkte gebied met groote en welvarende, maar zwaar versterkte gampongs, waren zoowel de vrouwen als de mannen tot een ongekend hoogen graad van godsdienstig fanatisme opgezweept. Met groote hardnekkigheid werden de gampongs verdedigd, en bij het binnendringen van de versterkingen ontwaarden de onzen tot hun ontzetting, dat vrouwen en soms zelfs kinderen aan den strijd deelnamen; en wel met een blind fanatisme als tot dien dag nimmer in den Archipel was waargenomen. Ten spijt van de groote moeite die men zich gaf om te trachten de vrouwen te sparen, haar in de gelegenheid te stellen om voor den aanvang van de gevechten de gampongs te verlaten, of wel gedurende en na de gevechten te ontsnappen, was het herhaaldelijk onmogelijk hierin te slagen. Triest gevolg van een systematische oorlogsophitsing, waarbij men aan de vrouwen de ongelooflijkste lasterverhalen had gedaan, over de behandeling, die zij van onze troepen zouden hebben te verduren.

Gedurende het halve jaar, dat deze meesterlijk geleide tocht duurde, ontving men slechts een paar maal onderweg versterking door middel van colonnes van de Oostkust van Atjèh en van Medan. Overigens is deze kleine troepenmacht gedurende den geheelen duur der excursie, van af Atjèhs Noordkust door het binnenland via Gajo-, Alas- en Batakgebied naar Singkil, aangewezen geweest op eigen kracht. Eerst nadat tal van kleine

schermutselingen waren geleverd en op een tiental verschillende plaatsen onderweg zware, verbitterde gevechten en bestormingen waren uitgevoerd, waarbij de tegenstanders verliezen van verscheidene duizenden dooden hadden geleden, kon de rust worden hersteld, en had de bevolking van het geheele gebied haar onderwerping aangeboden. Nadat zij eenmaal het hoofd had gebogen, heeft de bevolking zich echter volkomen in den nieuwen toestand geschikt, en verder loyaal met het bestuur meegewerkt.

Hiermede waren onze troepen doorgedrongen tot in de diepste binnenlanden van het gewest, en was de verovering van het geheele Atjèhsche gebied een feit geworden. Doch hoewel het verzet thans allerwegen was gebroken, zwierven in een groot deel van de Onderhoorigheden nog verschillende leiders van de fanatieke oelamapartij en nog onverzoenlijken rond, die trachtten de guerrilla gaande te houden en een algemeene onrust op te wekken. Het onschadelijk maken van deze elementen en de verdere pacificatie van Atjèh zou de taak worden van Van Heutsz' opvolgers.

11 Juni 1904 vertrok Van Heutsz naar Nederland, van waar hij eenige maanden later als gouverneur generaal naar Nederlandsch Indië zou terugkeeren. Het gouverneurschap van Atjèh en Onderhoorigheden had hij overgedragen aan den generaal majoor Jhr. J. C. v. d. Wyck. Dr. Snouck Hurgronje was reeds een jaar te voren van Atjèh naar Java vertrokken.

VII. GOUVERNEUR GENERAAL VAN NEDERLANDSCH INDIE

De generaal Van der Wyck had van Van Heutsz het bewind overgenomen van een gewest, waar het bestuur thans zijn volle aandacht kon wijden aan de verdere pacificatie en aan het onschadelijk maken van de kwaadwillige elementen, welke de pacificatie tegenwerkten. Voor de Onderhoorigheden was uiteraard het streven er op gericht om hier eenzelfde toestand van orde, rust en ontluikende welvaart te scheppen, als reeds sinds medio 1899 in Groot Atjèh bestond.

De maatregelen, door Van Heutsz genomen om verschillende zoons van oelèëbalangs, aanstaande hoofden van landschappen, op Java voor hun taak te doen opleiden en hun blik te verruimen door een langdurig verblijf buiten Atjèh, begonnen thans vruchten af te werpen. De samenwerking met hoofden en bevolking bij de pacificatiemaatregelen was steeds soepeler geworden. Hun medewerking bij den aanleg van secundaire wegen liet dan ook zoo goed als niets te wenschen over. Daarnaast werd door de zorg van het gouvernement het net van hoofdwegen voortdurend uitgebreid, en op het oogenblik, dat Van Heutsz het bewind overgaf, was er in Atjèh reeds een net van goede bruikbare wegen aanwezig van totaal een duizendtal kilometers en van ruim 300 kilometer tramweg. Hoewel ook de beweegbaarheid van de troepenmacht door deze verkeersmiddelen belangrijk werd verhoogd, gold toch bij den aanleg in de eerste plaats de economische waarde voor de ontwikkeling van de streek.

Geleidelijk was ook de positie van de hoofden geregeld, en was in de eerste plaats orde gesteld op hun in-

komsten. O.a. bepaalde een besluit van 1899, dat de z.g. hasilgelden bij in- en uitvoer niet meer door de hoofden zelf zouden worden geïnd, doch door gouvernementsambtenaren. Op den voorgrond stond hierbij, dat de inkomsten der hoofden uit deze hasilgelden door de nieuwe maatregelen niet achteruit mochten gaan, en ieder zijn rechtmatig aandeel moest krijgen. Het sultans-aandeel kwam uiteraard aan het gouvernement.

Ook de aanvragen door Europeesche maatschappijen voor het vestigen van landbouw- en houtkapondernemingen, en voor het doen van opsporingen op mijnbouwkundig gebied hadden bij Van Heutsz een gunstig onthaal gevonden, en waren hem tevens een welkom middel ter bevordering van de pacificatie geweest. En dank zij Van Heutsz' krachtig vertoog was in 1903 het mailcontract met de stoomvaartmaatschappij „Nederland” gewijzigd, en de Sabang Baai (op Poeloe Wè) in het mailverkeer opgenomen.

Door deze en tal van sociale maatregelen in het belang van land en volk was Atjèh, te midden van het oorlogsgeweld, een land geworden, waar geleidelijk geregelde toestanden werden geschapen. Door een gepaste bezuiniging en een doelmatig gebruik van de beschikbare hulpmiddelen waren ook de uitgaven voor dit alles binnen normale grenzen gebleven. De sterkte van de troepenmacht was gemiddeld niet veel groter geweest dan in tijden, dat er geen feitelijke militaire actie werd gevoerd. Nooit was in enkele jaren tijds met zoo beperkte middelen een dergelijk succes in Atjèh bereikt, noch op militair, noch op politiek, noch op sociaal gebied. Van de fameuse vrees van opvolgende regeeringen, dat een hernieuwde agressie onze personeele en financieele krachten te boven zou gaan, was niets overgebleven. Ze was verdwenen als sneeuw voor de zon.

Zelfs een heftig tegenstander als Van Kol, die nog in November 1897 een motie in de Tweede Kamer had ingediend, waarvan de strekking feitelijk er op neer kwam, dat ons niets anders overbleef dan Atjèh te verlaten, was

bekeerd. In 1902 had hij nog een reis naar Atjèh gemaakt om zich persoonlijk eens op de hoogte te gaan stellen van den zijns inziens onhoudbaren toestand. En het resultaat?

„... De Atjèhers hebben onder Van Heutsz geleerd ons geldelijk beheer te vertrouwen, de eerlijkheid onzer rechtspraak te erkennen, geloof te hechten aan het eenmaal door ons gegeven — vroeger zoo vaak gebroken — woord. Wij heffen den hassil en maakten een einde aan de tallooze knevelarijen en vexatiën der vorsten; wij verdeelen op strikt eerlijke wijze de belastingen over allen. Wij beletten den smokkelhandel, gaan knoeierijen tegen, en bewerkten dat de hoofden belang hebben bij de welvaart van hun land...

Als verdere middelen van pacificatie kunnen wij noemen: de aanleg van spoor- en andere wegen, waardoor de handel bevorderd, de veiligheid verzekerd wordt;

het bouwen van passars, keudé's (winkelhuizen), tot vermeerdering der inlandsche markten;

het bevorderen van cultures, o.a. van peper en tabak; de petroleum-industrie, die veel geld bracht onder de gewinzieke Atjèhsche bevolking;

de registratie der bevolking ter onderscheiding der „djahats" en tot het verkrijgen eener volkstelling;

het invoeren van veepassen, waardoor veediefstal wordt tegengegaan;

het herstellen der hoofden in hun gezag en de opleiding hunner zonen door een goed inlandsch onderwijs.

.....

En dit is verkregen door den tact en het genie van iemand, die zich meer staatsman toonde dan militair... Een reuzenvooruitgang is merkbaar sedert *deze* gouverneur het heft in handen nam.

.....

Ik verkeerde (in Atjèh) in een atmosfeer van eenvoud en oprechtheid, van energiek willen en van openhartigheid in woorden en daden. „Gij kunt alles onderzoeken, allen ondervragen, elk gegeven opeischen, want wij heb-

ben U niets te verbergen", dat was de mannentaal, die ik hooren mocht." 39)

Deze zoo treffend juiste en rake beschrijving van den man, die het gewest doorreisde, en die met eigen oogen had gezien, alles wat hij wenschte te zien, was voor velen van Van Kols geestverwanten . . . een groote teleurstelling. En toen heette het: „Van Kol heeft zich in Atjèh laten bedotten."

Op den 11den Juli 1904 kwam Van Heutsz in de residentie aan, en het moeilijk uit den plooi te brengen Den Haag had zich gereed gemaakt om hem met een feestelijke ontvangst te huldigen. In het Hôtel des Indes, het Raadhuis, den Dierentuin en elders waren comité's aanwezig, die den overwinnaar van Atjèh zouden ontvangen. Doch nadat hij had gesproken op de hem eigen onbevange, prettige en duidelijke manier, was het allen duidelijk geworden, dat zij geen triomfator hadden verwelkomd. Zóó had *hij* dien dag niet begrepen, hij voelde zich in hoofdzaak vertegenwoordiger van zijn Atjèhsche krijgsmakkers hoog en laag, en voor hen wilde hij deze hulde gaarne in ontvangst nemen.

De „Nieuwe Courant" van 12 Juli 1904 gaf een levendige beschrijving van de wijze, waarop Van Heutsz op de huldiging bij zijn ontvangst reageerde, en hoe hij in enkele uren tijds zijn duizenden toehoorders had ingepalmd:

„Wat ons in de ontvangst, heden in onze stad aan Generaal Van Heutsz bereid, het meest getroffen heeft, dat was . . . de houding van den generaal zelf. De ontvangst was schitterend, het zomerweer prachtig, enz. enz., maar de echte warmte, de ware geestdrift en ook de frischheid, die het hart zoo goed doet in deze ietwat bestoven Europeesche wereld, — zij is er ingebracht door den Nederlandsch-Indischen held en bestuurder, Van Heutsz. Een redenaar is hij niet, die U bewondering afdwingt door zijn woordkunst of den klank zijner stem, maar aan hoeveel redenaars is het gegeven driemaal bin-

nen weinige uren met zijn antwoord aan de huldebetuingen denzelfden hoorder te ontroeren tot in de ziel door de kracht en den inhoud van zijn woord? Men kreeg den indruk: „hier staat een *man*. Een man, die zich weet te doen gelden, overal waar het lot hem zet als den eersten der aanwezigen: op het slagveld, in het bivak, in het gouvernementspaleis, als vertegenwoordiger der Koningin de onderwerping van den Pretendent en van Polém aanvaardend, te Buitenzorg de hoogste onderscheiding ontvangend van den landvoogd, en hier, in de regeeringsstad, toegejuicht en gehuldigd uit naam van het Nederlandsche volk.

Men zegt dat Van Heutsz' bescheiden natuur van huldiging afkeerig is. Toch moet, wat heden hem ten deel viel, hem hebben bewogen. Maar noch de warsheid van vertoon, noch zijn aandoening hebben hem heden belet precies te zeggen wat hij zeggen *moest* om in niemands oog één enkele straal van dat aureool te doen verbleeken, waarmede de Faam hem het hoofd heeft omgeven.”

Het verslag verhaalt dan vervolgens hoe Van Heutsz vóór alles de hem gebrachte hulde overdroeg op anderen: op den oud-landvoogd Van der Wyck, en op de ministers van koloniën Bergsma en Cremer, die de verantwoordelijkheid voor het prijsgeven van de weifelende politiek en voor de hernieuwde actie op Noord Sumatra hadden aangedurfd, en op het Indische leger, waar Van Heutsz zich dien dag den vertegenwoordiger van voelde, en in welks naam hij de huldiging in ontvangst nam.

„En zoo moet wel een ieder, die aan de viering van heden deelnam, dankbaar en voldaan zijn. Zij hebben gedaan wat zij konden, maar de man wien hun hulde gold, heeft heden *alles* gedaan wat hij *moest*. Hij is groot geweest te midden van de weelde en van den roem, gelijk hij was in den krijg en in het bewind.”

Typeerend was ook Brooshoofts beschrijving van Van Heutsz' persoon en zijn aankomst in het Hôtel des Indes („Locomotief” 11 Aug. 1904):

„... Geen ijdele ostentatie van „ik sta boven dit alles”,

maar ook geen jammerlijk deftig gelegenheidsgezicht. Met zijn meer energieken dan mooien gebruinden kop, door een bijna volle maan te midden van grijze gemillimeterde stoppels gedekt, middelbare gestalte, en gewild kalmen tred, trad hij binnen, recht af op den hem voor de eerezetels wachtenden generaal en Mevrouw Kool, en drukte hen met hoffelijke vrijmoedigheid de hand. Daarna keek hij opgewekt en vroolijk rond.

.....

Deze man schijnt niets te kunnen doen als een ander. Onder het spreken wandelde hij in het door de huldigende dames en heeren gevormde ledige ei op en neer, nu eens terugkeerend tot den heer en mevrouw Kool, dan weer een uitval doende naar het publiek, zijn stem soms luid verheffend en dan weer (evenals in Indië) inzinkend, vurig, maar toch op zijn gemak, met losse woordenkeus, nu en dan krachtig gebaar, en in den blik 50 % energie, 45 % ernst en 5 % spottend vernuft... Dit alles wat betreft den uiterlijken vorm, het optreden. En de inhoud, de woorden? Wel, ik zeg ronduit, zij waren meesterlijk... Bescheiden, maar zonder valschen eenvoud, innig, gedachtenrijk, in een woord ongewoon en mooi.

... Hier werd de gevoeligste toon getroffen om, te midden dezer feestvervoering, allereerst de jong afgesneden levens te betreuren, die daarginds in het volbrengen van hun plicht zijn gebleven en nog dagelijks blijven. Hier werd de lof van den generaal Kool het erkentelijkst aanvaard, waar hij Mevrouw Van Heutsz (die eenvoudig en kalm bij de geheele plechtigheid haren echtgenoot volgde) had gewaardeerd voor den troost, dien zij wist te brengen aan zoovele zwaar bezochte jonge weduwen en gezinnen. De geheele aangrijpende toespraak was een uitwerking van het thema, dat hetgeen in Atjèh is gedaan, allereerst is te danken aan de onverzwakte trouw en plichts vervulling van allen zonder onderscheid, officieren, minderen, ..."

Aan het slot van zijn verslag sprak Brooshooft de

hoop uit, dat de nieuwe landvoogd voor Indië een zelfde hervormer zou worden als hij als gouverneur voor Atjeh was geweest. „Veel, ja bijna alles zal afhangen van de vraag of een daadwerkelijke ethische financieele politiek van uit Nederland nu eindelijk dezen man eens in staat zal stellen tot ingrijpende verbetering van het lot der inlandsche bevolking. Maar zooveel is zeker: een man van wilskracht met lak aan alle leerstelligheid, moet er voor zitten te Buitenzorg, en zoo'n man is in Van Heutsz gevonden.”

Inderdaad, toen Van Heutsz in October 1904 het bewind over Nederlandsch Indië in handen nam, zagen velen in hem den man, die in staat zou zijn om een bestuursprogramma op ethischen grondslag op te bouwen en tot uitvoering te brengen. Gepraat over onzen plicht tot het voeren van een ethische politiek was er reeds meer dan genoeg. De belangrijke politieke partijen hadden de ethische paragraaf voor Indië reeds in hun programma's opgenomen: Het Nederlandsche bestuur over Indië kome vooral de inheemsche bevolking ten goede; geen exploitatie meer van Indië ten behoeve van het moederland. De wil tot daden was er, en ten volle. Men verwarre deze rustige en gezonde ethiek, die tegen het einde der 19e eeuw aanleiding gaf tot verheldering van de inzichten over onze taak en onze verplichtingen ten opzichte van de inheemsche bevolking, niet met de latere uitwassen van dit streven; uitwassen waarbij de normale verhoudingen niet zelden geheel uit het oog werden verloren, en een op gezond verstand steunende werkelijkheidszin dikwijls volkomen zoek was.

Het ethisch streven van 1900 beteekende vooral het inhalen van den achterstand van de noodzakelijke maatregelen op sociaal gebied en dat wel spoedig. Dat kostte echter geld. Hoe echter geld te halen uit een noodlijdende kolonie? Hoe deze kolonie welvarend te maken zonder een afdoende verbetering van den socialen toestand der bevolking? Aldus draaide men rond in een vicieusen

cirkel en zag geen kans om over het doode punt heen te komen. Van Deventer meende een oplossing te hebben gevonden en schreef toen zijn algemeen bekend geworden artikel in De Gids: „Een Eereschuld”. Zijn redeneering kwam hierop neer, dat om Indië er weer bovenop te helpen, in de eerste plaats noodig waren krachtige maatregelen voor de bevordering van de zedelijke en stoffelijke welvaart der bevolking. Hij meende dat het moederland de millioenen zou moeten fourneeren, welke hiervoor noodig waren. Want volgens zijn berekening was sedert de invoering van de Indische comptabiliteitswet in 1867 tot en met 1899 aan Indië onttrokken een bedrag van 187 millioen gulden, een „Eereschuld”, die het moederland aan Indië zou moeten terugbetalen. Dit zou kunnen geschieden door overneming van de Indische schulden bedrage van 120 millioen gulden, en door de resteerende 67 millioen ter beschikking te stellen voor de uitvoering der boven genoemde sociale maatregelen in het belang der inheemsche bevolking.

Edoch, de ervaren mannen uit de Indische bestuurspraktijk, bij wien het waarlijk niet aan ethici ontbrak, wisten maar al te goed, dat de krachtige doorvoering van een afgerond ethisch programma allerwegen stuitte op bergen van moeilijkheden: moeilijkheden op politiek terrein, op dat van den momenteelen ontwikkelingstoestand der bevolking, van af den ontwikkelden Javaan tot den in het steenen tijdperk levenden Berg-Papoea van Nieuw Guinee, van onderwijs en opvoeding, van personeel en organisatie, en van bezwaren tengevolge van eischen van traditie en historie. En, vroeg men zich af, hoe het lot der inheemsche bevolking te verbeteren in al die uitgebreide gebieden van den Archipel, waar wij slechts een schijngezag uitoefenden, waar voortdurend onderlinge oorlogjes, strooptochten en overvallingen plaats hadden, waar slavernij en pandelingschap, koppensnellen, menschenoffers, weduwenverbranding en wat dies meer zij tot de oeroude gebruiken des lands behoorden?

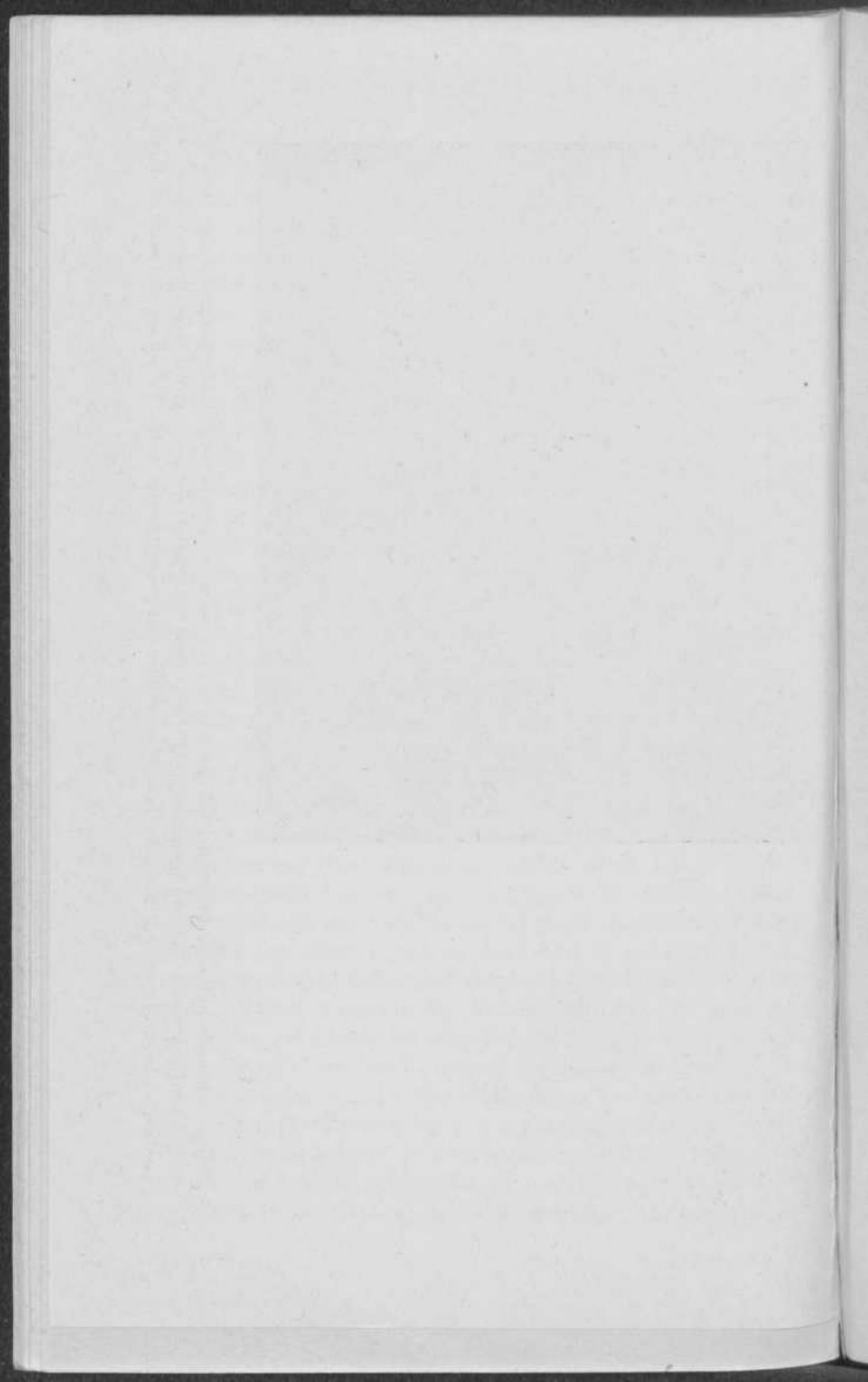
Op al deze vragen was ten slotte vóór alles één ant-

woord op den voorgrond geraakt: zoolang het daadwerkelijke gezag niet over den geheelen Archipel vast in onze handen is, zoo lang zal er van een afdoende algemeene verbetering op ethischen grondslag geen sprake kunnen zijn. Bovendien was het steeds duidelijker geworden, dat met een verdere verwaarloozing van de buitengewesten het gevaar voor internationale verwikkelingen steeds grooter moest worden. In den loop van de 19de eeuw had de moederlandsche regeering bij tal van conflicten met inheemsche vorsten van de buitengewesten herhaaldelijk en met klem aangedrongen op onthouding en matiging onzerzijds.⁴⁰⁾ Onze al te passieve houding in dezen was aan ons prestige niet ten goede gekomen; en wanneer vreemdelingen van dezen toestand de dupe werden, stelde het buitenland ons uiteraard daarvoor verantwoordelijk. Bovendien hadden wij op Sumatra herhaaldelijk op onaangename wijze ondervonden, hoe Engeland maar al te gaarne gebruik maakte van de ongelukkige bepalingen van het Londensch tractaat (van 1824, vgl. pg. 10) om ons daar met een schijn van recht den voet dwars te zetten (1836, 1837, 1839 en volgende jaren op de Oostkust van Sumatra, 1857 Wilson in Siak, tot 1871 in Atjèh). Ook op Borneo was de Engelsche aandacht gevestigd (1841 James Brook in Serawak, 1843 Murray in Koetai en 1846 de bezetting van Laboean op West Borneo door Engeland). Wel luwde na 1871 de aanmatigende houding van Engeland ten opzichte van onze politieke actie op Sumatra; maar daarna brak een tijdperk aan, waarin zich in Oost Azië en de Pacific een toenemende politieke bedrijvigheid ontwikkelde, waarvoor wij niet onverschillig konden blijven. Om kort te gaan, het werd langzamerhand hoog tijd, dat wij de volle consequentie van ons koloniaal bezit aanvaardden.

Het was dit inzicht, dat reeds tegen het einde van de 19e eeuw de doelstelling der regeering voor haar politiek in Nederlandsch Indië bepaalde: daadwerkelijke bevordering van de geestelijke en stoffelijke welvaart der inheemsche bevolking, en daadwerkelijke onderwerping

De maréchaussée luitenant Christoffel met een van zijn beproefde brigades in het Batakland ter opsporing van den fanatieken priestervorst Si Singa Mangaradja (1907). Aan zijn linker hand (met den baard) de controleur van het binnenlandsch bestuur Stap. S. S. Mangaradja werd overvallen en bij verzet neergelegd. – Foto Koloniaal Instit. A'dam

van den geheelen Archipel aan het Nederlandsche gezag. Zooals bekend is, werd reeds in 1894 onder het krachtig bewind van den gouverneur generaal Van der Wyck door de expeditie naar Lombok een einde gemaakt aan de daar heerschende wantoestanden, en van de energieke reactie van dezen landvoogd op den afval in 1896 van Teukoe Oema in Atjèh werd in het voorgaande reeds melding gemaakt. Onder zijn opvolger, den gouverneur generaal Rooseboom (1899—1904) werd met de gewapende macht opgetreden tegen de roerige z.g. onafhankelijke binnenlanden van Midden Sumatra (V Koeta 1899, Kerintji 1903), tegen de roerige vorstentelgen in Djambi (1901) en tegen plaatselijk verzet elders (o.a. Nias 1900, Mentawai 1903, Soemba 1901).

De groote algemeene actie in de buitengewesten zou echter eenige jaren later vallen in het beroemde tijdperk van 1904 tot 1909, de bewindsperiode van den gouverneur, kolonel Van Heutsz. De ontwikkeling tot deze actie geeft in het groot een zelfde beeld, als dat van de onderwerping van Atjèh plaatselijk op Noord Sumatra had getoond. Hier eerst in 1896 en 1897 een voelen en tasten, een probeeren, een langzaam toenemende intensiviteit, en dan in 1898 bij het optreden van den gouverneur generaal Van Heutsz een plotseling krachtig ingrijpen, een consequente rustelooze achtervolging van alle tegenstanders en een energiek neerslaan van alle centra van verzet. Alzoo ook het verloop van het militair ingrijpen in de buitengewesten in het algemeen. Ook hier gedurende de eerste jaren om en bij 1900 nog geen doelbewust plan van actie, doch wel nu hier, dan daar, een plaatselijk ingrijpen, en alleen in Atjèh een concentratie van alle krachten om vóór alles het conflict op Noord Sumatra zoo spoedig mogelijk tot een bevredigend einde te brengen. Dan echter sinds 1904, toen aan Van Heutsz de onderkoninklijke waardigheid werd opgedragen, een algemeene militaire bedrijvigheid over het geheele gebied der buitengewesten, eindigende met een volkomen onderwerping van alle weerspannige hoofden

en onrustige elementen in geheel Nederlandsch Indië.

Voor deze taak stond aan Van Heutsz toen een weermacht ten dienste, als nog geen landvoogd vóór hem tot zijn beschikking had gehad: een paraat en mobiel leger, dat zich in enkele jaren tijds, dank zij voornamelijk Van Heutsz' leiding en invloed, had ontwikkeld tot een even bruikbaar pacificatie- als oorlogsinstrument. En teeknend zijn de resultaten, die thans allerwegen in de buitengewesten werden behaald met kleine bewegelijke troepenverbanden, die vóór alles, waar slechts mogelijk, verrassend optraden, en overigens hun tegenstanders energiek en rusteloos achtervolgden.

In Djambi was nog vóór het begin van Van Heutsz' landvoogdij de leider der verzetspartij, de ons vijandelijk gezinde ex soeltan Taha gesneuveld (April 1904). Doch alhoewel onze troepen reeds sinds 1901 in Djambi ageerden, bleek het ook na Taha's sneuvelen niet mogelijk om de rust in het gewest te herstellen. Intusschen had Van Heutsz reeds dadelijk na zijn optreden als landvoogd zijn adjudant, den kapitein H. Colijn, benoemd tot regeeringscommissaris voor de bestuurszaken in de buitengewesten, en hem in 1905 opgedragen een onderzoek naar den toestand in Djambi in te stellen. Het resultaat van Colijn's rapport was even verrassend als teeknend voor den gunstigen invloed, welke uitging van Van Heutsz' Atjèh-leerschool: het geheele in Djambi opereerende 2e bataljon infanterie werd . . . naar zijn Java-garnizoen teruggezonden, met uitzondering van een enkele compagnie. Deze werd omgezet in maréchaussée-verband, en onder de bevelen gesteld van den bekenden Atjèh-kapitein Darlang. In Maart 1906 begon Darlang zijn rustelooze achtervolging van de verzetsleiders en in September 1907 was het verzet allerwegen gebroken.

Ook in de Zuider en Ooster Afdeeling van Borneo woekerde sinds 1902 onder leiding van den pretendent sultan Goesti Mohammad Seman een zelfde soort sleepende guerilla voort als in Djambi. Maar ook hier stuurde Van Heutsz reeds in 1904 een van zijn ervaren Atjèh-

sche aanvoerders, den overste Van Daalen, heen, voor het instellen van een onderzoek. En ook hier bleek het noodig de ondoelmatige militaire actie geheel te wijzigen, en de oefening der troepen beter aan te passen aan de bijzonderheden van het moeilijke oerboschterrein. 1 Januari 1905 werd een afdeeling *maréchaussées* uit Atjèh onder leiding van den luitenant Christoffel te Poeroektjaoe in het binnenland geplaatst, en . . . reeds enkele weken later (24 Januari) werd de pretendent sultan in een nederzetting aan de Menawing rivier overvallen, en bij het daarop gevolgde verzet gedood.

De bekende Atjèh-aanvoerder, kapitein Swart, die in October 1903 buitengewoon was bevorderd tot majoor, werd in Maart 1905 benoemd tot civiel en militair resident van de Zuider en Ooster Afdeeling van Borneo. In korten tijd bracht hij in de militaire actie een geheel anderen geest; het zelfvertrouwen van den troep herleefde, en met groote voortvarendheid werd een hardnekkige vervolging ingezet van de resteerende kwaadwilligen. Medio 1906 hadden alle leiders van het verzet zich onderworpen of waren gesneuveld, en reeds in Juni van dat jaar kon het civiel gezag over het gewest worden hersteld. Aldus was in korten tijd, door het voortvarend en doelmatig ingrijpen van in Atjèh geschoolde leiders en troepen in twee belangrijke centra van onrust en strijd, de tegenstand gebroken en de orde hersteld.

Intusschen waren verschillende rumoerige onruststokers in enkele gebieden van Sumatra, zooals de Koeantan districten en het Karo Batakland, door een paar militaire excursies tot de orde geroepen. Slechts een dweper, Si Singa Mangaradja, die zich zelf tot priester-vorst van het geheele Batak-gebied had uitgeroepen, weigerde hardnekkig elke aanraking met het bestuur. Toen echter ten slotte aan een *maréchaussée-colonne* onder Christoffel de achtervolging van dezen fanaticus werd opgedragen, was het met zijn rijk spoedig uit. In 1907 gelukte het aan Christoffel om hem te overvallen, en werd hij bij verzet neergelegd.

De met een zoo spoedig en volledig succes bekroonde arbeid, onder het nieuwe regime in Sumatra en Borneo aangevangen, werd geleidelijk voortgezet in Celebes, de Kleine Soenda eilanden, de Molukken en Nieuw Guinee. En Van Heutsz heeft daarbij een bijzonder gelukkigen greep gedaan bij het kiezen van den man, die de leidende rol bij de regeling van het politiek- en bestuursbeleid van dezen moeilijken, veel omvattenden en dikwijls zeer delicaten arbeid zou moeten vervullen.

Deze, de kapitein Colijn, begon zijn arbeid in het centrale bergland van Atjèh, waar hij met een colonne van ruim 100 maréchaussées ongeveer vier maanden patrouilleerde (Nov. 1904—Febr. 1905) en tegelijkertijd een plan uitwerkte voor een bestuursregeling van dit gebied. Verzet werd nergens meer ondervonden, evenmin als in het naburige Karo Batakland, waar eveneens een bestuursregeling in hoofdlijnen werd ontworpen.

En dan bereist en doorkruist Colijn vervolgens als regeeringscommissaris het uitgestrekte gebied van den Indischen Archipel, van Atjèh in het Westen tot Nieuw Guinee in het Oosten, dat is een afstand, welke ongeveer overeenkomt met die van Ierland tot de Caspische Zee. Met de gewestelijke bestuurshoofden werden besprekingen gehouden en maatregelen voorbereid om daar, waar zulks mogelijk was, de inheemsche hoofden langs den weg van overreding te brengen tot een vrijwillige reorganisatie van en het scheppen van geregelde toestanden in hun gebied.

Bij deze reorganisatie, ook in de pas onderworpen landschappen, moest uiteraard vóór alles rekening worden gehouden met het beschavingspeil der bevolking; en dat bewoog zich tusschen dat van den in het steenen tijdperk levenden Berg-Papoea van Nieuw Guinee en dat van de reeds op de Nederlandsche hoogeschole studeerende Maleiers van Sumatra.

Tot nu toe hadden alleen de zelfbesturen het voordeel gehad van een zekere financieele zelfstandigheid. Nadat echter de decentralisatie-wet van 1903 de gelegenheid

had geopend om aan bepaalde gewesten of gedeelten er van, een zekere mate van zelfstandigheid te verleen, werd het mogelijk om rechtstreeks bestuurde gebieden de beschikking te geven over eigen geldmiddelen. Dit eischte weer voorziening van de hulpmiddelen noodig voor het eigen financieel beheer van het gebied en voor het toezicht op en het beheer van nieuw op te richten landschapskassen. De verbetering en uitbreiding van locale en interlocale land- en waterverbindingen moest eveneens onder de oogen worden gezien, zoowel in het belang van orde en veiligheid en van de beweeglijkheid van politie en militaire macht, als ten behoeve van handel, nijverheid en landbouw. De bevolking van tal van landschappen, die plotseling den weg geopend zag om haar landbouw-, veeteelt- en boschproducten in groote hoeveelheden in den internationalen handel voordelig van de hand te doen, had uiteraard geregeld voorlichting noodig betreffende de belangrijkste marktprijzen harer producten; en de belangen van het volksonderwijs in de nieuwe gebieden mochten evenmin langer worden verwaarloosd.

Ten behoeve van dezen arbeid werd ten gevolge van de plotselinge en groote gebiedsuitbreiding een zware en inspannende taak gelegd niet alleen op de schouders van het pacificatie-leger van de Atjèh-school, maar ook op het corps bestuursambtenaren van de buitengewesten. Dank zij een evenwichtige en rustige samenwerking was in korten tijd dit heilzame werk over den geheelen Archipel aan den gang. En de ziel van dezen arbeid was Colijn. Eerst als regeeringscommissaris, in 1907 als gouvernements secretaris, en in 1908 en daarna als adviseur voor de bestuurszaken in de buitenbezittingen, reisde hij onvermoeid van het eene gewest naar het andere, om over alle belangrijke zaken persoonlijk verslag en advies uit te brengen aan den gouverneur generaal. Een belangrijk deel van de resultaten van zijn rapporten en adviezen is verzameld in een gedrukt resumé van zijn nota's: „Politiek beleid en bestuurszorg in de Buitenbezittingen”.

De verdienstelijke wijze, waarop door Colijn, de uitvoering en de toepassing van de groote lijn van Van Heutsz' bestuursprogramma werd uitgewerkt, maakte zijne verzameling nota's tot een der betrouwbare bases, waarop in 1907 de „Leidraad voor het Burgerlijk bestuur in Nederlandsch Indië" werd vastgesteld, en waarin de bestuursbeginselen van het nieuwe régime uitvoerig werden geformuleerd.

Ten opzichte van de pas onderworpen gebieden komt het z.g. beginselprogramma-Van Heutsz neer op:

1e. Oordeelkundige uitbreiding van Nederland's invloed in streken, waar de bestaande toestanden belemmeringen in den weg leggen aan de maatschappelijke vrijheid, welvaart, beschaving en ontwikkeling van land en volk, worde als plicht der regeering aangemerkt.

2e. In verband met dien eisch worde de politiek van onthouding met de inwendige aangelegenheden der in mindere of meerdere mate in het genot van zelfbestuur gelaten landschappen, verlaten.

3e. Langs vredelievenden weg worde getracht in de staatkundige verhouding tot de zelfbesturen zoodanige wijziging te brengen, als noodig mocht blijken om bevredigende waarborgen te erlangen voor eene geleidelijke verbetering van bestuur en rechtspraak.

4e. Inzonderheid worde, waar zulks noodig mocht blijken, het financieel beheer op doelmatige wijze onder contrôle gesteld, opdat de landsinkomsten in ruime mate ten bate kunnen strekken van land en volk.

5e. Met vermijding onzerzijds van elke aanleiding tot gewelddadig optreden, wordt nochtans met beslistheid het standpunt ingenomen, dat ook in de landschappen welke in het genot van zelfbestuur gelaten zijn, het streven der bestuurders gericht zal moeten zijn op het ontwikkelen van de natuurlijke bronnen van welvaart des lands en het verbeteren van den economischen en socia-len toestand der inheemsche bevolking.

6e. Inlijving van in het bezit van het recht van zelfbestuur gelaten landschappen bij het gouvernementsge-

bied geschiede niet anders dan op verzoek van de betrokken hoofden en bevolking, dan wel wanneer het in het belang der bevolking onvermijdelijk blijkt.

Dit beginsel-programma werd de spil, waarom sinds dien tijd de groote koerswijziging in Tropisch Nederland draaide. Na hun onderwerping en pacificatie zouden thans ook de zelfbesturende landschappen, parallel met de politiek der regeering, in de eerste plaats hun aandacht moeten wijden aan de verbetering van den economischen en socialen toestand der bevolking en aan de ontwikkeling van de natuurlijke bronnen van welvaart van het land. Zoowel voor Nederlandsch Indië als geheel, als voor de samenstellende staatkundige eenheden ieder voor zich, zou de gezonde, stoere, ethische politiek door Van Heutsz in bovengenoemde zes punten vastgelegd, het kompas worden, waarop zou worden verder gezeild.

Na nog geen vol jaar het bestuur over Atjèh te hebben gevoerd, zou generaal Van der Wyck in Mei 1905 tot legercommandant worden benoemd. Over de opvolging in Atjèh waren de meeningen verdeeld. Uiteraard was thans voor het zwaar beproefde geweest, waar de laatste jaren alle centra van verzet waren veroverd, en de belangrijkste verzetsleiders zich hadden onderworpen of waren gesneuveld, het oogenblik aangebrokeu, dat een „pacificator”, een man met krachtige hand, doch met menschenkennis en politieke gaven, de leiding in handen zou moeten nemen. Het liefst had Van Heutsz reeds toen den majoor Swart het gouverneursschap van Atjèh toevertrouwd. Eischen van leeftijd en van ancienniteit echter verzetten zich hiertegen.

En toen beging Van Heutsz de groote vergissing van zijn leven: zijn keuze voor deze niet alleen moeilijke, maar ook delicate taak, viel op den kolonel Van Daalen. Deze was een eminent, stoutmoedig en bekwaam troepen-aanvoerder, zooals het Nederlandsch Indische leger er geen tweede kende. Hij had zich grondig op de hoogte gesteld van Atjèhsche toestanden, en kende land en volk

beter, dan welk ander hoofdofficier ook. Hij had Van Heutsz op Atjèh groote diensten bewezen, en uit dien tijd stonden schitterende wapenfeiten op zijn naam. Maar met dat al, een pacificator was hij niet. Daarvoor was hij met al zijn goede eigenschappen, zijn strenge plichtsopvatting, zijn ijver, zijn onverzettelijke wilskracht, te stroef, te stug, te kort angebonden en te . . . hard. Niet, dat het hem aan medegevoel ontbrak als harde oorlogsmaatregelen leed brachten over de bevolking. Integendeel, men leze b.v. slechts de ontboezemingen in zijn brieven naar huis over de tochten naar Lhong in 1897⁴¹). Maar in de groote lijn van zijn optreden in onrustige gebieden was en bleef hij een Kitchner-figuur. Dan wist hij van geen geven en nemen, dan kon hij in zijn houding ten volle zijn intense minachting demonstreeren voor hoofden en bevolking, die hij verdacht van heimelijke tegenwerking of heulen met den vijand, dan waren zijn straffen zwaar en dikwijls meedoogenloos.

In een chronisch geworden guerilla-krijg van een inlandschen tegenstander, zijn er nu eenmaal momenten, dat de gezeten bevolking figuurlijk tusschen twee vuren geraakt, dat het bloed moet kruipen waar het niet gaan kan, en dat een fluweelen handschoen dan veel kan goed maken, daar waar een harde hand nog onontbeerlijk is. De tact, de soepelheid, de menschenkennis om dan den juisten weg te kiezen, miste Van Daalen volkomen. Het waren „les défauts de ses qualités”, karaktereigenschappen waar weinig aan viel te veranderen of te verbeteren. Een tactvolle, soepele Van Daalen, die wist te geven en te nemen, zou geen Van Daalen zijn geweest.

Aan bedenkingen tegen Van Heutsz' plannen in dezen had het niet ontbroken. Snouck Hurgronje en de gouverneur generaal Rooseboom hadden reeds eerder ernstig bezwaar gemaakt tegen een benoeming van Van Daalen tot gouverneur van Atjèh. Thans lieten ook minister Idenburg, Colijn, de Raad van Indië en anderen, bedenkingen hooren. Doch Van Heutsz hield voet bij stuk, hij meende, wanneer noodig, voldoende gunstigen invloed

op Van Daalen te kunnen uitoefenen, en benoemde zijn onovertroffen Atjèhschen troepenaanvoerder in Mei 1905 tot gouverneur van Atjèh. In dien zelfden tijd had Van Heutsz persoonlijk aan Van Daalen het Commandeurskruis van de Militaire Willemsorde uitgereikt, en daarbij in een gloedvolle rede den nadruk gelegd op de verklaring, dat hij „niet tegenstaande het geschetter van de pers” er trotsch op was aan dezen verdienstelijken colonnecommandant een dergelijke hooge onderscheiding te mogen uitreiken.

Intusschen had de groote arbeid ook in het oostelijke deel van den Archipel een aanvang genomen. Ons oude „verdeel en heersch-systeem” had ons o.a. in Zuid Celebes wel een zeker overwicht, maar aan de bevolking zelf alles behalve rust gebracht. De terreur, uitgeoefend door de vorsten van Goa en Boné, bepaalde zich niet alleen tot knevelarij van de eigen bevolking, maar strekte zich ook uit tot tal van gebieden, waar zij niets te maken hadden. Vermaningen, waarschuwingen en ten slotte dreigementen onzer bestuursambtenaren bleven zonder eenig practisch gevolg, en het onbehoorlijk optreden tegen de vertegenwoordigers van het gezag gingen slotte alle palen en perken te buiten. Een sterk staaltje ondervond de resident in commissie Brugmans, die in 1904 de begrafenis van den vorst van Sidenreng had bijgewoond, waarheen hij samen met den radja van Goa per gouvernementsstoomer was gereisd. Zonder eenige kennisgeving ging deze radja na afloop van de plechtigheid over land terug, en liet den resident met het schip tevergeefs wachten! Ten laatste werden zelfs niet eens meer brieven van onze bestuursambtenaren in ontvangst genomen. Alle pogingen om in Zuid Celebes tot een minnelijke regeling te komen, leden schipbreuk op den onwil der vorsten en er bleef niets anders over, dan met de gewapende macht in te grijpen.⁴²⁾

Doch ook in Celebes zouden de overmoedige vorsten ondervinden, dat er aan het spelletje van tuchtigen en

terugtrekken voor goed een einde was gekomen. 28 Juli 1905 landde de expeditionnaire troepenmacht te Bena op de kust van Boné, bestormde rechtstreeks van uit de landingssloepen de vijandelijke hoofdstelling aan het strand, en bracht reeds bij dezen eersten stormloop de Bonésche troepenmacht een zoo zwaren klap toe, dat hiermede de strijd feitelijk reeds was beslist. Toen onze troepen twee dagen later naar de hoofdplaats Watampone oprukten, werd zoo goed als geen verzet meer geboden, en vluchtte de vorst met zijn aanhang overhaast naar het binnenland. Binnen enkele weken hadden de hoofden van Zuid Boné zich, met inlevering van de rijkssieraden en van hun vuurwapenen, onderworpen, en was de bevolking allerwegen in de kampoengs teruggekeerd. De expeditie, waar zoo velen een zwaar hoofd in hadden gehad, was feitelijk door één enkelen flinken klap beslist. De vorst zelf zwierf, nog slechts vergezeld van een kleine groep volgelingen, in het binnenland rond, en werd na een hardnekkige achtervolging van enkele maanden op 18 November 1905 overvallen, gevangen genomen en naar Java verbannen. De pacificatie van zijn land was toen echter reeds onder handen genomen.

Een dergelijk voortvarend en beslist optreden was men ook op Zuid Celebes niet meer gewend geweest, en het maakte op de overige staatjes dan ook den gewenschten indruk. Achtereenvolgens legden Wadjo, Soppeng en Lamoeroe zich zonder verderen tegenstand bij onze eischen neer, en alleen Loewoe had nog één enkele afstraffing noodig voor ook dit landschap het hoofd boog. In September, dus ongeveer 2 maanden na het begin der Boné-expeditie, was alle verzet in deze gebieden gebroken.

Dat wil echter niet zeggen, dat allerwegen de rust was hersteld. Integendeel; een poging om in October in Goa langs vredelievenden weg het nieuwe régime in te voeren, mislukte door de vlucht van den vorst. Na de onderwerping van den rijksbestuurder echter werd Goa reeds in November onder Nederlandsch bestuur gesteld; de

vorst zelf zwierf nog een jaar in het binnenland van het zuidelijk schiereiland rond, voortdurend achtervolgd door de maréchaussées van Christoffel. Eindelijk gelukte het, hem in December 1906 in het Sidenrengsche te overvallen, waarbij hij met zijn laatste volgelingen sneuvelde. Het zwaarste verzet werd ten slotte nog onderhouden in het binnenland in de staatjes van het Masenrempoeloe-verbond, waar in de eerste maanden van 1906 benden Sidenrengers, gesteund door de plaatselijke Toradja-hoofden, eenige sterke rotsvestingen, zooals de Bontobatoe en de Allah-stellingen, bezetten en zwaar versterkten.

In dien tijd was de taak van den luitenant kolonel Swart in de Zuider- en Ooster Afdeeling van Borneo beëindigd, en nadat hij het beheer van het gewest weder aan het civiel bestuur had overgedragen (vgl. pg. 147) volgde in Juni 1906 zijn benoeming tot civiel en militair gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden en tot militair commandant van Manado en Timor.

Thans werd ook in Celebes met kracht de hand aan de ploeg geslagen, om naast de verdere actie het pacificatiewerk tot volle ontplooiing te brengen. De rooverbenden, die als laatste resten van het vroegere wanbeheer en knevelsysteem der vorsten nog hier en daar rondzwierden en de bevolking terroriseerden, werden achtervolgd, uit elkaar gedreven en waar noodig gevangen genomen. De gebruikelijke verbeteringen in het belang van de volkswelvaart kregen uiteraard ook in Celebes haar beurt: het wegennet werd verbeterd en uitgebreid, het pasar-(markt)-wezen werd geregeld, de slavernij afgeschaft, maatregelen genomen voor een geleidelijke opheffing van het pandelingschap, en de heerendiensten, bevolen in het belang van de ontwikkeling van de streek, gelijkelijk over de bevolking verdeeld.

De politieke verhouding werd geregeld op den grondslag van de Korte Verklaring. Getrouw aan Van Heutsz' beginsel, om, overal waar het eenigszins mogelijk was, het zelfbestuur te handhaven, werd zelfs in een land als

Boné geen onherroepelijk besluit genomen, en het landschap niet bij het rechtstreeks bestuurde gebied ingelijfd. In de plaats daarvan werd de leiding in handen gesteld van het Europeesch bestuur, bijgestaan door een Hadat of Rijksraad.

Wat later geschiedde, valt buiten het bestek van deze beschrijving. Desniettemin is het niet ondienstig om hier te wijzen op de vruchten, welke deze grootmoedige politiek later zou afwerpen. Toen kon, in 1931, nadat gedurende 25 jaren in Boné een voorbeeldige rust en orde hadden geheerscht, en de welvaart van het land hand over hand was toegenomen, het zelfbestuur weer worden hersteld, en de oude rijkssieraden op plechtige wijze aan den erfelijken vorst worden overgedragen. Aldus werd de kroon gezet op den zegenrijken en mooien pacificatie-arbeid, die in de periode Van Heutsz-Swart een aanvang had genomen.⁴³⁾

Doch keeren we terug tot het gouverneurschap van den overste Swart. De op den top van vrijwel ongenaakbare rotspartijen gelegen arendsnesten in het moeilijke bergland van centraal Zuid Celebes bezorgden onzen troepen nog moeilijke tijden. De actie tegen dit verzet werd evenwel rustig en consequent voortgezet; en toen de hoofdingang van Bontobatoe voldoende was ondermijnd, om het centrum der stelling in de lucht te laten vliegen, werd, ter voorkoming van noodeloos bloedvergieten, aan de verdedigers een vrijgeleide verstrekt, om zich in de mijnschacht te overtuigen van het dreigende gevaar. Eerst toen staakten zij alle verdere verzet, en viel Bontobatoe eind October 1906 in onze handen. Een half jaar later werden na een hevigen strijd ook de Allah-stellingen veroverd.

Tegelijk met deze actie, hadden in deze jaren ook elders militaire operaties plaats overal waar de hoofden niet gezind waren om goedschiks een einde te maken aan periodieke strooptochten, slavenjachten, koppensnellerij, weduwenverbranding en het offeren van slaven bij doodenfeesten van vorsten en aanzienlijken. Elders op Ce-

lebes, op Timor, Flores, Soembawa, Ceram, de overige Molukken, Bali, Nias werd schoon schip gemaakt. Allereerst zag men dezelfde herhaling: het teekenen van de Korte Verklaring, de afschaffing van barbaarsche gebruiken, de invoering van een geregeld bestuur, van een onpartijdige rechtspraak, van landschapskassen, wegenaanleg en volksonderwijs, toezicht op het marktwezen en op inkomsten der hoofden, en bevordering van den landbouw, de veeteelt en den handel. In Celebes was de toestand medio 1908 zoodanig verbeterd, dat de overste Swart in de maand Juni van dat jaar ook dat gewest weer aan het civiel bestuur kon overdragen.

Het regelmatig, vlote en gunstige verloop van dezen grooten hervormingsarbeid voor het scheppen van een homogeen Tropisch Nederland, zou ten slotte echter niet kunnen geschieden zonder eenige schrille wanklanken. Zij begonnen te weerklinken over den gang van zaken in Atjeh, en werden geleidelijk luider en luider.

Reeds in Januari 1906 had Van Heutsz Van Daalen's aandacht moeten vestigen op verschillende klachten, welke hem over den zwaren druk van heerendiensten, het opleggen van vele boeten en den minder goeden geest van het officierskorps in Atjeh ter oore waren gekomen. Te zelfder tijd had ook de minister Fock in een schrijven aan den gouverneur generaal Van Heutsz over soortgelijke klachten uit Atjeh om inlichtingen verzocht. Van Daalen wist echter verschillende aantijgingen tegen zijn beleid te weerleggen; en Van Heutsz, wien de ondervinding had geleerd, hoe het verspreiden van onware en overdreven verhalen over Atjeh ook reeds vóór dien tot de meest ongelooflijke lasterpraatjes aanleiding had gegeven, was door de ontvangen inlichtingen gerustgesteld, en berichtte ook in dezen geest aan den minister.

Maar tevens achtte hij het noodig om de hier en daar scherpe, soms zeer subjectieve antwoorden van Van Daalen recht te zetten. Hij wees hem op zijn te eng standpunt in zake het handhaven van de discipline te velde; hij vestigde zijn aandacht op verschillende voorbeelden,

waaruit was gebleken, dat het juist het tactvol en gematigd optreden was, waardoor de voordeelen van een krachtige actie tot hun volle recht waren gekomen, maar vooral waarschuwde hij hem voor de funeste gevolgen van een averechtsche toepassing van het boetestelsel: „... Uw inzicht terzake kan zelfs juister zijn, dan dat Uwer voorgangers; maar het feit blijft bestaan, dat de Atjèhsche bevolking hierop geen kijk heeft, zij ziet eenvoudig de resultaten, en als zij nu volgens haar gevoelens, meer en zwaarder met geldboeten wordt gestraft dan vroeger (juist het omgekeerde ligt in de bedoeling van het stelsel), dan ontstaat noodwendig een geest van ontevredenheid, baloorigheid of moedeloosheid, en ten slotte verzet en onwil. ... Het opleggen van boeten is een zeer krachtig bestuursmiddel om hoofden en bevolking tot orde, rust en gehoorzaamheid aan de gegeven bevelen te brengen, maar juist omdat dit middel zoo krachtig werkt, behoort de toepassing met veel beleid en groote bedachtzaamheid en gematigdheid, na nauwkeurig onderzoek, te geschieden.”⁴⁴⁾ Na deze terechtwijzing vertrouwde Van Heutsz er op, dat Van Daalen thans het juiste spoor zou houden; en aan den minister schreef hij (14 Juli 1906): „Over een jaartje zal ieder *eerlijk* beoordeelaar overtuigd zijn, dat Van Daalen's handhaving te Atjèh in het belang van Nederland is geweest.”

Doch de onrust in Atjèh werd er niet minder om, en de openbare kritiek in de pers en de volksvertegenwoordiging werd met den dag feller. Ten slotte verscheen in October 1907 in de „Avondpost” een serie artikelen van „Wekker” getiteld: „Hoe beschaafd Nederland in de twintigste eeuw vrede en orde schept op Atjèh”. De inhoud van deze publicatie was van dien aard, dat de minister Fock zich telegrafisch tot den gouverneur generaal wendde, en dezen wist te overtuigen van de wenschelijkheid om persoonlijk een onderzoek in Atjèh in te stellen.

Vergezeld van den legercommandant, Rost van Tonningen, en van den algemeen secretaris, Van Rees, trok

Van Heutsz naar Atjèh en doorreisde het gewest van 25 November tot 24 December 1907. Deze reis is voor Van Heutsz wel de moeilijkste gang geweest, dien hij ooit gemaakt heeft. Weliswaar had de kennisneming van de „Wekker-artikelen” hem (en vele anderen, die van Atjèh-toestanden op de hoogte waren) de overtuiging geschonken, dat het niet moeilijk zou vallen de meerendeels onware berichten waaruit dit tendentieuze stuk was samengesteld, te weerleggen. Doch des te grooter was Van Heutsz' teleurstelling toen het hem desniettemin duidelijk werd, dat hij zich pijnlijk had vergist in den invloed tengoede, dien hij meende op Van Daalen te hebben kunnen uitoefenen: de man, dien hij van al zijn onderaanvoerders het hoogst waardeerde, dien hij — tegen de dringende verzoeken van vrijwel alle anderen in — tot zijn opvolger op Noord Sumatra had benoemd, dien hij vóór de aanvaarding van zijn taak in Atjèh nog eens nadrukkelijk had gewezen op zijn duren plicht om vóór alles het werk in Atjèh in zijn (Van Heutsz') geest voort te zetten, bleek op zeer bedenkelijke wijze in zijn bestuursbeleid te zijn tekort geschoten.

Toch trachtte Van Heutsz nog gedurende de eerste dagen van het onderzoek Van Daalen tot inkeer te brengen; doch de onverzettelijke en halsstarrige houding van den laatste maakte ten slotte ieder vergelijk onmogelijk. Van Daalen was niet te overtuigen, dat zijn drukkend boetesysteem, zijn zware soms onmenschkundige straffen, zijn hooghartige, dikwijls krenkende behandeling van Atjèhsche hoofden en bevolking en zijn harde hand den pacificatie-arbeid hadden doen falen.⁴⁵⁾ 24 December deed Van Heutsz aan Van Daalen een schriftelijke instructie toekomen om verschillende niet gerechtvaardigde straffen en maatregelen te herstellen; 28 December verzocht Van Daalen ontheffing van zijn gouverneurschap.

Begin Mei werd de generaal Van Daalen ontheven van de functie van civiel en militair gouverneur van Atjèh en Onderhoorigheden, en in Juni d.a.v. als zoodanig op-

gevolgd door den luitenant kolonel Swart, die, zooals reeds gezegd, in dezelfde maand het gouverneurschap van Celebes en Onderhoorigheden weer aan het civiel bestuur had overgegeven. Van Daalen werd na terugkeer van Europeesch verlof in 1908 benoemd tot chef van den generalen staf, en in 1910 tot legercommandant, in welke beide verantwoordelijke functies hij nog vele en uitzonderlijk belangrijke diensten aan het leger heeft bewezen.

Het was uiteraard zeer te betreuren, zoowel dat Van Heutsz zich in Van Daalen vergiste, als dat Van Daalen halsstarrig, doch te goeder trouw, vast hield aan zijn systeem van onverzettelijkheid, ook toen bleek, dat het faalde. Dat toen uit de zoozeer uiteenlopende meeningen van deze twee wilskrachtige figuren een tragisch conflict moest ontstaan, is alleszins begrijpelijk. Maar de grootheid van deze beide mannen werd er niet door aangetast. In één enkelen zin heeft minister Fock Van Heutsz' zelfoverwinning treffend juist getypeerd: „Ik stel het op prijs, dat U geen oogenblik hebt geaarzeld te erkennen, dat U U (in Van Daalen, J.C.L.) vergist hebt, omdat daaruit ook al weer blijkt hoe bij U het belang der zaak boven alles gaat.”⁴⁶⁾ Evenmin heeft Van Daalens falen als civiel bestuurder ook maar in het minst afbreuk gedaan aan zijn roem als onovertroffen troepenleider en onkreukbaar plichtsgetrouw militair.

Het heeft geen nut, om de kleine menschelijke fouten, die zij, als ieder ander, hadden, te verdoezelen. Hun beider glorie staat daarvoor te hoog; en hun nagedachtenis is voor onwaardige verdachtmakingen, voor ieder tot oordeelen bevoegde, onaantastbaar. Daarom moge dan ook de onverkwikkelijke pennestrijd, die zich naar aanleiding van Van Daalen's aftreden als gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden ontwikkelde, die zelfs bij tijden herleefde, doch welke zij geen van beiden hebben gewild, als nutteloos (en ten deele onwaardig) onbesproken blijven.

Tusschen Van Heutsz en Snouck Hurgronje was in-

tusschen sedert eenige jaren een geleidelijk toegenomen verkoeling ontstaan. De eerste verwijdering dateerde uit 1903, den laatsten tijd hunner samenwerking in Atjèh. Snoucks kritiek op noodzakelijke militaire maatregelen, en zijn afwijkend inzicht in de praktijk van de uitoefening van het inwendige bestuur hadden reeds aanleiding gegeven tot meeningsverschillen met Atjèhs gouverneur. Ook was Snouck (en dat niet ten onrechte) gekant tegen de plannen, welke Van Heutsz koesterde ten aanzien van een eventueel gouverneurschap-Van Daalen. Intusschen was het hem van lieverleede duidelijk geworden, dat Van Heutsz niet meer dezelfde waarde aan zijn adviezen hechtte als eertijds.

2 October 1903 schreef hij een geheime nota aan den gouverneur generaal Rooseboom.⁴⁷⁾ Weliswaar roemde hij als altijd Van Heutsz' militaire bekwaamheden, maar overigens bleef er weinig goeds over van den militairen gouverneur, wiens optreden hij in zijn artikelen over Pidië en de Noord- en Oostkust een paar jaar geleden zoo had geprezen.

Zijn kritiek op noodzakelijke maatregelen van de voortgezette militaire actie en op de geringe beschadiging, welke wel eens een enkele maal aan gamponghuizen was toegebracht, was niet vrij van overdrijving. De gedeeltelijke mislukking van enkele proefnemingen op sociaal gebied, genomen in het belang van den welstand der bevolking, werden breed uitgesponnen, doch van het vele goede en geslaagde werd niet gerept.

De van veel menschenkennis getuigende ridderlijke houding van Van Heutsz tegenover den vijandig gezinden Panglima Polém, laakte hij scherp, niettegenstaande een maand te voren de onderwerping van dit sagihoofd juist door Van Heutsz' krachtig, maar tevens grootmoedig optreden ongetwijfeld ten zeerste was bespoedigd.

Vooral onbegrijpelijk is Snoucks bewering, dat Van Heutsz in dien tijd, o.a. bij den bekenden tocht naar Tangsé in 1898, aanvechtingen zou hebben gehad om tot het verbranden van gampongs over te gaan, en dat het

alleen aan zijn (Snouck's) protesten zou te danken zijn geweest, dat deze ramp werd voorkomen: „De geheele staf der Pidië-expeditie was nog onder den invloed der brand- en vernieltraditie, en verheugde zich erover, dat de gouverneur ook weder daartoe bekeerd scheen.” Deze voorstelling van zaken is niet juist, en bovendien in strijd met Snouck's vroegere uitlatingen, dat er niemand, allerm minst van militaire zijde, nog aan het verbranden van gampongs dacht (vgl. pg. 121). Want juist de geheele staf, n.l. de kapiteins De Neve en Spruijt en de adjudanten Van Rietschoten en Stolk, deelde (evenals trouwens de overgrootste meerderheid van het officierskorps in Atjèh) voor de volle 100 % Van Heutsz' hartgrondigen afkeer tegen het verbranden van gampongs.

Gelukkig voor Nederland en Indië maakte deze nota niet den gewenschten indruk.⁴⁸⁾ Men liet Van Heutsz onkundig van den inhoud, doch een goed half jaar later werd hij naar Nederland opgeroepen voor zijn benoeming tot gouverneur generaal van Nederlandsch Indië.

Eenige jaren later, n.l. kort na de vervanging van den generaal Van Daalen als gouverneur van Atjèh door den overste Swart, deed Snouck nogmaals een aanval op zijn vroegeren medewerker.⁴⁹⁾ Thans geschiedde het anoniem in een serie artikelen „Atjèh 1908” in „De Nieuwe Courant” van 16—17 Juni 1908⁵⁰⁾: „Van Heutsz had geen menschenkennis, hij begreep niets van de Atjèhers, noch van de onderlinge verhoudingen tusschen geestelijke leiders, adathoofden en sultan, en evenmin als hij iets van de taal der Atjèhers verstond, evenmin verstond hij iets van hun inwendig leven.” Dan volgde een beschouwing over de voortgezette militaire actie en een kritiek op Van Daalen, om ten slotte te eindigen met een veroordeeling van Swart's recente benoeming: „Ook Swart is geenszins de man om aan Atjèh te geven, wat het thans volstrekt noodig heeft.” Wat dan wel noodig was volgens Snouck, dat waren een militaire gouverneur, en naast dezen een aan de regeering verantwoordelijk hooggeplaatst ambtenaar, aan wiens raadpleging de gou-

verneur gebonden zou zijn, dus in feite „twee koetsiers op den bok”.

Doch ook deze actie had gelukkig geen practisch gevolg. Toen Van Heutsz over een eventueele benoeming van Snouck in een dergelijke positie werd gepolst, verzette hij, wiens vertrouwen in Snouck geschokt was, zich hier met nadruk tegen. Slechts werd, om de openbare meening gerust te stellen, in beginsel besloten zoo nu en dan een regeeringscommissaris naar Atjèh te zenden om den militair en civiel gouverneur desgewenscht van advies te dienen.⁵¹⁾ Gedurende de tienjarige bestuursperiode van den gouverneur Swart heeft slechts één keer (in den aanvang) een dergelijk bezoek (van Lieftrinck) plaats gehad.

Wel is waar hadden de feiten Snouck in het gelijk gesteld in zake zijn afwijzend advies betreffende de gouverneursbenoeming van Van Daalen. Doch deze keer zou Swart op schitterende wijze logenstraffen het brevet van ongeschiktheid, dat Snouck hem bij voorbaat had uitgereikt. In Atjèh wachtte hem een moeilijke taak. De onrust en onveiligheid waren in de Onderhoorigheden op bedenkelijke wijze toegenomen. Vooral op de Noordkust en in de Pasè-streek waren tal van gampongs grootendeels leeggelopen, een deel der bevolking had zich bij de verzetspartij aangesloten, en de achtergeblevenen heulden met den vijand. Verschillende hoofden hadden hun landschap verlaten en zwierven elders rond. Klewangaanvallen, hinderlagen, beschietingen, telefoon- en tramvernielingen waren aan de orde van den dag; en het aantal kwaadwilligen werd weer op 5 à 6000 man geschat.

Doch ook in Atjèh wist de „gouverneur met de ijzeren hand in een fluweelen handschoen” in korten tijd een volslagen ommekeer tot stand te brengen. Waar de bevolking met den tegenstander bleef heulen, werd allereergsten met groote gestrengheid opgetreden. Op de Noordkust, waar de anarchie het grootst was, joeg de kapitein Christoffel in enkele maanden tijds de verzetslieden uit

elkaar, en wist hij het vertrouwen van de gampongbevolking weer te herwinnen. Aldus hadden wij haar weer spoedig op onze hand, en kwam er voor goed een einde aan het kostbare spelletje van telefoon- en tramvernietelingen.

Intusschen had de gouverneur Swart reeds dadelijk bij zijn optreden ondubbelzinnig doen blijken, dat hij voor rechtmatige grieven steeds een open oor had. Gedurende zijn talrijke inspectietochten werd steeds een vaste dag opengehouden voor een ieder, die herstel van een ondergaan onrecht of hulp in moeilijke omstandigheden had te vragen. De daarop volgende dag was steeds bestemd om aan reclamanten kort en zakelijk hetzij een definitief, dan wel een voorloopig antwoord op hun klacht te geven. Inkomsten, die ten onrechte als boeten waren ingehouden, en waarborgsommen, die in het wegenfonds waren gestort, liet hij aan de betrokkenen terugbetalen. En terwijl aan de verzetspartij de eene zware klap werd toegebracht na de andere, en de laatste onverzoenlijke oelama's tot in de diepste wildernissen werden opgespoord en onschadelijk gemaakt, maakte de pacificatie in de bewoonde gebieden steeds meer vordering.

De verdere bevrediging van Atjèh ligt buiten het bestek van deze beschrijving; daarom zij het voldoende te releveeren, dat na het sneuvelen van de laatste Tiroteungkoes, waarin vooral de *maréchaussée-colonne* Schmidt een groot aandeel heeft gehad, de pacificatie van Atjèh in 1913 een voldongen feit werd. Toen de generaal Swart in 1918 als gouverneur aftrad, gaf hij voor de derde maal een tot rust gebracht gewest in handen van een civielen bestuurder over.

Het spreekt van zelf, dat een man als Van Heutsz, wien scherp voor oogen stonden de eischen, gesteld door de nieuwe opvattingen over onze koloniale verantwoordelijkheid, zich zeker niet wenschte te beperken tot een bloote uitbreiding van onze directe politieke bemoeienis met het geheele gebied der buitengewesten.

Reeds van den aanvang af, had het moeilijke vraagstuk

van het volksonderwijs zijn aandacht. Wilde men de bevolking ook economisch weerbaar maken en haar voorbereiden voor den steeds moeilijker wordenden strijd om het bestaan onder de nieuwe omstandigheden in een ontwakend Azië, dan behoorde er in de eerste plaats een einde te worden gemaakt aan het hooge percentage analphabeten, zoowel op Java als daar buiten.

In het begin van deze eeuw bestonden er in Indië twee soorten van inlandsche lagere scholen: de driejarige tweede-klasse-school met een zeer eenvoudig programma, voor kinderen van den gewonen dorpsman in het agrarisch binnenland, en de zgn. eerste-klasse-school met een meer uitgebreid leer-programma, voor de hogere standen in de groote centra. Doch in 1898 was voor een bevolking van ongeveer 30 miljoen zielen het aantal scholen slechts 721 met 131.000 leerlingen. D.w.z. op iedere 40.000 zielen ternauwernood één schooltje met gemiddeld 180 leerlingen!

De eerste groote verbetering bracht de onderwijswet van 1907 van minister Fock; het aantal tweede-klasse-scholen werd aanmerkelijk uitgebreid, en tot groote voldoening van het meer ontwikkelde deel van de bevolking werd op de eerste-klasse-scholen het Nederlandsch als leervak ingevoerd. Doch voor het einddoel, een efficiënte bestrijding van het analphabetisme, was ook deze reorganisatie onvoldoende en de groote massa van de landbouwende bevolking was er niet afdoend mee geholpen. Een globale lage raming van de eventueele kosten voor het vestigen van één school in ieder van de ruim 20.000 dorpsgemeenten van Java, gaf reeds een bedrag, dat meer dan de helft van de toenmalige Indische begrooting zou opslokken. Voor den benoodigden tijd van voorbereiding liet men zelfs veiligheidshalve iedere raming achterwege. De organisatie van het volksonderwijs werd dan ook een wanhopige rekenpuzzle, waar ten slotte niemand raad mee wist.

Toen bracht Van Heutsz' persoonlijk initiatief de oplossing. Hij belastte een bekwaam en practisch ambte-

naar van het binnenlandsch bestuur, Ziesel, met het organiseren van een proefneming. Naar een eenvoudig model zouden door de zorg van de desa's (dorpen) zelf houten of bamboe schoolgebouwtjes worden gebouwd en schoolbanken worden aangemaakt; en, waar noodig, werd hout uit de djati- of wildhouthosschen ter beschikking gesteld. En het onderwyzend personeel? „In den tijd van mijn grootvader was de „meester” op de dorps-school in Nederland tevens koster, klokkenluider, brieven-schrijver, scheerder, koppenzetter, enz. Onderwijs, dat in het begin van de 19de eeuw goed genoeg was voor de Hollandsche dorpen, is ook voldoende om ons in de Javaansche desa voorloopig uit den nood te helpen. Desnoods hoeven de kinderen om te beginnen niet meer te leeren, dan wat lezen en schrijven en de vier hoofdbewerkingen van het rekenen. Voor een dergelijk rooster zijn wel leerkrachten te vinden. In dien tijd kan het departement van onderwijs zorgen voor de opleiding van onderwijzers. Maar vóór alles, aanpakken en niet met de handen in het haar zitten. Iets is altijd beter dan niets!”

Ziesel toog aan den arbeid, reisde rond, praatte eens hier, informeerde eens daar en vroeg de meening van de desabesturen. Wel zeker, dat kon best! Vrij algemeen vond men het zelfs een prachtige oplossing. Binnen enkele maanden was men aan het werk, en reeds in 1907 waren de eerste 122 desaschooltjes in gebruik genomen. Ten spijt van het meewarig hoofdschudden en bedenkelijk wenkbrauwfronsen van de „deskundigen” werd krachtig doorgewerkt, het peil van het onderwijs langzaam maar gestadig verbeterd en ten slotte de aansluiting aan het vierde leerjaar van de twee-klasse-scholen en aan de z.g. vervolgscholen tot stand gebracht.

Aldus ontstond een eenvoudige, maar uitgebreide en goed werkende organisatie van onderwijs op *inheemsche basis*, waarvan een belangrijk deel der kosten plaatselijk werd gedragen, en die zich voortdurend aan de draagkracht en het ontwikkelingspeil der bevolking kon aanpassen. In dit opzicht onderscheidt Van Heutsz'

creatie zich zeer gunstig van tal van systemen in andere primitieve agrarische landen. Thans wordt reeds in ongeveer 17.000 desaschooltjes les gegeven aan $1\frac{1}{4}$ miljoen leerlingen.⁵²⁾

Parallel aan de totstandkoming van deze volksschool werd het volgende jaar (1908) het Bureau voor de Volkslectuur opgericht. Deze gouvernementsinstelling beoogt de verspreiding van goedkoope, nuttige en aangename lectuur voor de inlandsche bevolking. Het bureau zorgt voor den druk van eenige tijdschriften, het bewerken, vertalen en samenstellen van beknopte verhandelingen op het gebied van landbouw, veeteelt, visscherij, hygiëne en onderwijs, handleidingen, almanakken, volksverhalen, tooneel, dans, folklore, enz.

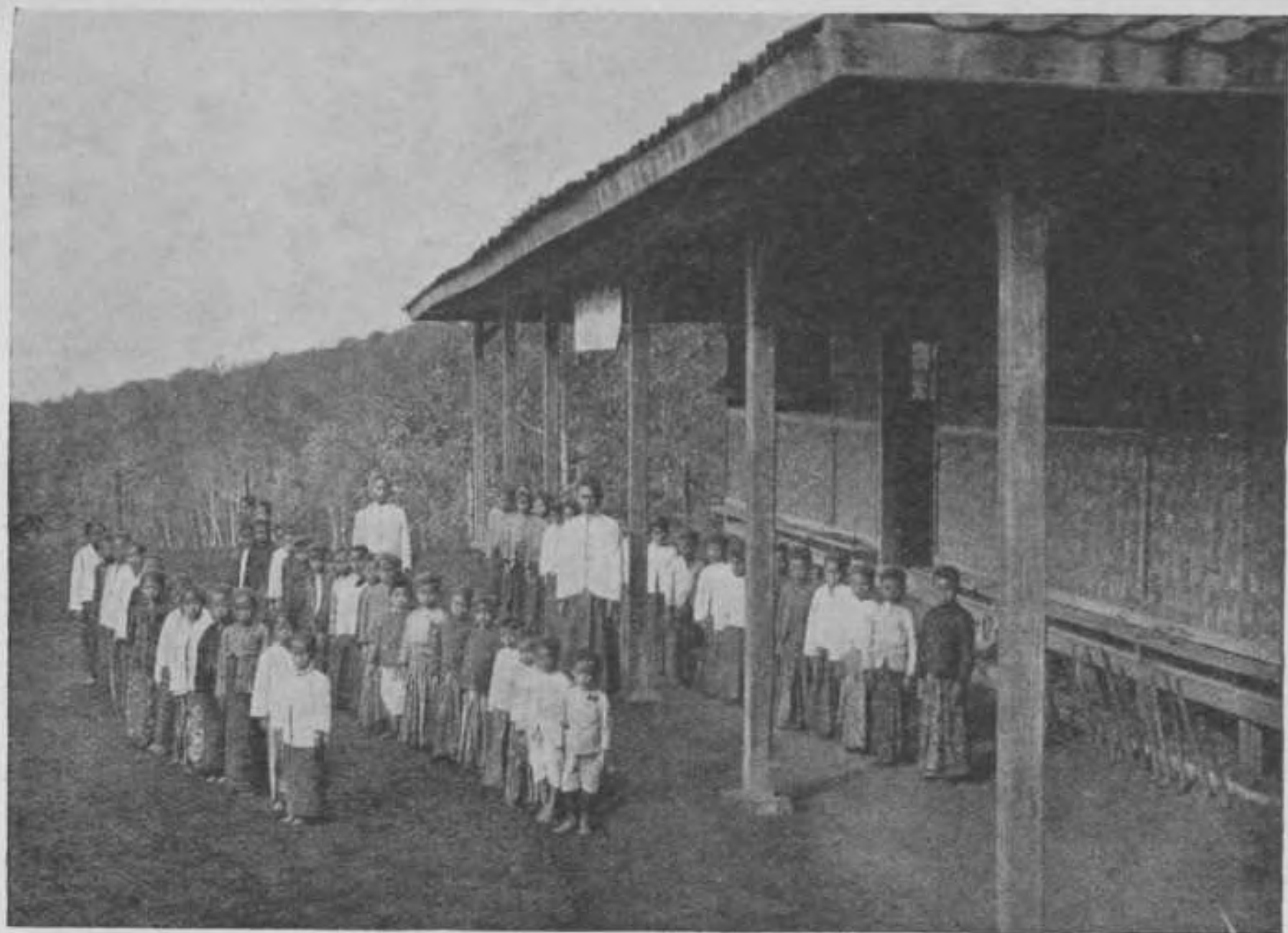
De arbeid wordt verricht zoowel rechtstreeks door het centrale bureau, als door tusschenkomst van agenten en met behulp van boekenauto's, die voortdurend geheel Java afreizen, en zelfs de meest afgelegen gehuchten en markten weten te bereiken. Tegenwoordig bereizen dergelijke boekenauto's ook de buitengewesten. Ook zijn met behulp van de hoofden der scholen een paar duizend volksbibliotheken ten algemeenen nutte in de tweede-klasse-scholen ondergebracht. Per jaar hebben gemiddeld ruim 2 miljoen uitleeningen plaats.

Een groot succes was de reorganisatie van den dienst der landelijke inkomsten en verplichte diensten, in het bijzonder van de landrenteheffing. Tot dien tijd waren jaren lang allerlei stelsels beproefd, doch alle waren zij afgestuit op mislukte pogingen om op een doelmatig economischen grondslag een bruikbare landrentekaartteering tot stand te brengen. Eerst in 1905 werden op de basis van een nieuwe regeling proeven genomen, waarbij de topographische dienst van het leger met de opmeting en kaartteering werd belast. Deze proeven vertoonden dusdanige gunstige resultaten, dat in 1907 een nieuwe definitieve regeling tot stand kwam, welke tot voldoening van alle partijen een groot succes bleek. Zij werd niet alleen op geheel Java en Madoera, maar later ook in

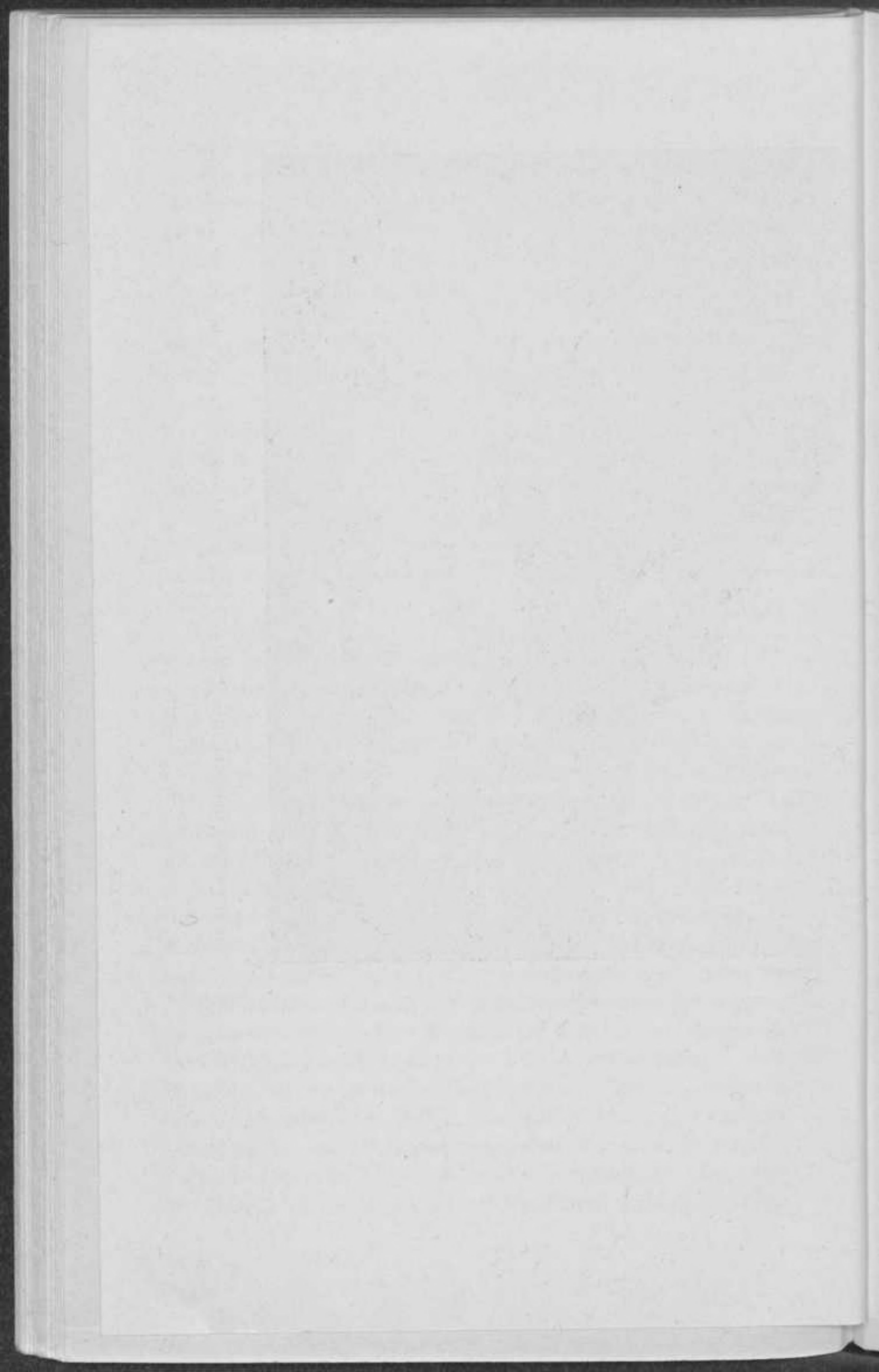
de ervoor in aanmerking komende gebieden van de buitengewesten ingevoerd. Hiermede was een afdoende oplossing verkregen van een vraagstuk, waar tientallen van jaren tevergeefs naar was gezocht: een gewaarborgd juiste en gelijkmatige verdeeling van den landrente-aanslag der bevolking.

Voor de ontwikkeling van het landbouwcrediet was de bestuursperiode van Van Heutsz van niet minder belang. Reeds in 1901 was door plaatselijke ambtenaren in het gewest Cheribon op Java het initiatief genomen om de hier en daar bestaande dorpsrijtschuren nieuw leven in te blazen. Deze dorpsloemboengs waren vrijwillig door de desabevolking voor gezamenlijke rekening gebouwd, en de rijstvoorraad was uit rentelooze bijdragen bijeengebracht. Uiteraard waren zij een practisch en tevens krachtig hulpmiddel in den strijd tegen den woeker.

Terzelfder tijd werden op de begrooting voor 1905 gelden uitgetrokken voor subsidiëring en kapitaalverstrekking aan afdeelingsbanken, en werd de indienststelling van ambtenaren, belast met het toezicht, mogelijk gemaakt. En toen de Indische regeering in 1906 uitdrukkelijk verklaarde, dat de behartiging van het volkscredietwezen een op den voorgrond tredend deel van de ambtelijke plichten van het binnenlandsch bestuur vormde, werd de belangstelling voor dit sociaal belang algemeen. Ieder jaar vermeerderde het aantal afdeelingsbanken met eenige tientallen, de loemboengs met eenige duizenden. In 1910 telde Java reeds ongeveer 80 banken met een bedrijfskapitaal van 5 millioen gulden en 12.500 loemboengs met 175 millioen kilo rijst ter waarde van 7 millioen gulden. Als vanzelf ontstonden hiernaast talrijke desabankjes, en deze bleken ten slotte in vele gevallen beter aan de credietbehoefte te kunnen voldoen dan de loemboengs. Met het uitbreiden van de desabanken ging het aantal loemboengs dan ook weer achteruit. Toch bedroeg in 1936 het aantal loemboengs nog 5600 met 135 millioen kilo rijst en 8 millioen gulden kapitaal

Een der eerste desaschooltjes, bijna 35 jaar geleden opgericht in Priangan (West Java)

tot een totale waarde van ruim 11 miljoen gulden. Bovendien werkten 6725 desabankjes met een kapitaal van totaal 10 miljoen gulden.

Een oud kwaad, dat aanleiding had gegeven tot talrijke misbruiken, waarvan de bevolking in den regel de dupe was, het verpachten van pandhuizen, opium enz. werd ook in dezen tijd tot in den wortel van het kwaad aangegrepen. In enkele daarvoor in aanmerking komende gebieden had de regeering reeds het gebruik van opium verboden. Gelukkig is men toen zoo verstandig geweest om zich door het daar bereikte resultaat niet op een dwaalspoor te laten brengen, en een algeheel verbod van het opiumgebruik uit te vaardigen. (Men denke slechts aan de beruchte gevolgen van de prohibition in de U.S.A.). Tegen het einde der vorige eeuw achtte men, en ten rechte, een afdoende bestrijding van het opiumkwaad alleen mogelijk door het in eigen beheer nemen van de opiumregie. Als gevolg van dit inzicht was de nieuwe gouvernements-opiumfabriek te Batavia in 1901 gereed gekomen, en was de afschaffing van de opiumpacht over geheel Java en Madoera in 1904 werkelijkheid geworden.

De methodische doorvoering van de opiumregie in eigen beheer bleef voor de bestuursperiode Van Heutsz weggelegd. Het groote beginsel dat hierbij voorzat, was het tegengaan van het ontstaan van nieuwe schuivers. Zij, die reeds aan het gebruik van opium gewend waren, konden er binnen bepaalde grenzen mee doorgaan. Sinds dien is het gebruik van opium enorm achteruit gegaan. In de jaren 1920, '25, '30 en 1935 bedroeg het opiumverbruik in geheel Indië respectievelijk 2.685.000, 1.368.000, 1.276.000 en 376.000 thail (1 thail = 38.601 gram).

De op instigatie van minister Cremer in 1901 genomen proef met het in eigen beheer nemen van den pandhuisdienst gaf reeds in 1903 aanleiding tot het besluit geleidelijk den pandhuisdienst over geheel Java en Madoera (en later ook in de buitengewesten) in te voeren.

Zoo viel ook de organisatie en doorvoering van dezen dienst in de bestuursperiode van Van Heutsz. Thans zijn er over den geheelen Archipel ongeveer 600 pandhuizen verspreid, die in 1936 een totaal bedrag van ongeveer 60 miljoen gulden uitleenden.

Het is niet mogelijk om in het kader van deze beschrijving de verschillende onderdeelen van het omvangrijke bestuursprogramma van dezen landvoogd een voor een in het kort te releveeren. Volstaan worde daarom met nog te wijzen op de uitvoering van de decentralisatiewet van 1903, op de afschaffing van overdreven ceremonieel en eerbiedsbetoon (*hormat-circulaire*), op het z.g. mindere-welvaart-onderzoek, op het onderzoek naar middelen tot verbetering van den politioneelen toestand, op de voortdurende uitbreiding van de werkzaamheden van den burgerlijk geneeskundigen dienst, de stelselmatige, vreedzame, militaire exploratie van het uitgestrekte gebied van Nieuw Guinee, enz.

Een algemeene terugblik op de historie van Tropisch Nederland doet Van Heutsz kennen als een der grootste onderkoningen, die Indië heeft gehad, en wiens geniale leiding in slechts vijf jaren tijds tot werkelijkheid maakte vrijwel alle onvervulde wenschen van zelfs de besten zijner voorgangers. Niettegenstaande de tot dien tijd ongekende bedrijvigheid op militair gebied, de uitbreiding van onderwijs en bestuur, de vele nieuwe cultureele en sociale maatregelen en de wetenschappelijke exploratie van uitgestrekte onbekende landstreken, gelukte het bovendien om door een voorzichtig financieel beleid de landsuitgaven vrijwel binnen normale grenzen te houden. Het gemiddelde van de totale uitgaven der Indische begroting had in het laatste vierde deel van de 19e eeuw 141 miljoen gulden 's jaars bedragen. In de periode van 1898 tot 1902 steeg dit gemiddelde tot 150 miljoen, en in de jaren 1903—1907, waarin het grootste gedeelte van de bestuursperiode van Van Heutsz viel, tot 168 miljoen gulden per jaar.

Geen landvoogd echter heeft bij grootscher arbeid fel-

ler tegenkanting en toomeloozer kritiek ondervonden. In den aanvang, toen het bestuursprogramma werd opgemaakt: innerlijke versterking der staatkundige eenheid van Nederlandsch Indië en daadwerkelijke bevordering van de geestelijke en stoffelijke belangen der inheemsche bevolking, ook van die der buitengewesten; ja, toen was de instemming algemeen geweest (vgl. pag. 142—145). Toen echter deze schoone woorden in daden werden omgezet, toen bleek welk een geweldige achterstand moest worden ingehaald, hoe onze weifelende houding in verschillende landschappen van de buitengewesten tot verzet en onwil om mede te werken had geprikkeld, toen ten slotte bloedige botsingen niet meer konden worden vermeden, toen schrikten velen terug voor de consequenties, toen begon het ach- en weegejammer steeds luider te klinken.

Toch was deze onredelijke reactie niet zoo vreemd. Nog te velen verkeerden bewust of onbewust onder den invloed van den 19e-eeuwschen geest. Zelfs een man als de bekwame Indische journalist Brooshooft, die Van Heutsz' benoeming met onverdeelde instemming had begroet (vgl. pg. 141) geraakte uit het evenwicht. Typeerend voor den aard en de strekking van de toenmalige kritiek in een groot deel van de pers is zijn eenzijdige en ondeskundige beschouwing in zijn publicatie *Daendels—Van Heutsz* in „De Beweging” van December 1907, waarin hij een somber beeld ophangt van een bange toekomst, welke door de actie van Van Heutsz zou worden ontketend:

„... wij kunnen niet overal, waar de bevolking ons haat wegens de wreedheden der verovering en de terstond opgelegde zware lasten, op den duur voldoende krijgsmacht onderhouden om de noodige bestuursambtenaren te steunen. Telkens zullen dus, nu hier dan daar, nieuwe opstanden uitbreken, die, om het eenmaal bevestigde „gezag” te handhaven, zending van nieuwe militaire macht en nieuwe bloedbaden noodig maken... De „zegeningen van een ordelijk bestuur” zullen reeds

alleen door deze telkens herhaalde bloedbaden worden veranderd in periodieke ellende . . . Er zal dus ontstaan een toestand van duurzaam wapengeweld, financiële ruïne en economische armoede, . . ." Aldus Brooshooft en vele anderen, niets begrijpend van en verbijsterd door de niet vermoede kracht en het onstuimige tempo, waarmee aan den beschamenden toestand in de buitengewesten een einde werd gemaakt.

En Van Heutsz, onbewogen, „kalm temidden der grim-mige golven", week geen streep af van de eenmaal uitgezette koerslijn, en stuurde met vaste hand, recht door zee, naar het doel, dat zijn scherpe blik als de eenige behouden haven had erkend. Slechts een heel enkele maal werd deze voortdurende kritiek — echter dan slechts voor een kort oogenblik — hem te machtig. Zoo, toen zelfs een rechtschapen staatsman als De Savornin Lohman zich liet verleiden om in „De Nederlander" deze onredelijke actie te steunen. In een confidentieel schrijven, van 8 juli 1908, wijst Van Heutsz hem op de onjuistheid van de inlichtingen, waarop hij zijn kritiek baseerde, zegt hem waarom hij juist in dit geval een uitzondering maakt door op kritiek te reageeren, en eindigt dan bitter: „En al heb ik mij door het vele leed dat men van vele zijden getracht heeft mij aan te doen en de tegenwerking welke ik meermalen bestrijden moest, niet laten neerslaan, en al blijf ik uiteraard tot het einde toe op den ingeslagen weg voortgaan, toch wil ik wel bekennen, dat ik het oogenblik zal zegenen, dat ik met fatsoen mijn betrekking in Indië zal kunnen neerleggen om mij uit het openbare leven geheel te kunnen terugtrekken en wat afleiding te gaan zoeken buiten het land, welks bewoners in zoo grooten getale, de pers voorop, met zoo'n wellust getracht hebben mij te grieven en te smaden. Met gevoelens van bijzondere hoogachting en onderscheiding . . ."53)

Desniettemin heeft Van Heutsz tot het laatst toe den steeds moeilijker wordenden strijd tegen twee fronten: zoowel tegen een niet gering deel van de publieke opinie

als tegen de roerige en onwillige vorsten in den Archipel, met kracht gestreden. Dank zij den onverdeelden steun van de ministers Fock en Idenburg in het moederland, maar vooral dank zij Van Heutsz' volharding zelf, heeft hij dien strijd en daarmee zijn groot hervormingswerk tot een succesrijk einde weten te brengen. Toen Van Heutsz op 18 December 1909 de onderkoninklijke waardigheid nederlegde, was tot in de verste uithoeken van den Archipel het gezag gevestigd, en waren de eerste stappen gezet op den weg tot uitbreiding en verbetering van het onderwijs en van den economischen en socialen toestand der bevolking.

VIII. BESLUIT

Het is niet mogelijk een beeld van Van Heutsz in de herinnering op te roepen zonder daarbij te denken aan een van de *défauts de ses qualités*, nl. zijn neiging om zich onder alle omstandigheden en overal spontaan, rondborstig en onbevangen te uiten. Wanneer zijn verontwaardiging was opgewekt door fouten van zelfgenoegzame betweters, gebeurde dit wel eens *te* spontaan, *te* rondborstig en *te* onbevangen. Wanneer hij als stafkapitein of als colonnecommandant fouten bij de militaire of politieke leiding ontdekte, nam hij bij zijn kritiek daarop geen blad voor den mond, doch schonk dan niet altijd voldoende aandacht aan de mogelijke eerlijkheid en kieschheid van toevallige toehoorders. Bovendien schroomde hij niet om den betrokkenen zelf even openhartig zijn meening te zeggen, om het even of hij daardoor de grenzen van de militaire discipline al dan niet overschreed.

Deze eigenschap, die eensdeels door zijn omgeving werd gewaardeerd, omdat men altijd wist wat men aan hem had, was anderdeels een zwakheid, die hem gedurende zijn geheelen verderen levensloop veel hinder en moeilijkheden heeft bezorgd. Want niet alleen waren rake opmerkingen en typische slagwoorden van Van Heutsz in den regel reeds na korten tijd algemeen bekend, doch veel meer nog werden tal van overdreven en half-juiste verhalen, en ook onware fantasieën over hem verspreid, waarvan zelfs een groot deel in strijd was met Van Heutsz' werkelijken aard en karakter. Het aantal dwaze legenden over uitlatingen, opmerkingen, kantteekeningen op journalen van dezen spontanen militair-staatsman, loopt dan ook in het oneindige. Praatjesmakers, die hem wel eens bij toeval hadden ontmoet,

hadden dan later gaarne den mond vol over Van Heutsz zus en Van Heutsz zoo, maar muntten in zijn tegenwoordigheid uit door timide onderdanigheid.

Veertien jaren van zijn veelbewogen en rijk leven bracht hij te velde door; en hij was en is daar altijd en onveranderd gebleven de vereerde, onovertroffen, eminente aanvoerder, maar ook tevens voor hoog en laag de eenvoudige, trouwe en behulpzame kameraad. Vast staat, dat hij bij al zijn korte, militaire, soms sarcastische opmerkingen, steeds blijk gaf minstens eenige centimeters boven zijn geheele omgeving uit te steken.

Toen Van Heutsz Indië verliet, was hij adjudant in buitengewonen dienst van de koningin en grootofficier van de kroon, grootkruis van de M.W.O. en grootkruis van den Nederlandschen Leeuw. Bij een breede schare van medewerkers liet hij achter de herinnering aan een groot man en een groot vaderlander, wiens daden en streven steeds en overal in de eerste plaats waren gericht geweest op de belangen van de welvaart en de ontwikkeling van het land en het volk, welke aan zijn zorgen waren toevertrouwd.

In 1910 vestigde hij zich in Nederland, en was de volgende jaren getuige van de fenomenale ontwikkeling, die zich inzette, nadat zijn bewind Indië over het doode punt had heengeholpen. Slechts enkele treffende cijfers mogen ter illustratie hiervan worden genoemd. Vooral uit de cijfers van export en import in den Archipel blijkt met welk een kracht de algemeene opleving zich demonstreerde. De totale waarde van export bedroeg in de jaren 1900, 1905, 1910 en 1913 respectievelijk 230, 292, 412 en 614 miljoen gulden. D.w.z. dat deze in 13 jaren toenam met 167 %! De importcijfers voor deze jaren zijn 176, 196, 315 en 436 miljoen of een toeneming in 13 jaren van 148 %. Neemt men van deze cijfers alleen de importartikelen, waarin de inheemsche bevolking het belangrijkste aandeel had (gepelde rijst, manufacturen en garens), dan blijkt, dat ook de koopkracht van de in-

heemsche bevolking in belangrijke mate vermeerderde. In de jaren 1898, 1903, 1908 en 1913 vertegenwoordigde de totaal import dier artikelen een waarde van respectievelijk 61.49, 87.21, 101.36 en 166.9 miljoen gulden; d.w.z. een geleidelijke toeneming met respectievelijk 41.8, 16.2, en van 1908—1913 met 59.4 %!

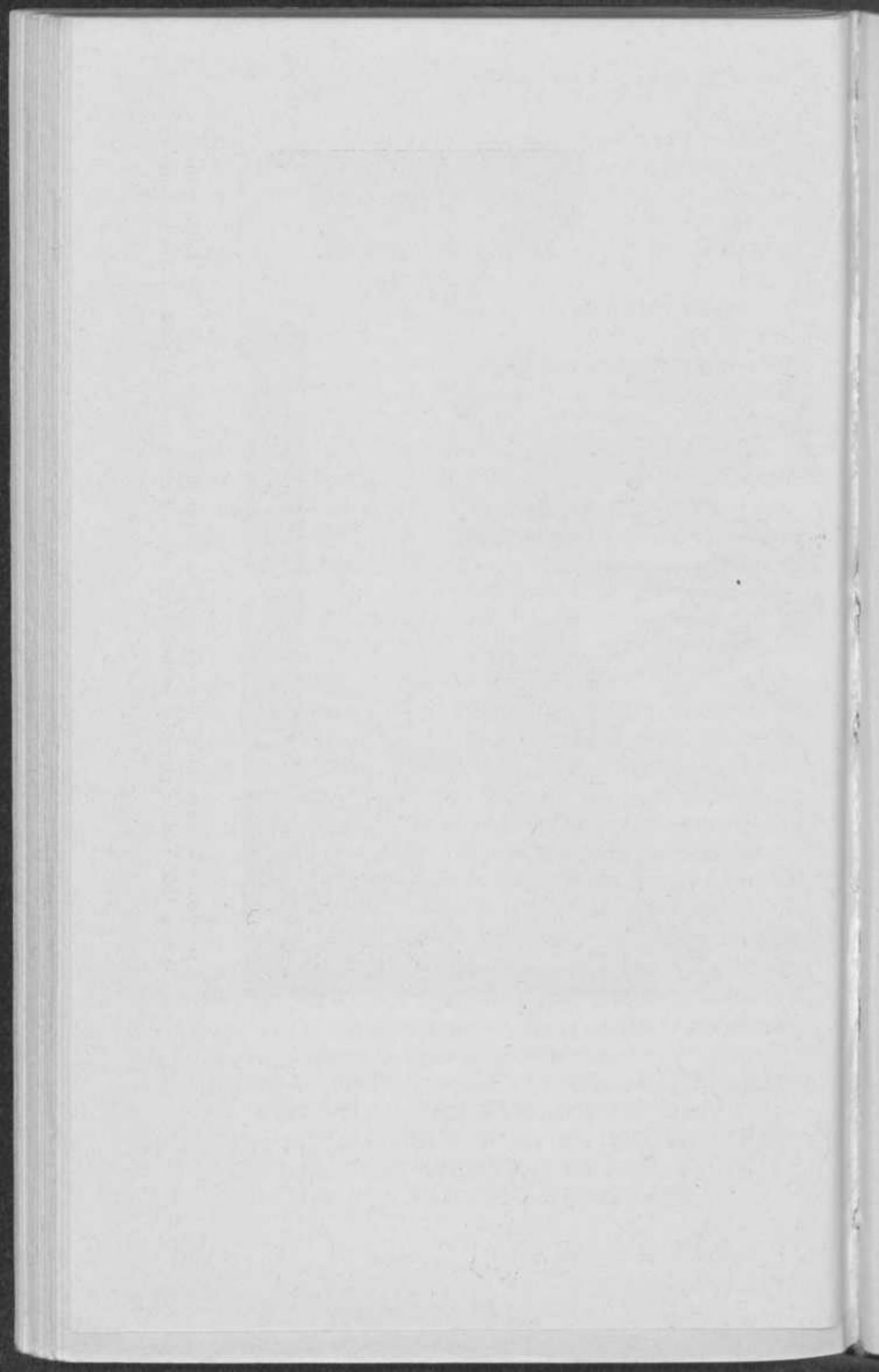
In 1922 moest Van Heutsz om gezondheidsredenen een zachter klimaat opzoeken; hij vertoefde toen afwisselend te Meran en te Montreux. In laatstgenoemde plaats overleed hij 10 Juli 1924. Zijn echtgenoot was hem in 1919 in den dood voorgegaan. Drie jaren later werd zijn stofelijk overschot overgebracht naar Nederland en op 9 Juni 1927 plechtig bijgezet op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam.

Zijn nagedachtenis is geëerd door de oprichting van eenige monumenten in Amsterdam, Batavia en Coevorden. Het mooiste en indrukwekkendste dier gedenktekens, opgetrokken uit gevamd Cheribonsch trachiet van Bobos, staat in het centrum van Batavia, en is 10 meter hoog, 20 meter lang en 16 meter breed. Bij de samenkomst van twee loodrecht op elkaar staande verticale wanden staat op een massieve zuil het beeld van Van Heutsz, de linkerhand als met krachtig gebaar de teugels van het bewind houdende, de rechterhand beschermend uitgestrekt. Het front wordt ingenomen door een imposante gestyleerde olifantsfiguur, bestuurd door een rustig beheerschten, met vertrouwen in de toekomst starrenden kornak, ter weerszijden geflankeerd door fraaie welvaartsgroepen. Aan Van Heutsz' linkerzijde symboliseert een groep van drie personen de staatkundige eenheid van Indië. Aan zijn rechterhand is uitgebeeld een groep van bouwers, landbouwers en rijst stampende vrouwen, waaronder met kloeke letters:

J. B. VAN HEUTSZ, GOUVERNEUR-GENERAAL
VAN NED. INDIË VAN 1904 TOT 1909.
HIJ SCHIEP ORDE, RUST EN WELVAART
EN HEEFT DE VOLKEN VAN NED. INDIË
TOT EEN EENHEID VEREENIGD.

Van Heutsz monument te Batavia van H. A. van den Eijnde en W. M. Dudok. Op 24 Aug. 1932 had de plechtige onthulling plaats. - Foto Koloniaal Instituut Amsterdam

GENEALOGISCHE GEGEVENS

De overgrootvader van Van Heutsz, JOANNES DOMINICUS VAN HEUTSZ werd geboren in 1728 te Mechelen, gemeente Witten (tusschen Gulpen en Vaals in het Zuiden van Limburg — in het oude graafschap Plettenberg). Gehuwd 21 April 1759 te 's Gravenhage met Anna Maria de la Fosse. Uit dit huwelijk werden 9 kinderen geboren, waarvan de oudste zoon:

JOHANNES BENEDICTUS VAN HEUTSZ, geboren 11 Januari 1760 te 's Gravenhage.

Gehuwd 26 Mei 1805 met Benjamina Cecilia Regina van den Kerckhoff.

Diende in Holland, Frankrijk, Oost Indië, Kaap de Goede Hoop en Berbice; werd daar gewond en repatrieerde in 1804.

Was in de jaren 1806 en 1807 luitenant van de artillerie. Werd in 1808 gepensionneerd als 1e luitenant.

Werd in 1814 in het genot gesteld van Nederlandsch pensioen, en was toen woonachtig in Heusden.

Overleden 25 Februari 1834 te Heusden.

Aan de weduwe werd in 1840 een levenslang pensioen toegekend; zij overleed te Gorinchem op 2 October 1842.

Uit hun huwelijk werd slechts één zoon geboren:

JOANNES FRANCISCUS VAN HEUTSZ, geboren 27 Juni 1806 op Loevestein (of te Gorinchem?).

Gehuwd 16 December 1847 met Maria Lucilla Kocken te Breda.

(Van het eerste huwelijk met Cornelia Olifiers is slechts bekend dat het kinderloos bleef).

Werd op 18 Februari 1832 benoemd tot 2e luitenant der artillerie. Was werkzaam als officier-magazijnmeester te Wieringerschans, Coevorden en Terneuzen.

Werd op 9 Mei 1857 gepensionneerd als kapitein der artillerie.

Overleden 8 October 1881 te Gorinchem.

Uit het tweede huwelijk werden geboren drie zoons en één dochter:

- a) *Henricus Joannus van Heutsz*, geboren 19 Juli 1849 te Bodegraven.
Werd gepensionneerd als kapitein der artillerie van het N.O.I.L.
- b) JOANNES BENEDICTUS VAN HEUTSZ, geboren 3 Februari 1851 te Coevorden.
Gouverneur generaal van Nederlandsch Indië.
Overleden 11 Juli 1924 te Montreux.
- c) Mathilde Benjamina Eugenia van Heutsz, geboren 14 Juni 1853 te Terneuzen.
Overleden als weduwe van Pieter Adriaan van Buuren, kolonel der artillerie van het Nederlandsche leger.
- d) Petrus Josephus Franciscus van Heutsz, geboren 9 October 1857 te Breda.
Werd gepensionneerd als assistent resident van het Binnenlandsch Bestuur van Nederlandsch Indië.

Krijgsgeschiedkundig Archief v. d. Gen. Staf.

AANTEKENINGEN

¹⁾ H. Colijn, Politiek beleid en Bestuurszorg in de Buitenbezittingen, Eerste gedeelte, pag. 102.

²⁾ F. W. Stapel, Geschiedenis van Nederlandsch Indië V, pag. 356.

³⁾ „Koning Eénoog”, bijnaam van den generaal Van der Heijden in het Atjèhsche epos „Prang Kompeuni” van den dichter Dokarim; vgl. C. Snouck Hurgronje, De Atjèhers II, pag. 113 e.v.

⁴⁾ Oelama, Mohammedaansch schriftgeleerde. De partij van den fanatieken oelama Teugkoe di Tiro werd ook wel oelama-partij of partij der moslemin (rechtzinnige Mohammedanen) genoemd.

⁵⁾ Vgl. J. B. van Heutsz, De onderwerping van Atjèh; Indisch Militair Tijdschrift 1893, pag. 48.

⁶⁾ C. Snouck Hurgronje, Verspreide geschriften IV, I, pag. 410, 411. (Vgl. „Java Bode” van 4, 9 10 en 14 Nov. 1899: De excursie ter Noord- en Oostkust van Atjèh en hare gevolgen, 1899; door Si Gam).

⁷⁾ Van der Sande, die een verlies had geleden van 22 gesneuvelden en 94 gewonden, was er niet in geslaagd om de benteng te veroveren.

⁸⁾ J. B. van Heutsz, De onderwerping van Atjèh; Ind. Militair Tijdschrift 1893, pag. 15 e.v.

⁹⁾ A. Struijvenberg, Korps Marechaussee op Atjèh, pag. 10.

¹⁰⁾ J. B. van Heutsz, De onderwerping van Atjèh; Ind. Militair Tijdschrift 1893, pag. 29.

¹¹⁾ J. B. van Heutsz, De generaal majoor H. K. F. van Teijn; Ind. Militair Tijdschrift 1892, pag. 669.

¹²⁾ In den tijd, dat Van Heutsz de lessen van de krijgsschool in Den Haag volgde, waren Pompe van Meerdervoort en Snouck Hurgronje daar leeraar.

¹³⁾ H. T. Damsté, Drie Atjèh-mannen; Koloniaal Tijdschrift 1936, pag. 472.

¹⁴⁾ Ibid, pag. 473.

¹⁵⁾ C. Snouck Hurgronje, Verspreide geschriften, IV, I, pag. 410.

¹⁶⁾ Takéngön, een onderafdeeling van de Gajo- en Alaslanden; administratief zijn alle landschappen samengevoegd tot afdeelingen en onderafdeelingen.

¹⁷⁾ Deze publicatie verscheen eerst in het Indisch Militair Tijdschrift 1892 en 1893; later, einde 1893, werd zij in brochurevorm te 's Gravenhage uitgegeven.

¹⁸⁾ Ind. Militair Tijdschrift, 1892, pag. 651 e.v.

¹⁹⁾ De regeering had, zooals reeds gezegd, herhaaldelijk en met nadruk verklaard, dat een hernieuwing van de agresië in Atjèh boven onze financieele en personeele krachten ging.

²⁰⁾ In Maart 1893 had Snouck Hurgronje op verzoek van de Indische regeering zijn meening over Van Heutsz' publicatie op schrift gesteld.

²¹⁾ Van deze nota, die oorspronkelijk was bedoeld als een geheim advies aan den minister persoonlijk, werd eenige maanden later, met toestemming van den samensteller, een afschrift toegezonden aan den gouverneur generaal van Nederlandsch Indië.

²²⁾ H. T. Damsté, Drie Atjèh-mannen, Koloniaal Tijdschrift 1936, pag. 582.

²³⁾ A. Kruisheer, Atjèh 1896 I, pag. 23 e.v.

²⁴⁾ H. T. Damsté, Ib., Koloniaal Tijdschrift 1937, pag. 22, 23.

²⁵⁾ Brief van Dr. C. Snouck Hurgronje aan den gouverneur generaal Rooseboom dd. 2 October 1903. Zie J. W. Naarding, Het conflict Snouck Hurgronje—Van Heutsz—Van Daalen, bijlagen, pag. 40.

²⁶⁾ Seulimeum, de verst in het Zuiden van de Atjèh-vallei gelegen post, vroeger door generaal Van der Heijden bezet. Keumala, de zetel der sultan-partij in het binnenland van Pidië.

²⁷⁾ Wel werd in dezen tijd het gebied der VI moekims gebombardeerd door geschut, opgesteld in de nabijheid van den post Lam Djamèë en door marine-geschut.

²⁸⁾ Berani soempah = Dat zweren wij, letterlijk: dat durven wij bezweren. Zie ook A. Struijvenberg, Korps Marechaussee op Atjèh, pag. 26.

²⁹⁾ Na zijn nederlaag in de VI moekims had Oema zich teruggetrokken in Leupong, een der zuidelijke nederzettingen van de sagi der XXV moekims op de Westkust.

³⁰⁾ A. Kruisheer, Ib. Deel II pag. 160, 161.

³¹⁾ De kolonel Van Vliet, oud-chef van den generalen staf te Koetaradja onder Deijkerhoff, was reeds bestemd om als gouverneur naar Atjèh te gaan.

³²⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 4.

³³⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 3.

³⁴⁾ C. Snouck Hurgronje, *De Pedir-expeditie 1898; Verspreide geschriften IV, I, pag. 341.*

³⁵⁾ C. Snouck Hurgronje, *De excursie ter Noord- en Oostkust van Atjèh en hare gevolgen, 1899; Verspreide geschriften IV, I, pag. 399.*

³⁶⁾ H. Colijn, *Politiek beleid en Bestuurszorg in de Buitenbezittingen, Hoofdstuk II, pag. 81.*

³⁷⁾ De schrijver doelt hier op den nutteloozen arbeid, verricht in verschillende vroegere Atjèh-perioden

³⁸⁾ C. Snouck Hurgronje, *De excursie ter Noord- en Oostkust van Atjèh en hare gevolgen, 1899; Verspreide geschriften IV, I, pag. 411.*

³⁹⁾ H. van Kol, *Uit onze koloniën, pag. 39, 83, 84, 85.*

⁴⁰⁾ F. W. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië V, pag. 291 e.v. en J. M. Somer, Vestiging van het Nederlandsche gezag in Nederlandsch Indië, pag. 62, 63, 64, 67, 86, 87, 93.*

⁴¹⁾ H. C. Zentgraaff, *Atjèh, pag. 169—173.*

⁴²⁾ E. B. Kielstra, *Indisch Nederland, pag. 344—381.*

⁴³⁾ De groote voldoening, welke deze van wijs bestuursbeleid getuigende geste aan beide partijen had gegeven, en de versterking van de gevoelens van onderlinge waardeering en saamhoorigheid, die er uit voortsproten, waren een der oorzaken, dat dit beginsel van herstel van het zelfbestuur ook elders met zeer gunstige resultaten werd toegepast: in 1936 in Goa (Zuid Celebes) en in 1938 in een achttal landschappen van Bali.

⁴⁴⁾ Schrijven van Van Heutsz aan Van Daalen dd. 23 Mei 1906. Zie J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 95—101.

⁴⁵⁾ Van Daalen meende, dat het herleefde verzet, de algemeene onrust en de onwillige houding van tal van hoofden voornamelijk geweten moest worden aan de kuiperijen van den onbetrouwbaren ex pretendent sultan, die echter reeds sedert vier maanden was geïnterneerd.

⁴⁶⁾ Schrijven van Fock aan Van Heutsz dd. 13 Februari 1908. Zie Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 139.

⁴⁷⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 34—59.

⁴⁸⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, pag. 181.

⁴⁹⁾ Snouck Hurgronje was toen hoogleeraar te Leiden.

⁵⁰⁾ C. Snouck Hurgronje, *Verspreide geschriften* IV, II, pag. 128 e.v.

⁵¹⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 168 en 169.

⁵²⁾ B. J. O. Schrieke, *Het onderwijs in Ned. Indië*. Voor-
dracht gehouden op de 18e Koloniale Vacantiecursus voor
Geografen, Koloniaal Instituut te Amsterdam, 29 Dec. 1937.

⁵³⁾ J. W. Naarding, *Ib.*, bijlagen pag. 153.

N.B. De aangehaalde briefwisseling Van Heutsz—Ruijsse-
naers is in het bezit van Mevrouw Kissink—Wed. Ruijsenaers
te 's Gravenhage.

ATJEH

Legenda

0 25 50 75 KM

DAJA, LANG, SA, etc. Namen van landschappen
Tangse Plaatsnamen
Trambaan
Rijwegen
Gebergte, met A: top
b: waterscheiding
Hoogtecijfers in meters
Ps Pangkalan soesoe
Pb Pangkalan brandan

VALLEI VAN GROOT ATJEH 1896

Legenda

0 1 2 3 4 5 10 KM

Militaire posten 1/4 geconcentreerde lijn met trambaan
Militaire posten 1/4 buitenlijne
Rijwegen / Patrouillewegen
Centrale kampementen in de drie sagi's
Grens tusschen de sagi's
A A Gebied buiten de sagi's

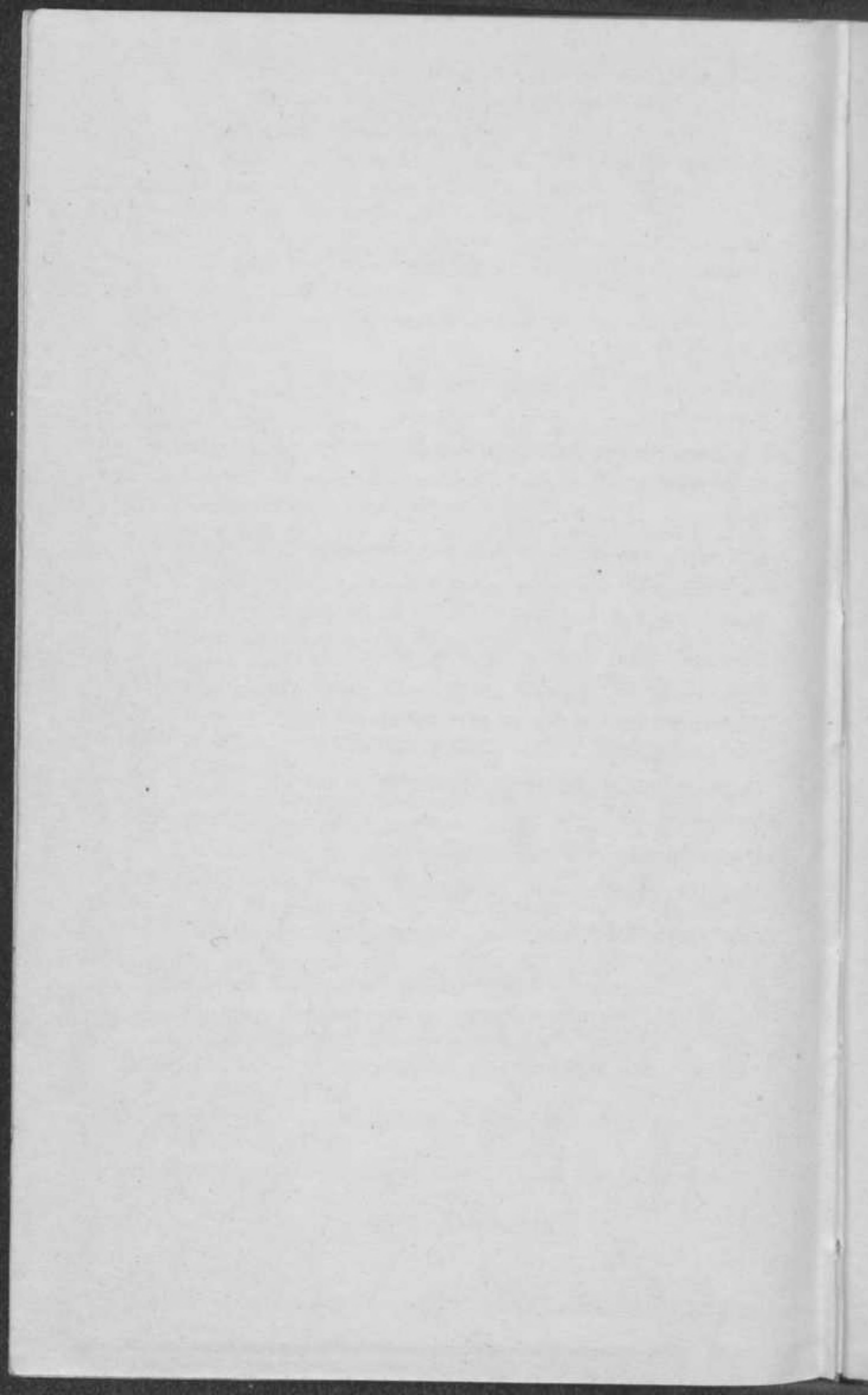
LITERATUUR

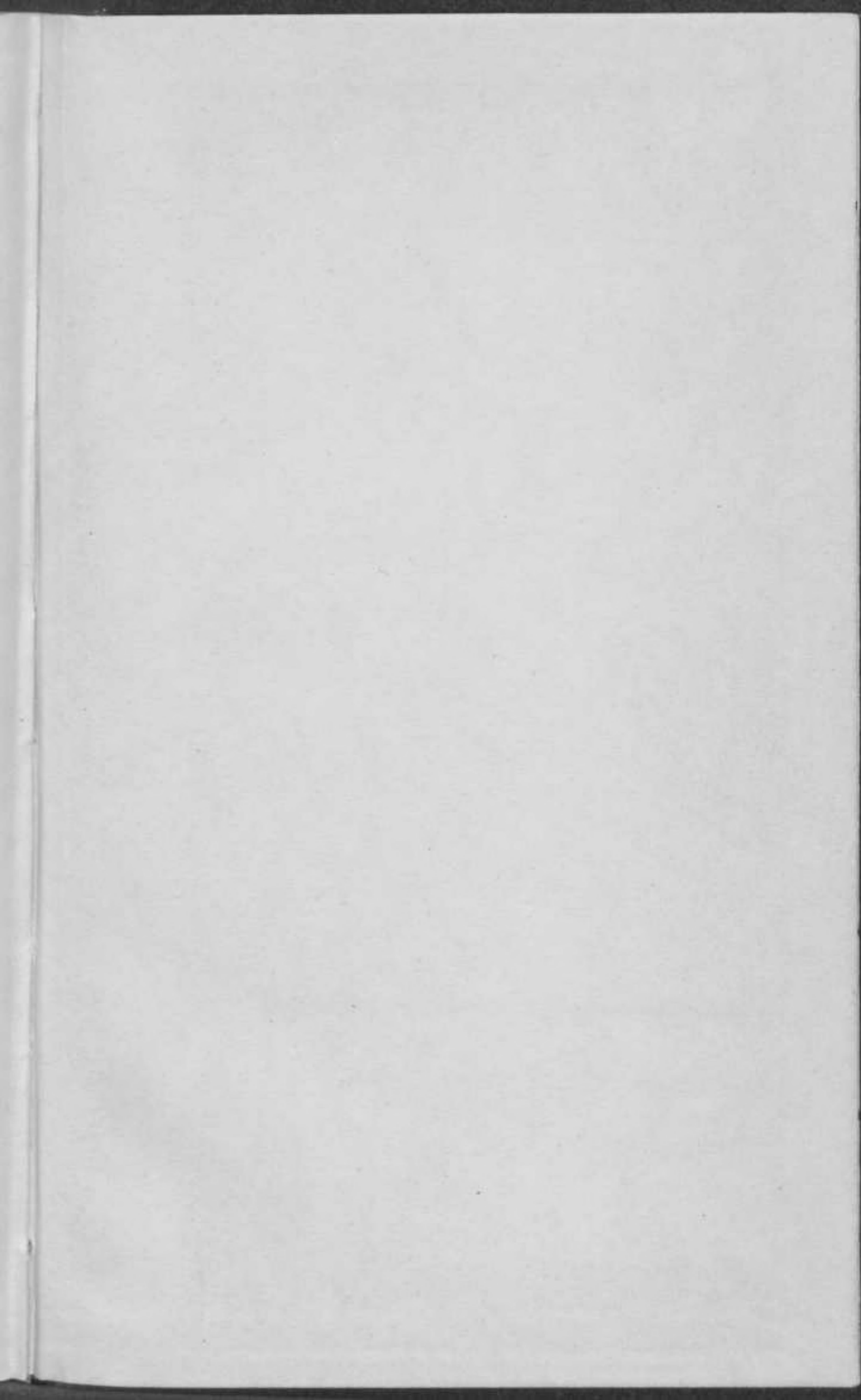
- Alex: J. B. van Heutsz*; Amsterdam, 1903.
- Balbian Verster (J. F. L. de —)*: Uit het leven van generaal van Heutsz; „Haagsch Maandblad”, 1924.
- Brooshooft (P. —)*: Daendels—Van Heutsz; „De Beweging”, 1907.
- Brugmans (H. —)*: Geschiedenis van Nederland onder de regeering van Koningin Wilhelmina; Amsterdam, 1938.
- Colijn (H. —)*: Politiek beleid en Bestuurszorg in de Buitenbezittingen; Batavia, 1907, 1909.
Neerlands Indië; Eerste druk. Amsterdam, 1911.
- Colenbrander (H. T. —)*: Koloniale Geschiedenis III; 's Gravenhage 1926.
- Damsté (H. T. —)*: Drie Atjèh-mannen; „Koloniaal Tijdschrift”, 1936, 1937, 1938.
- Frijling (W. —)*: In Memoriam J. B. van Heutsz; „Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië; 24 en 25 Juli 1924.
- Van Heutsz (J. B. van —)*: De onderwerping van Atjèh; 's Gravenhage, 1893.
De onderwerping van Atjèh nader ontwikkeld. Nota; 's Gravenhage, Nov. 1893.
De generaal majoor H. K. F. van Teijn; „Indisch Militair Tijdschrift”, 1892.
- Hooyer (G. B. —)*: De krijgsgeschiedenis van Nederlandsch Indië van 1811—1894, III; 's Gravenhage—Batavia, 1897.
- Hotz (C. D. E. J. —)*: Beknopt geschiedkundig overzicht van den Atjèh-oorlog; Breda, 1924.
- Hulstijn (P. van —)*: Van Heutsz en de buitengewesten; 's Gravenhage, 1926.
- Indische Gids (De —)*: 1904, De ontvangst van Generaal Van Heutsz.
- Indisch Militair Tijdschrift 1899*: De Pedir- en Edi-expedities.
- Jongejans (J. —)*: Land en volk van Atjèh; Baarn, 1939.
- Kielstra (E. B. —)*: Indisch Nederland; Haarlem, 1910.
De Indische Archipel; Haarlem, 1917.
De vestiging van het Nederlandsche gezag in den Archipel; Haarlem, 1920.
- Kempees (J. C. J. —)*: De tocht van den Overste Van Daalen door de Gajo-, Alas- en Bataklanden van 8 Febr. tot

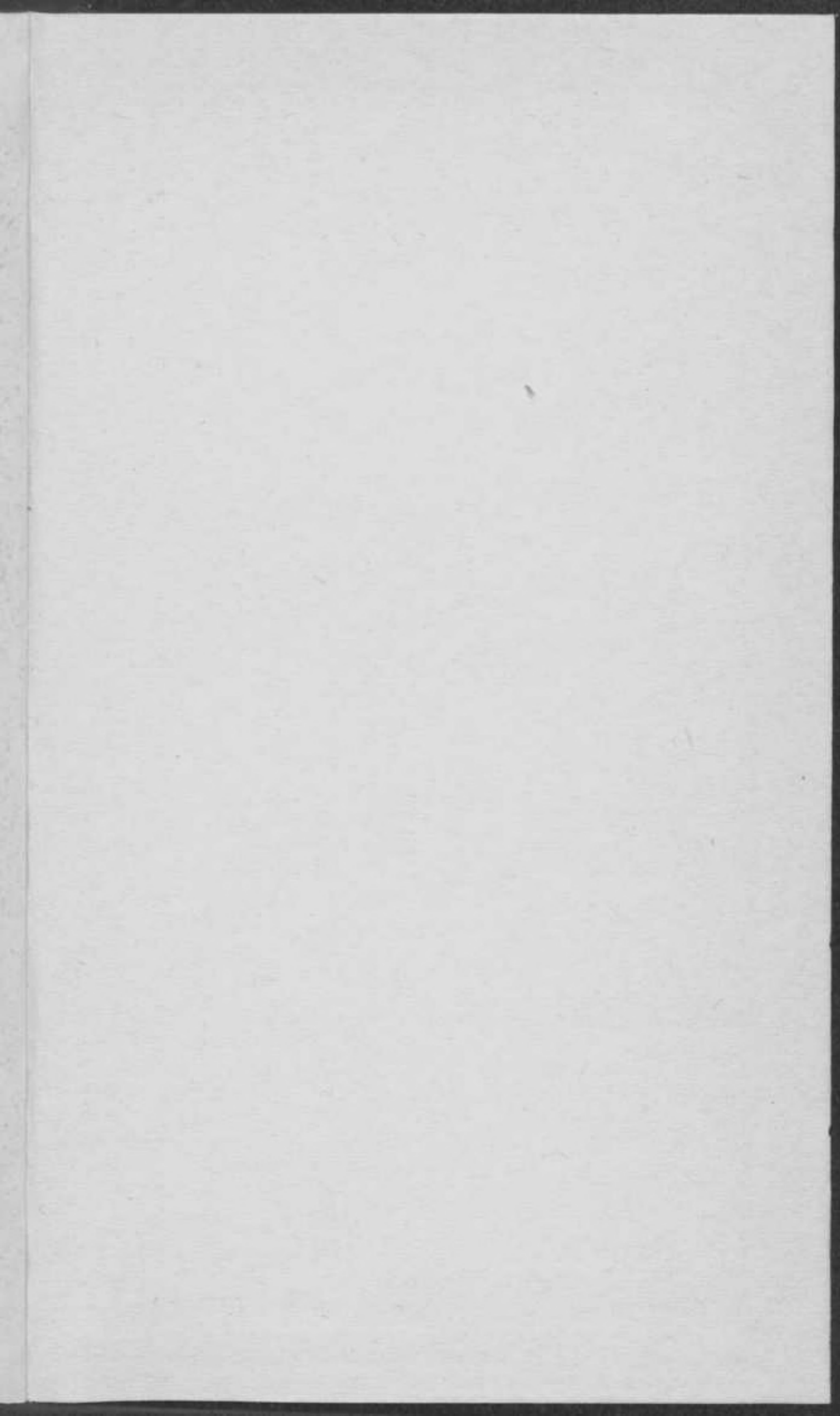
- 23 Juli 1904; Amsterdam, 1905.
- Klerck (E. S. de —)*: De Atjèh-oorlog, I; 's Gravenhage 1912.
- Kol (H. van —)*: Uit onze koloniën; Leiden, 1913.
- Kruisheer (A. —)*: Atjèh 1896; Batavia, 1913.
- Kreemer (J. —)*: Atjèh, Algemeen samenvattend overzicht van land en volk van Atjèh en onderhoorigheden; Leiden, 1922, 1923.
- Lamster (J. C. —)*: Het daghet in den Oosten; „De Indische Gids”, 1938.
- Atjèh vóór en na de pacificatie; „Haagsch Maandblad”, 1928.
- Lelyveld (Th. B. van —)*: Het Van Heutsz-monument te Weltevreden; „Nederlandsch Indië Oud en Nieuw”, 1933.
- Naarding (J. W. —)*: Het conflict Snouck Hurgronje—Van Heutsz—Van Daalen; Utrecht, 1938.
- Snouck Hurgronje (C. —)*: De Atjehers; Batavia—Leiden, 1893.
- Nota betreffende de Religieus politieke toestanden in Atjèh; Batavia, 23 Mei 1892.
- Nota betreffende de brochure Van Heutsz; Batavia, Maart 1893.
- (*Toekoe Mansoer*) Atjèh 1896; Verspreide Geschriften IV, I.
- (*Si Gam*), De Pedir-expeditie 1898; Verspreide Geschriften IV, I.
- (*Si Gam*), De excursie ter Noord- en Oostkust van Atjèh 1899 en hare gevolgen; Verspreide Geschriften IV, I.
- Het Gajoland en zijn bewoners; Batavia, 1903.
- Atjèh 1908; Verspreide Geschriften IV, II.
- Somer (J. M. —)*: Het Atjèh-probleem van 1890—1900; „Orgaan der Nederlandsch Indische Officiersvereeniging”, 1935.
- De korte Verklaring; Breda, 1934.
- Vestiging, doorvoering en consolidatie van het Nederlandsche gezag in Nederlandsch Indië; Breda, 1935.
- Stapel (F. W. —)*: Geschiedenis van Nederlandsch Indië V; Amsterdam, 1940.
- Stibbe (D. G. —)*: *Neerlands Indië*, derde herziene druk; Amsterdam, 1929.
- Struijvenberg (A. —)*: Korps Marechaussée op Atjèh; Koetaradja, 1930.
- Zentgraaff (H. C. —)*: Atjèh; Batavia, 1939.

LIJST VAN AFBEELDINGEN

	Blz
J. B. van Heutsz	tegenover 8
Teukoe Oema met eenige van zijn onder- aanvoerders	„ 32
Fragment uit een brief van Van Heutsz aan Ruijsenaers	„ 72
Idem	„ 80
Officieren van de 2e divisie maréchaussées in Atjèh 1899	„ 96
Aanleg van den Gajoweg	„ 112
Generaal Van Heutsz bij den aanval op Batèë Ilië', 1901	„ 120
Onderwerping van den ex pretendent sultan van Atjèh, 1903	„ 128
De maréchaussée luitenant Christoffel in het Batakland, 1907	„ 144
Desa-schooltje in West Java	„ 168
Van Heutsz-monument te Batavia	„ 176
Kaart van Atjèh	achterin

3.10

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT

3 0000 00225 7867

